TÜRKLER

18. y. yılda

BARON DE TOTT

Tercüman 1001 TEMEL ESER

Tercüman
1001 TEMEL ESER

89

TÜRKLER VE TATARLARA DÂİR HÂTIRALAR

(MÉMOİRES SUR LES TURCS ET L ES TARTARES

AMSTERDAM 1784)

BARON DE TOTT

Tercüman gazetesinde hazırlanan
bu eser Kervan Kitapçılık A. Ş.
ofset tesislerinde basılmıştır

1001 Temel Eser'i iftiharla sunuyoruz

Tarihimize mânâ, millî benliğimize güç katan kütüphaneler dolusu birbirinden seçme eserlere sahip bulunuyoruz. Edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe, folklor gibi millî ruhu geliştiren,ona yön veren konularda "Gerçek eserler" elimizin altındadır. Ne var ki, elimizin altındaki bu eserlerden çoğunlukla istifade edemeyiz. Çünkü devirler değişmelere yol açmış, dil değişmiş, yazı değişmiştir.

Gözden ve gönülden uzak kalmış unutulmaya yüz tutmuş -**Ama değerinden hiçbir şey kaybetmemiş, çoğunluğu daha da önem kazanmış**- binlerce cilt eser, bir süre daha el atılmazsa, tarihin derinliklerinde kaybolup gideceklerdir. Çünkü onları derleyip - toparlayacak ve günümüzün türkçesi ile baskıya hazırlayacak değerdeki kalemler, gün geçtikçe azalmaktadır.

Bin yıllık tarihimizin içinden süzülüp gelen ve bizi biz yapan, kültürümüzde "Köşetaşı" vazifesi gören bu eserleri, tozlu raflardan kurtarıp, nesillere ulaştırmayı plânladık.

Sevinçle karşılayıp, ümitle alkışladığımız "1000 Temel Eser" serisi, Millî Eğitim Bakanlığınca durdurulunca, bugüne kadar yayınlanan 66 esere yüzlerce ek yapmayı düşündük ve "Tercüman 1001 Temel Eser" dizisini yayınlamaya karar verdik. "1000 Temel Eser" serisini hazırlayan çok değerli bilginler heyetini, yeni üyelerle genişlettik. Ayrıca 200 ilim adamımızdan yardım vaadi aldık. Tercüman'ın yayın hayatındaki geniş imkânlarını 1001 Temel Eser için daha da güçlendirdik. Artık karşınıza gururla, cesaretle çıkmamız, eserlerimizi gözlere ve gönüllere sergilememiz zamanı gelmiş bulunuyor. Millî değer ve mânâda her kitap ve her yazar bu serimizde yerini bulacak, hiç bir art düşünce ile değerli değersiz, değersiz de değerli gibi ortaya konmayacaktır. Çünkü esas gaye bin yıllık tarihimizin temelini, mayasını gözler önüne sermek, onları lâyık oldukları yere oturtmaktır.

Bu bakımdan 1001 Temel Eser'den maddî hiç bir kâr beklemiyoruz. Kârımız sadece gurur, iftihar, hizmet zevki olacaktır.

KEMAL ILICAK

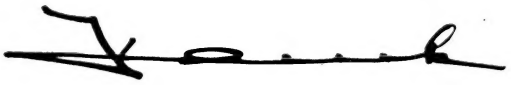

Tercüman Gazetesi Sahibi

YAZARIN KISA HAYAT HİKAYESİ

Fransa'ya sığınan soylu bir Macar'ın oğlu olan François de Tott 1733 yılında Champagne'da dünyaya gelmiştir. Topçu mühendisi olarak eğitim gördükten sonra İstanbul'a Fransa Elçisi tercümanı olarak geldi (1755). 1767 - 1769 yıllarında Kırım Hanlığı nezdinde Fransa konsolosluğu görevini yaptı. Kırım Giray'ın 1769 yılında başlattığı kış saldırısında gözlemci olarak bulundu.

İstanbul'a dönüşünde Çanakkale'yi zorlayan Çeşme galibi Rus donanmasına karşı Boğaz'ı tahkim etti (1770). Yeniden başkente gelerek Topçu ve Mühendis okullarının kurulmasında önemli roller oynadı (1775). Sultan III. Mustafa'nın ölümünden sonra Fransa'ya döndü. Fransız hükûmeti tarafından Doğu Akdeniz iskelelerinin teftişiyle görevlendirildi. Bu fırsattan yararlanarak Dürzîlerin tarihi üzerinde araştırmalar yaptı (1776). 1781'de tümgeneral oldu; Donai'de valilik yaptı (1787). 1790'da Macaristan'a döndü ve orada öldü (1793).

ESERDE ANLATILAN DÖNEM HAKKINDA HATIRLATMA.

Baron de Tott'un İstanbul'a geldiği 1755 yılında Osmanlı tahtında Sultan İli. Osman bulunuyordu. Bu hükümdarın kısa saltanat döneminde önemli olaylar olmamış, yalnız hem maddî, hem manevî yönden Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklaması devam etmiştir. Asabî bir mizaca sahip olan Sultan III. Osman'ın kısa süreli birçok sadrâzamı olmuş, bunlar arasında Koca Ragıp Paşa çağının gerçekten büyük devlet adamı örneğini vermiştir. Onun döneminde Avrupa ülkeleri 7 yıl savaşının altında iken Osmanlı İmparatorluğu barış ve huzur dolu yıllar geçirmiştir. Ancak savaş sonu Avrupa'da değişen kuvvet dengesi Rusya ve Prusya'nın güçlenmesine sebep olmuş, bunun acı sonuçları az zaman sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerine çökmüştür.

III. Osman'ın döneminde İstanbul'da birkaç büyük yangın olmuş, Sadrâzam'ın köşkü bile yanmış, can ve malca büyük kayıplar olmuştu. Bu yangınlardan biri Baron de Tott tarafından eserinde anlatılmaktadır.

1757 yılında ölen III. Osman'dan sonra tahta çıkan Sultan III. Mustafa o ana kadar hayatı-

nı saraydaki dairesinde gözaltında geçirmişti. Dış görünüşüne aldananlar onun basiretsiz bir Padişah olduğunu sanmışlar, ancak zaman geçip de hükümdarın icraatı ortaya çıkmaya başlayınca herkes yanıldığını anlamıştır. III. Mustafa'nın icraatına, düşüncelerine ve iyiniyetine dair hususları bu eserin 3. kısmında bulacaksınız.

Sultan III. Mustafa'nın 1757'den 1768'e kadar süren ilk saltanat dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun son büyük çağı olarak kabul edilir. Buna rağmen en az 70-80 yıldır İmparatorluk büyük devlet adamı yetiştirememenin sıkıntılarını çekiyordu. Bir yandan basiretsiz devlet adamlarının ileri görüşlülükten yoksun siyasetleri, diğer yandan her bakımdan ilerleyen Avrupa devletleri imparatorluğun çöküşünü hızlandıracak, bütün kurumları eskimiş ve yozlaşmış olan Osmanlı - Türk toplumu kendini yeniliyememenin acısını her yönde duyacaktır.

Baron de Tott işte bu dönemde İstanbul'da bulunmuş, başarısız devlet adamları ile tanışmış, imparatorluğu mahveden yozlaşmış kurumların başıbozuk işleyişine tanık olmuş ve biraz da Türk islâm aleyhtarı önyargısının da etkisiyle kusurlu gördüğü tarafları acı bir dille tenkit etmekten kaçınmamıştır.

1768 yılında II. Katerina'nın başında bulunduğu Rusya Lehistan'ı yutmak için son darbeyi vurunca, Orta Avrupa'da dengenin aleyhine bozulduğunu farkeden Osmanlı devleti Rusya'ya savaş açmıştır.

Rusya'yı sindirmek için Kırım Hanı'nın Ukrayna'ya saldırması kararlaştırılmış, Kırım Giray kumandasında 100.000 kişilik bir ordu ocak 1769'da Ukrayna'ya girerek yüzbinlerce tutsak

ve milyonlarca hayvanla dönmüştü. 1767'de Kırım'a konsolos olarak gelen Baron de Tott bu sefere katılmış, Kırım ordusunun harekâtını başından sonuna izlemiştir. «Hâtıralar»ının 2. kısmında bu sefer hakkında verdiği ayrıntılar tarihî belge niteliğindedir.

1769 yılında Kırım Giray'ın dirayetli yönetiminden ve cüretli davranışlarından endişe duyan II. Katerina, Han'a bakan Eflâk voyvodasının Rum hekimini elde etmiş onu zehirleterek öldürtmüştür. Aynı yıl Rus ordusuna karşı geçici ve bazen tesadüfî zaferler elde eden Türk ordusunun başına Serdâr-ı ekrem olarak Moldovancı Ali Paşa getirilmişti. 1769 yılının sonları Rus üstünlüğü ile geçmiştir.

Güçlü bir donanma kurmuş olan II. Katerina Mora'daki Maynot Rumlarını ayaklandırarak 2. cephe açmak maksadıyla 1770 baharında bir Rus filosunu İngiliz amirali Elphinston ve âşığı Orlof Prensi'nin kumandasında Mora'ya göndermişti. Önceleri hızla yayılan isyan, sonunda Türk kuvvetlerinin üstünlüğü karşısında başarısız kaldı. Buna rağmen Ruslar Ege Denizi'nde epey korku saldılar. Nihayet Çeşme limanında beceriksizliğin bir eseri olarak Türk donanmasını yakmayı başardılar. Çanakkale'nin savunmasız kaldığını gören hükümet istihkâmların güçlendirilmesi, yeni tabyalar yapılması amacıyla İstanbul'da bulunan Baron de Tott'u Çanakkale'ye gönderdi. Daha önce sadrâzamlık yapmış olup, sonra gözden düşen Moldovancı Ali Paşa o sıralarda Çanakkale muhafızlığı yapıyordu. «Hâtıralar»ın 3. kısmında Baron de Tott'un Çanakkale istihkâmlarındaki çalışmaları anlatılmaktadır.

Bu sıralarda Tuna boylarında kara savaşları

bütün şiddetiyle devam ediyordu. 1 ağuştos 1770 tarihinde uzun bir top ateşini takiben başlayan Rus saldırısı sonunda Osmanlı ordusu darmadağın oldu; Basarabya'daki Kartal mevkiinde meydana gelen bu yenilgiye Kartal bozgunu denir.

Rus topçusunun üstünlüğü Sultan III. Mustafa'nın dikkatini çekmiş, modern top yapımı ve topçu yetiştirilmesi için çalışmalar Baron de Tott denetiminde başlatılmıştır.

Baron de Tott, Mühendishâne-i berrî Hümâyûn'un kuruluşunda önemli katkılarda bulunmuş, daha önce Osmanlı devleti hizmetinde bulunan Humbaracı Ahmet Paşa (Comte de Bonneval) ve Obert gibi Fransızların çabalarını sürdürmüştür. «Hâtıralar»ın 3. kısmında ıslâhat hareketlerine katılan Baron de Tott'un sorumsuz ve nemelâzımcı klasik devlet adamları ile yaptığı mücadeleler dile getirilmekte, cehaletin dehşeti gözler önüne serilmektedir.

1774 Kaynarca anlaşması ile son bulan felâketli Rus savaşı sonrasında, Rus hükûmetinin Fransız hükûmetinden uzmanlarını geri çekmesi için yaptığı başvurma sonunda Baron de Tott İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı.

Eseri okurken yazarın Türkler hakkında ileri sürdüğü düşünceleri sadece İstanbul'da temas ettiği yozlaşmış ve devşirme devlet adamlarından edindiğini unutmayalım; yazar Anadolu ve Rumeli'de yaşayan gerçek Türk milleti ile hemen hemen hiç ilişki kurmamıştır. Nitekim Kırım Türkleri ile daha yakın ilişkiler kurmak fırsatı bulduğundan onları övgüyle anlatmıştır.

Baron de Tott'un «Hâtıralar»ını çevirmekle hem Türk tarihi üzerindeki önemli bir belgeyi ta-

rihçilerimize kazandırmış, hem de okurlarımıza o çağ Türkiye'si hakkında bir fikir vermiş oluyoruz.

Eseri okurken rasladığımız devlet adamlarıyla her çağda da karşılaştığımızı farkedeceğiz.

Tarihin milletlere en büyük ibret dersi olduğunu unutmayalım!

Mehmet R. UZMEN

BİRİNCİ KISIM

Sultan Mahmud'un ve M. Deleurs (1) ün ölümleri, M. Vergennes'nin İstanbul'daki görevine başlamasına vesile oldu. Ben de onunla birlikte İstanbul'a gidecek, Türklerin geleneklerini, devlet şekillerini inceleyecek, dillerini öğrenecektim. Kral tarafından kiralanan bir tüccar gemisi ile 1755 nisanının ilk günlerinde Marsilya'dan yelken açtık ve ters rüzgârlar yüzünden ancak 18 mayısta Çanakkale Boğazı'ndan içeri girebildik. Boğaz'a girmeden önce Padişah'ın bir karavelası bizi Bozcaada civarında karşıladı, yollanan bir **feluka** gemimize pruva tarafından bordaladı; gayesi bizi tanımaktı; ancak veba salgınından çekindiğimizden hiç bir surette temas kurmadık. M. Vergennes ile İstanbul'a gelen ve daha önce birçok gezi yapmış olan müteveffa babam Türkçe'yi de iyi bildiğinden Türklerin gemiye çıkmalarını önledi ve feluka kumandanına birkaç şişe likör armağan etmemizi tavsiye etti. Bu armağanları almak üzere gönderilen muço yanlışlıkla altı şişe lavanta esansı getirdi, bu hatâyı tamir etmek üzere muçoyu geri göndermeye hazırlanırken, babam lavantaların da aynı işi göreceğini söyleyerek engel ol-

(1) Sultan I. Mahmud nezdindeki Fransız elçisi. (Ç.)

du. Lavanta şişelerini verdik ve felukadan ayrıldık; fakat Türk'ün sabırsızlığı bir müddet sonra dikkatimizi çekti; şişelerden birini aldı, tıpasını çıkardı, bir dikişte içini boşalttı ve başı ile bize beğendiğini işaret etti. Babam hariç hepimiz birazdan zavallı gemicinin arkası üstü düşeceğini bekliyorduk; halbuki biraz sonra ikinci bir şişe açıldı, yine dibine kadar içildi ve memnuniyet işareti verildi ve hepimiz bir şey olmayacağından dolayı rahatladık.

Bir zaman sonra Çanakkale Boğazı'ndan içeri girdik, istihkâmları ve Gelibolu'da demir atmış olan Kapdân-ı Deryâ'nın filosunu selâmlamak üzere flamamızı direğe çektik; nihayet 21 mayıs 1755 günü İstanbul limanına demir attık.

Avrupa'nın doğu ucunda Karadeniz kıyısında kurulmuş olan bu şehir Asya'dan Boğaziçi ile ayrılmaktadır. İki denizi birleştiren bu boğaz Karadeniz'in kuzeyinde buharlaşamayan fazla suyu güneye doğru akıtmaktadır. Bu yüzden kuzeyden inen şiddetli akıntılar Sarayburnu önünde kırılmakta, akıntının bir kısmı limanın içine doğru girerek kuzeye yönelmekte ve yeniden ilk akıntıya karışmaktadır. Bu tabiî olay sayesinde her gün şehirden dökülen çöpler ve çamurlar hiç bir zaman limanda kalmamaktadır. Deniz, böylece ileriyi göremeyen cehaletten kendi kendini kurtarmakta ve 80 toplu savaş gemileri tehlikesizce limana girerek karaya yanaşabilmektedir.

Eğer dünyaya hâkim olma ihtirası bir harita üzerinde incelense ve dünyanın başkenti olarak en uygun bir şehir aransa kuşkusuz İstanbul mevkii itibarıyle bu seçime lâyık olur. İstibdatın baskısı şehrin etrafında doksan kilometrelik bir alanda bütün kültür ve sanayi araçlarını kırmasa, iki deniz arasında yerleşmiş bu şehir faydalı üretimlerin ve zengin bir ticaretin merkezi de olurdu. Eski surların içine kapanmış İstanbul harap

bir şehir manzarası gösterirken, muazzam bir anfiteatrın ortasına yerleşmiş olan denizciler dünyanın her tarafından başkentlerine borçlu oldukları ganimetleri getirir gibiydiler.

Limanı kapayan burnun ucunda kurulmuş Padişah'ın sarayına şimdi duvar görevi yapan surları ile eski Bizans, kurşun kaplı, altın yaldızlı kubbeler ve nihayet Divan'ın kulesi ile sonuçlanan geniş bir servi ormanı manzarası arzetmektedir. Koyu renkli bu topluluk, diğer binalara nazaran cüsseleri gayet iri kalan dev yapılar serpiştirilmiş manzaranın öteki bölümünden kesin bir ayrılık göstermektedir.

İstanbul'u meydana getiren üçgenin bir kenarı Saraybumu'ndan Kâğıthane deresine kadar dört bin metre uzunluğundadır; karşı kıyı yirmi yedi kilometre uzakta Karadeniz ile birleşmek üzere Galata gibi geniş mahalleleri de içine alarak uzanır gider. Asya kıyısındaki yerleşme merkezleri Üsküdar'da birleşerek limanın girişinden üç kilometre ötede şehre daha başka bir açıdan bakış sağlar. Bu iki şehir arasında durmadan gidip gelen gemiler Avrupa ile Asya'yı birleşmiş gibi gösterirler. Başka gemiler de sabahları Boğaz kasabalarında oturanları hayatlarını kazanmak üzere İstanbul'a getirir, akşam da evlerine iade eder; sayısız kayık halkın günlük işleri için gidip gelir; bu arada şehrin debdebe ve giyecek ihtiyacını karşılamak üzere limana girip çıkan yabancı ve yerli ticaret gemilerini de ilâve etmek gerekir. Böylece bu manzaranın göstereceği hareketliliği tahmin etmek mümkün olur.

Ancak ilk göz atışta İstanbul'un uyandırdığı hayranlık şehrin içine girince kısa zamanda kaybolmaktadır. Damların çıkıntısının pek az ışık geçirdiği çakıl taşlı bozuk yollar, temizlikten uzak sokaklar İstanbul'un tek can sıkıcı tarafları değildir. Diğer uygunsuzlukları sırası geldikçe ayrıntıları ile açıklayacağım.

Türk dilini öğrenmeye çalışırken bu milletin gelenekleri ve ahlâk yasaları hakkında bir hayli bilgi toplamam mümkün oldu; zaten benim ilk gayretim de bu hususda oldu ve bütün ısrarlara rağmen daha önce Doğu'ya gezi yapmış olanların yazılarını bu sebeple okumayı reddettim; o tür yazıların çalışmalarımı kolaylaştıracağına beni çeşitli hatâlara sürükleyeceği kanaatini muhafaza ettim.

Türkçe öğretmenim ilk önce usûl olduğu üzere bana yazmayı öğretmeye başladı. Resme olan yatkınlığım başlangıçta önemli ilerlemeler kaydetmeme yardımcı oldu; nihayet okumaya başladım ve zorluklar ortaya çıktı; sesli harflerin yazılmaması (1) sıkıntılarım ve göğüslemek zorunda kaldığım zor işin mahiyeti hakkında bir fikir verir; işin daha zor tarafı Türklerin kendi lisanlarının fakirliğinden Arapça ve Farsça'dan dilbilgisi kuralları almaları, bunlardan beş ayrı alfabe yaratmaları ve yazarların arzularına göre harf çeşitleri kullanmalarıdır. Bir ömür boyunca ancak iyi okumasını öğrendikten sonra kişi kendisine faydalı eserleri ne zaman araştırıp okuyacaktır?

Özellikle bu uygunsuzluk yüzünden Türkler cehaletin pençesine düşmüşler ve soyut bilimlerde gerilemişlerdir. Harfleri güzel bir şekilde yazmak ve yazılanları çözmekle uğraştıklarından gururları şu çeşit zorluklara doğru meyletmiştir; çifte anlamlar, harflerin değişik şekilde yazılması eğitimlerini ve edebiyatlarını sınırlamış ve kötü bir heves zihni yormak için her

(1) Sesli harfler yazıdaki cümlelerin dışında işaretlerle belirtildiğinden yazarlar bu zahmetten kaçmakta, bütün güçlük okuyanın üzerine gelmektedir; bu yüzden anlamı değişen sessiz harfler üzerine edebî münakaşalar yapılıyordu; ancak Kur'an-ı Kerim üzerinde bu tür münakaşaları önlemek gayesiyle bu kitap hiç bir zaman sesli harfler kullanılmaksızın yazılmıyordu.

türlü yolu denemiş, onlara haz vermiş, hayranlıklarını uyandırmıştır.

Aslen Acem olan ve afyon ile rakıya iptilâsı bulunan dil öğretmeni ile her gün başbaşa son derece zevkli iki saat geçiriyordum; hâfızamda tuttuğum bütün kelimeleri kullanmaya gayret sarfederken, onun dediklerini anlamaya çalışıyordum. Bir seferinde evimde duyduğu garip kokunun ne olduğunu sordu; ona bir şişe lavanta suyu gösterdim ve feluka kaptanının misali, benden, eğer bir sakıncası yoksa, şişeyi istedi; ancak böylesine tehlikeli bir içkiyi ona her zaman temin edemiyeceğimi belirttim.

Daha fazla kelime öğrenmeye ve onları gerektiği yerlerde kullanmaya olan gayretim sayesinde kısa zamanda pek fena olmayacak bir şekilde derdimi anlatmaya başladım; M. de Vergennes İstanbul'daki yabancı elçileri ve Avrupalı ileri gelenleri bir araya getirecek bir dâvet vereceğini söylediği vakit tercüman olarak görevlendirildiğimi öğrendim. Bu toplantının haberi bazı yüksek rütbeli Türklerin fazlasıyla merakını çektiğinden katılmak istediklerini bildirdiler, ben de dillerini daha fazla öğrenmek hevesiyle katılmalarını sağlamak üzere çabaladım.

Yeni evlenmiş olduğumdan ve kayınbabam ile Türk dâvetlilerden biri arasında olan dostluk, dil öğrenme gayretime değişik bir fayda da getiriyordu. Toplantıya geldiğinde bana kadınlar arasında Madam de Tott'u göstermemi rica etti ve daha sonra gözlerini onun en ufak bir hareketinden ayırmadan nereye giderse gitsin izledi; karım salondan dışarı çıktığı zamanlarda yüzündeki endişeyi gizlemiyordu. Bir taraftan bu endişe, diğer taraftan Türklerin göz ucu ile izledikleri toplantı esnasında bana sordukları sorular, beni eğlendirdiği kadar eğitiyordu da.

Bu arada orkestranın çaldığı bir hava ile balo açıl-

dı: dans edenin kim olduğunu sordular; ben, İsveç elçisi, dedim... Yanımdaki Türk şaşkınlıkla döndü ve sordu: Ne? İsveç elçisi mi? Bâb-ı âli'nin müttefiki bir devletin elçisi!.. Hayır, bu mümkün olamaz... aldanıyorsunuz, daha dikkatli bakın. Aldanmadığımı, onun gerçekten İsveç elçisi olduğunu söyledim. O zaman ikna olan Türk gözlerini indirdi ve ilk dansın sonuna kadar sesini çıkarmadı. İkinci dans başlayınca yine dans edenin kim olduğu soruldu: Hollanda elçisi olduğunu söyledim... Bu cevap üzerine Türk ağır ağır, bu sefer asla inanmıyacağını belirtti. Fransız elçisinin ihtişamını ne dereceye kadar büyüttüğümü, fazla önemli olmayan bir elçiyi oynatacak kadar zengin olduğunu ve Hollanda elçisini bu şekilde oynatmak için ona ne verdiğini merak ettiğini anlattı. O zaman bildiğim bütün Türkçe kelimeleri kullanarak bu elçilerin balonun dâvetlileri olduğunu, parayla tutulmuş oyuncular olmadığını, Fransa elçisinin de dans edeceğini anlatmaya çalıştım. Zorlukla ikna edebildim. Bu arada Türk kendisine daha ilgi çekici gelen bir olayla meşgul olmaya başladı. Bana dönerek, karınızı göremiyorum, dedi... Ah! İşte orada. Fakat bir erkekle konuşuyor, çabuk gidip bu konuşmayı kesin. Peki, neden? diye sordum. O zaman daha açık bir şekilde konuşmaya, beni aydınlatmaya çalışıyordu ki, Madam de Tott konuşmasına devam ederek oyun salonuna girdi ve kayboldu. Bu durumda her türlü saygılı davranışını kaybeden Türk ayağa kalktı, beni sürükledi; itiraz etmeden onu takip ettim; oyun salonuna girip de erkeklerle kadınların yanyana oturup konuştuklarını gördüğünde daha önce hakkında duyduğu kuşkuların ne oranda değiştiğini tahmin edemem.

Herkes yemeğe çağrılıp da, dâvetliler ayrı ayrı masalara yönelince Türk salonu terketmeye kalkıştı. Daha ciddî bir endişenin onu bu davranışa ittiğini anladım.

Eğlecenin sonunu görmesi için ısrar ettim. Bana, sinirli bir tavırla, her şey bitti, içmeye başladılar, dedi; bırakın gidelim ve eğer bana itimat ederseniz karınızı alıp siz de buradan derhal ayrılın. Sizi anlıyorum, fakat emin olun her şey tahmin etmediğiniz kadar sükûn içinde geçecektir, dedim. Israrlarım sonunda meraklılarımı masaların etrafında dolaştırdım ve onlara ayrılan masaya oturttum. Onlara cesaret veren birkaç kadeh likörden sonra tamamen ikna oldular; sabaha kadar kaldılar ve ayrılırken, aralarında tertiplenecek böyle bir eğlencenin en azından otuz cinayet ile sonuçlanacağını bana gizlice söylediler.

Öğrenmek fırsatını bulduğum manevî yargılar yenilerini öğrenmem hususunda bana yeni ilişkiler kurmamı sağladı. İstanbul'un fethinden beri her devirde imparatorluğa şeyhülislâmlar veren Damadzâde ailesinden Murad Molla üzerinde en fazla durduğum kişilerden biri oldu. Sık sık onunla sohbet etme fırsatı bulacak, hem onun kişiliği hem de milletinin değer yargıları hakkında kendimi aydınlatmak imkânı elde edecektim.

Tanığı olduğum olayların yürüyüşü hakkında bilgi sahibi olmak için İstanbul'u sık sık harabeye çeviren meşhur yangınları zikretmeden geçemiyeceğiz. Bu tür olaylardan, gelişimizden bir az sonra bu muazzam şehrin üçte ikisini yok eden yangını anlatacağım.

Pera semtinde (Beyoğlu) bulunan Fransa elçiliği İstanbul şehrini ve limanını kuşbakışı görür. İlk ateş limana ve sarayın duvarlarına yakın bir evden çıktı. Kuzeyden esen rüzgâr, yangının sarayın duvarlarını yalayarak yokuşun ortasındaki Sadrâzam'ın sarayına doğru yayılmasına sebep oldu. Padişah hemen olay yerine gitti; ancak ne buyrukları, ne de bu şahane yapıyı kurtarmak için yapılan çabalar yangının iyice yayılmasına engel olamadı; üstelik yanan sarayın meydana getirdiği daha iri alevler bir de rüzgârın etkisiyle daha sü-

ratle ilerlemeye başladı. Alevlerin, Aya Sofya'ya geldiğinde bu taş yığını önünde duracağı sanılıyordu; bütün söndürme tedbirleri hep o yana kaydırılmıştı; herkes alevlerin ilerleyişinin durdurulacağını umarken, sıcağın etkisiyle eriyen kurşun kubbe toplanan muhafızları ve tulumbacıları dağıttı, yangının işini büsbütün kolaylaştırdı. O andan itibaren artık yangın söndürülmesi ile değil, rüzgâr yönündeki alanın tahrip edilerek kontrol altına alınması ile meşgul olunuldu. Dehşet havası herkesi kaplamış olmasına rağmen yıkılan alana gelen alevlerin nihayet söneceği umuduyla halk seviniyordu ki birden doğuya dönen şiddetli rüzgâr yangının diğer yönde en az altı yüz metrelik bir cephe hâlinde yayılmasına sebep oldu. Şehrin merkezine doğru ilerleyen alevler on üç kola ayrıldı, bir müddet sonra bu kolların kökleri birleşti ve İstanbul bir alev denizine döndü.

O ana kadar yapılan kurtarma çabaları felâketin dehşetini arttırmaktan başka bir işe yaramadı; yangın kollarından biri önünde evleri yıkmağa çalışan bir yeniçeri bölüğü yanlardan gelen iki ayrı alev kolu içinde kaldı. Alev girdapları arasında kalan bu talihsizlerle aynı kadere mâruz kalan kadınların ve çocukların çığlıkları yıkılan binaların, yanan tahtaların gürültüsüne, feci bir sefaletin pençesine düşmemek için mallarını kurtarmaya çalışan halkın haykırışlarına karışıyor; hepsi birden tasvir edilmesi imkânsız bir dehşet yaratıyordu.

Tasavvuru daha güç olan şey de, yanan evlerin yerine yenileri yapılamadan bir başka yangının daha patlak vermesi ve evsiz kalan halkın büsbütün sefaletin pençesine düşmesidir. O sırada tahtta olan Sultan III. Osman muhtemel yangınlarda söndürme çalışmalarının daha kolay yapılmasını sağlamak maksadıyla bazı sokakları genişletmek istedi; ev sahipleri bir araya

gelerek babalarından kalan evlerin ve arsaların sokak yapılmasına izin vermiyeceklerini belirttiler. Ödeme yapılması gerektiği yerde sadece buyruk veren, fakat üstesinden gelinmesi kolay bir direnme karşısında gerileyen bu hükûmet şekli keyfî yönetimlerin ne kadar uygunsuz olduğunun açık bir delilidir.

Yanan komşu evleri kurtarmak bahanesiyle daha kolay yağma yapıldığından ve sırf bu yüzden kundaklama olayları olduğundan hükûmet bu kötü hareketin önüne geçmek üzere yeniçeri subaylarının gelmesine kadar yangın söndürülmesini yasaklamış, dolayısıyla yangının söndürülmesi uzamıştır. Bu yasa yürürlükten kaldırılmış, tulumbaların sayısı da arttırılmıştır; şimdiye kadar sadece mahalle muhtarlıklarında olan tulumbalara ilâveten askerî birliklerin emrine de tulumbalar sağlanmıştır. İlk işarette bu tulumbaların yangın yerine götürülmesi gerekiyordu: Fakat sonuçta ne oldu? Tulumbacılar felâkete uğrayanlardan fidye koparmak için harekete geçer oldular, eğlenmek için biriken halkın üzerine su sıktılar; yangın olaylarına alışan askerler ise zavallı halka kötü muameleye başladılar; halkın sağdan soldan yağmaladığı (1) eşya ve gıda malzemesi kurtarılacağına düşüncesizce ateşe atıldı

İlk yangın ihbarında, gerekli gözüken şeyleri emretmeleri için Sadrâzam'ın ve diğer vezirlerin hemen yangın yerine koşmaları mecbur tutuldu. Padişah bile yangın çıkan yere gitmemezlik etmezdi; eğer alevler yayılmak istidatı gösterirse Padişah'ı hemen oradan

---

(1) Yasa bu çeşit yağmayı, yağmayı yapanı ateşte yakmak ile cezalandırmıştı; ancak yangınların sıklaşmasından yatakta ölmek bile mümkün olmadığından, suçlu olunsa da, olunmasa da ateşte yanma tehlikesi daima vardı; en ağır cezalar bile iyi bir düzeni sağlamayı başaramazlar; keyfî yönetimlerde bulunmayan dikkatli bir gözetim ile ancak düzen sağlanabilir.

uzaklaştırmak üzere her türlü tedbir alınmıştır: gece gündüz eyerli atlar ve gemiler bu maksatla hazır bekletilir. Yüksek rütbeli subaylar da aynı tedbirleri aldırmışlardı; sık sık meydana gelen bu olaylar yüzünden uykuları hep yarım kalır.

Pazvand adı verilen mahalle ve çarşı bekçileri geceleri yangın kollamakla görevlidirler. Ucu demirli sopalarını yere vurarak, «Yangın var!» diye bağırarak mahallelerini uyandırırlar, yangının nerede çıktığını belirtirlerdi. Galata'da olduğu gibi Yeniçeri Ağası'nın sarayı civarında da inşa edilen bir kule bütün İstanbul'a hâkimdi; her iki kulede yangın gözetlemesi için devamlı olarak bir nöbetçi bulundurulurdu. Bizdeki felâket çanları görevini yapan davullar vasıtasıyla Boğaz'a kadar yangın olduğu duyurulur, ilgilenenler yangın yerine koşup geldiklerinde genellikle dükkânlarını yanmış veya yağmalanmış bulurlardı.

En kıymetli malları yangından koruma ve yağmadan kurtarmak maksadıyla esnaf loncaları veya özel kişiler tarafından Bedestenler yaptırılmıştır. Aynı zamanda sokak gibi kullanılan bu yapılar yüksek duvarlarla çevrilmiş, üstleri tuğlalarla örülerek kubbe şeklinde kapatılmıştır. Her bedestende aşağı yukarı aynı çeşit mallar toplanırdı; kuyumcular bedesteni ise ince zevkin ve mükemmeliyetin bir örneğidir. İlerde Türklerin sanayiî hakkında konuşma fırsatı bulacağız.

Anlattığım felâketten sonra Padişah'ın vezirlerinin sarayı (yenisi yapılıncaya kadar) yangından kurtulmuş sultan hanımlardan birinin sarayına taşındı; o zamana kadar sadece Fransa elçisi ünvanını taşıyan M. Vergennes de Fransa Büyük Elçisi olunca yeni itimatnâmesini sunmak zorunda kaldı.

Bir zamanlar Fransa'da büyükelçi olan Said Efendi şimdi Sadrâzam'dı. Huzuruna kabul edildik; bu ziyaretten sonraki ilk salı günü de Padişah'ın huzuruna

kabul edilecektik (1); ancak o gün gizlice Bâb-ı âli'de (2) bulunan Padişah, M. Vergennes'e haber göndererek onu ertesi gün kabul edeceğini bildirdi. Çabuk hiddetlenen, fakat zayıf, sabırlı ve aşırı derecede meraklı bir mizaca sahip olan bu hükümdar dönüşümüzde çok garip bir olaya tanık olmamızı sağladı. Padişah, yanında Çuhadar (3) kıyafetine bürünmüş Silâhdar'ı ve Divitdâr'ı (4) olduğu hâlde ulemâ kıyafetinde olarak gözüktü; bizi geçerken görünce durdu bize baktı, sonra heyetimiz saraydan Atmeydanı'na doğru ilerlerken koşarak yanımıza geldi. Büyük elçinin hizasına gelince yürüyüşünü yavaşlattı; meydanın sonuna kadar onunla birlikte gittik; sonra yine koşmaya başlayarak, ilk sıranın başında sokağı baştan başa katetti, sarayının kapılarından birinde kayboldu, kıyıda tekrar ortaya çıkarak iskeleden kayıklara binişimize nezaret etti: son kayığın da iskeleden ayrılışına kadar orada kaldı, sonra yine sarayına dönerek, gözden kayboldu.

Padişah'ın Atmeydanı'nda yanımızda gittiği sürece, etrafımızda başka meraklıların bulunmasına karşılık hiç kimse onu tanımadı ve mevcudiyetinden dolayı endişe duymadı: istibdat yönetimi daima hâkim olmak ve endişe uyandırmak ister.

---

(1) Padişah, elçileri Divan'ın sarayda toplandığı gün olan salıdan başka hiç bir gün kabul etmez; arz odasında sadrâzam, hazinedâr, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, vs. hazır bulunurlar. Sadrâzam'ın oturduğu yerin üstünde, kapının tam karşısında yerden dokuz, on ayak yüksekliğinde kafesli bir pencere arkasında Padişah hazır bulunur; muteber bir inanca göre, orada kimseyi hançerlemeden ve kimse tarafından hançerlenmek tehlikesine mâruz kalmadan diyan toplantısını izler.

(2) Bu kelime ile Sadrâzam'ın kaldığı yer, vezirlerin günlük işlerini gördükleri büroların toplamı kastedilir.

(3) Padişah'ı yayan olarak izleyen hizmetkârlar.

(4) Padişah mührünü muhafaza eden yetkili kişi.

Padişah'ın huzuruna kabul töreninin ayrıntılarını anlatmıyacağım, zira şimdiye kadar pek çok gezgin bu ayrıntılardan bahsetmiştir; yalnız büyükelçilerin bu çeşit törenlerde karşılaştıkları aşağılatıcı hareketleri ortadan kaldırmak gerekmektedir; Türklerin gelenekleri üzerinde edindiğim kanaatlerimi sırası gelince aktaracağım.

Bu tören sırasında Padişah'ın âdet olduğu üzere Sadrazam'a hitap ederek değil de, doğrudan doğruya M. Vergennes'e hitap etmesi ve tercümanın ifadesine göre gayet iyi niyetle iltifat etmesi dikkati çeken bir noktadır. Padişah'ın bu konuşmasının önceden hazırlanmadığı, içinden gelen lütûfkârlıkla konuştuğu anlaşılmaktadır.

Sert hükümdarlarda bulunması gerekli enerjiden yoksun olan Sultan III. Osman bu eksiğini devamlı bir sabırsızlık ve hiddet taşkınlıkları ile gidermek yoluna sapmıştı. Efendisinden gördüğü himayeye güvenen genç Silâhdar Paşa ölçüsüz ve korkusuz bir şekilde suiistimale girişmiş, arka arkaya sebep olduğu olaylar hakkında genel bir şikâyet uyandırmıştı. Her zaman tahta gayet güç erişen bu şikâyetler, Padişah'ın kıyafet değiştirerek yaptığı geziler sırasında hemen kulağına çalınmıştı; gözdesinin yaptıklarından hiddetlenen Padişah Silâhdar'ı saraya çağırtmış, aynı gaye ile Şeyhülislâm'ı da dâvet etmişti. Kapıldığı hiddet o dereceye çıkmıştı ki eline geçirdiği bir gürz ile gözdesinin üzerine yürümüş, ancak Şeyhülislâm'ın araya girmesi ile vurmaktan vazgeçmişti. Sultan Osman'ın ilk hareketine engel olmak hiddetini daha da arttırmaktı; nitekim dışarı koğulan vezir, arkadan gelen bir buyruk ile tutuklanmış; elinden devletin mühürleri alınmış, kafası vurularak gümüş bir tepsi içinde ikinci avlu kapısı önünde teşhir

edilmişti; bu vesile ile herkes bu Sadrâzam'ın gördüğü teveccühü de öğrenmişti (1).

O zamana kadar Sadrâzam'ın gördüğü teveccühten fazla bir şey yapamayan ve devlet otoritesini sarsmak için ellerindeki otoriteyi kullanan meşhur şerîat adamları topluluğu olan ulemâ sınıfı, Sadrâzam'ın ölümü ile daha tehlikesizce hükmedeceğini sandı. Ulemâ sınıfı Padişah'ın zaafından istifade ederek onu büsbütün hiddetlendirdi; Sultan Osman'ın hiddeti Şeyhülislâm'ı üzerinde patladı.

Her yerde kanlı veya saçma yasalar yaratan taassup Türkiye'de ulemâ sınıfının lehine çalışmıştı; öyle ki mallarına el konulamaz, ölüm ile cezalandırılamazlardı. (İdam edilmeleri gerektiğinde taştan yapılmış bir havan topu içine yerleştirilerek ezilirlerdi). (2' Böylesine değişik bir tarzda muamele görmede fazla hoşa gidecek bir şey yoktur; ancak böylesine korkunç bir ceza örnekleri pek ender olduğundan ulemâ sınıfına dahil olanlar örnekleri çoğaltmamak için dikkatli davranırlar. Kuşkusuz Şeyhülislâm'ın cezasız kalacağına dair güvenci efendisine karşı yüksek perdeden konuşmasına sebep olmuş, bu da Sultan Osman'ı o derece sinirlendirmişti ki uzun zamandan beri kullanılmadıkları için ölüm havanlarının gömülü oldukları yerden çıkarılması için buyruk vermişti. Bu buyruk çok büyük yankı yarattı. Haklı olarak dehşete kapılan ulemâ sınıfı boyun eğdi ve sadârete çağrılan meşhur Râgıp Paşa muhalefetle karşılaşmadan devleti yönetti.

Râgıp Paşa ikna etme gücü yüksek olan zekâsına mizacının kudretini de eklemişti. Şimdiye kadar hiçbir

---

(1) Idam fermanında şöyle yazılıyordu: Efendilerinin teveccühünü suiistimal edenlerin akıbeti budur.

(2) Avrupalılardan duyulan bu iddianın gerçekle bir ilgisi yoktur. Şimdiye kadar hiçbir din adamı havan topu içinde idam edilmemiştir. (Ç.)

Sadrâzam mevkiinin meziyetlerini onun kadar iyi kullanmamıştır; ustalıkla baştan çıkarmasını, en küstahları bile yola getirmesini biliyordu; daima ikiyüzlü, zalim, fakat her zaman mahir ve kendisine hâkim olarak insanlara değer vermiyor, hayatlarını hiçe sayıyordu.

Bu Sadrâzam vaktiyle Kahire'de paşalık yapmıştı; Memlûk beylerinin kuvvetlerine güvenerek yaptıkları itaatsizlik, ona sadece rüşvetle destek arama yolunu açık tutuyordu; bu arada bazen kaba kuvvet kullanmaktan da kaçınmıyordu. Bu yüzden imparatorluğun bu bölgesi onun mizacına en az uyan bir yerdi. Padişah onu sadrâzamlığa çağırdığı vakit Divan toplantısında üzerine boşaltılan tabanca mermisinden zorlukla kurtulmuştu. Râgıp Paşa istibdat yönetiminin bütün meziyetlerine, devlet yönetiminin gerekli bütün bilgilerine sahipti; bu meziyetleri Belgrad Alaşması sırasında bulunduğu Mektupçubaşı rütbesinde elde etmişti. (1)

Kimseye faydalı olacağı ümidini bırakmadan bu Sadrazam'ın arka arkaya sahip olduğu rütbeler sonunda birden herkesi arzularına boyun eğecek durumda buldu ve baskı rejimine olan alışkanlık dolayısıyla kısa zamanda çevresine otoritesini rahatlıkla kabul ettirdi.

Silâhtar Paşa'nın ölümü ile Koca Râgıp Paşa'nın iktidara gelmesi arasında geçen süre içinde Sadâret'te on beş gün bile kalamıyan bir sürü Sadrazam gelip geçti: bu kısa iktidar dönemlerinde sık sık itimâtnâme sunmaktan yorulmuştuk, ancak her yeni Sadrâzam'ın huzuruna çıkmak da o derece gerekliydi. Râgıp Paşa'nın huzurunda alışılagelmiş töreni bitirdikten sonra, Sâdrâzam hâlâ büyükelçi ile dostça görüşmesine devam ederken Muzur Ağa odaya girdi, Sadrâzam'ın kulağına eğilerek yavaşça bir şey fısıldadı. Sadrâzam ce-

(1) Mektupçubaşı Bâb-ı âli'de ikinci derecede bir bakanlıktır.

vap olarak elini yatay şekilde hareket ettirdi; sonra yüzünde sevimli bir tebessüm ile büyük elçi ile konuşmasına bir süre daha devam etti. Daha sonra dışarı çıktık, yürüyerek atlarımızın bulunduğu büyük merdivene doğru ilerledik; ilk kapının dışında dizilmiş dokuz kelle bize Sadrâzam'ın işaretinin anlamının ne olduğunu anlatmış oldu.

Her zaman için büyük bir kolaylıkla yapılacak idamları bekletilmeden yapılması ile bize yeni Sadrâzam'ın kararlarında ne kadar çabuk olduğu anlatılmak istenmişti, lâkin bizde onun vahşetinin ne derecede olduğundan başka bir intibâ bırakmamıştı; keyfî yönetimlerin en büyük özelliklerinden biri de daima ezmek, cezalandırmada ılımlı davranmamaktır; Râgıp Paşa da bütün iktidar döneminde bu yöntemi uygulamıştır. (1)

Bu Sadrâzam'ın siyasî ilkelerine devletin büyükleri uymak zorunda kalmışlarsa da halktan bir kadının ona karşı cezasız kalan direnmesi İstanbul'un yaşayışı bakımından bir hayli ilgi çekicidir; Türk yönetiminin bu tarafını da tanımak kanımızca önemlidir.

Başkentin buğday tüketimi Padişah'ın tekelinde idi; buğdayın geldiği eyaletlerde ihtirâ (2) hakkı kurulmuştu. Üretilen buğdayın bir kısmı çok düşük bir fiyatla Padişah'a devredilir, o maksatla kiralanmış gemilerle şehre getirilerek depo edilirdi. Sonra bu buğday şehrin fırıncılarına Padişah'ın tesbit ettiği fiyattan satılırdı. Böyle bir işleyiş tarzının sonunda buğday ihracı yasaklanmış, yasalara aykırı hareket eden memurlar hileye kaçmış, depo edildikleri yerlerde iyi korunamayan

---

(1) Keyfî yönetimlerde yüksek bir mevkide uzun zaman kalmak mümkün değildir; kendi hayatını tehliye atmadan mevkiinde tutunma ihtirası beslemek mümkün değildi; bu durumda başkalarının hayatının ne önemi vardır?

(2) Bu tekelin geliri hazineye aittir. Defterdâr bunun yönetimiyle meşgul olur.

buğday çürümüş, bu yüzden bozuk ekmek çıkmış ve arkasından açlık gelmişti.

İstanbul'u açlık tehdit ediyordu; ekmeğin ağırlığı azalmış, fiyatı çok artmıştı: hattâ bileşimi bile değiştirilmişti; bütün ümitler Karadeniz'den gelecek yetmiş buğday yüklü gemideydi: bu gemilerin Boğaz'a girmeden geceleyin tutuldukları bir fırtınada battıkları haberi bütün İstanbul'da büyük bir şaşkınlığa sebep oldu. Bu şaşkınlıktan doğan aşırı olayların dehşetini, günümüzde de benzer olaylar olduğundan, tasavvur etmek mümkündür.

Boğaz'ın Karadeniz ağzında Anadolu ve Rumeli kıyılarında dikilmiş iki muazzam fener gemicilere Boğaz'ın girişini gösterir. Hükûmet fenerlerde yakılacak yağı temin eder, fener bekçilerine maaş verirdi; fakat aynı hükûmet bütün bu kıyılarda odun kömürü yapılmasına ve yakılmasına izin vererek, fırtınalı zamanlarda gemicilerin yanan ateşlerden aldanmasına da göz yumardı; üstelik iki fenerin bekçileri, fırtınanın kıyıya vurduğu gemi kalıntılarının ganimetlerini toplamak için ışıkları aynı zamanda söndürürlerdi. (1)

Felâketi önlemek için alınan ilk tedbir bütün ülkenin çiftçilerine bir buyruk göndererek ürünlerini şehre yollamaları oldu. Gelecek için hazırlanan kötü günler şu andaki çıkarlar yüzünden farkedilemiyordu. Üstelik her türlü tahıl ve bitki özleri için de bu buyruk uygulandı; herşeyden faydalanma yolunu arayan cimrilik, yiyecek maddelerine de el atarak insanlara yetmiyecek olan gıda maddelerinin kalitesini de değiştirdi.

---

(1) Haksızlığa terkedilen insanlar bir müddet sonra bütün suçları mâzur görürler. Bir düzensizlik daima daha büyük bir düzensizliği doğurur; vasalar da o şekilde bir örnek verirlerse bu olay daha çabuk meydana gelir

Devamlı olarak aç bir halk topluluğu tarafından kuşatılmış olan fırınlar güvenlikleri için asker çağırıyorlar, halka kötü pişmiş bir hamur dağıtıyorlardı; fırınların önünde silâh elde bekleşen halk her türlü düzensizlik örneği veriyordu.

Darlık yüzünden pirinç de azalmaya başladığı sırada Sadrâzam'ın sert davranışları şehirde ancak sükûneti sağlayabiliyordu ki, halktan ihtiyar bir kadın cesaretle mahallesinin ahalisini ayaklandırdı, büyük bir toplulukla pirinç satan dükkânların önüne gidildi; yolda bu topluluğun ne olduğunu soran askerlere hakaret ediliyordu. Yeniçeri ağası kalabalık bir muhafız kıtası ile olay yerine gitti; atılan taşlar yüzünden gerilemek zorunda kaldı. Sadrâzam olay yerine geldiği vakit, pirinç dükkânlarının kapıları açılmış, yağma başlamıştı: yaşlı kadın Sadrazâm'ın önüne geldi, büyük bir cesaretle onu tehdit etti, yanındaki kuvvetlere meydan okudu, azimle bir nutuk attı, Sadrâzam'ı, herkese bir parça pirinç vermeye ikna etti ve ondan sonra topluluğunu dağıttı.

Bu arada alınan sert tedbirler bir an için düzeni yeniden sağladı; açlık tehlikesi kayboldu, fakat kötü gıdadan doğan hastalıklara veba salgını da karışınca bütün imparatorluk kırıldı.

Bu hastalık üzerine yapılan araştırmalar birbirleri ile zıtlaşan kanılar vermekten öte gidememiştir. Hastalığın çıkış yerinin Mısır olduğuna dair bir iddia ortaya atılmış, ancak benim o ülkeye yaptığım ziyaret sırasında gözlediğim olaylardan da anlaşılacağı üzere bu iddia da önemini yitirmiştir.

Neticede vebayı muhafaza eden merkez veya onun yayılmasına sebep olan şeyin mahiyeti bulunamamıştır. Her ikisi için İstanbul'un eskicileri ve vebadan ölmüş kimselerin kürklerini saklıyanlar sorumlu tutulmuştur.

Kuşkusuz bu tutum veba tohumunu (1) muhafaza etmek ve yaşatmak için uygun bir ortamdır; hastalık irinini taşıyanlarda geliştiği ve yayıldığı kesindir. Bu irinlerin mayalaştığı mevsimlerde salgınlar daha yaygın olmaktadır.

Kıtlığı izleyen ilkbaharda vebanın ilk belirtileri görünmeye başladı; yalnız o yıl içinde İstanbul'da yüz elli bin kişi hastalıktan öldü ve ölüm sayısı o derece arttı ki, Tanrı'dan bu hastalığı kaldırması için genel duâ yapılması için hükûmetçe buyruk çıkarıldı. Edirnekapısı'ndan çıkarılan günlük ceset sayısı 999'u bulana kadar Türklerin hastalığa tevekkül gösterdiklerini kaydetmek yerinde olur.

Başlangıçta hastalığın önemi günlük ölenlerin sayısı belirli bir miktara erişinceye kadar ciddiye alınmaz, günlük işler aksamadan yürür ve insanlar arasında temas devam ettiğinden salgın daha süratle yayılır; bu arada en büyük felâketlere ve en yakın tehlikelere olan alışkanlık hastalara en rahat şekilde yardım yapılmasını sağlar: Türkler en kör bir kader anlayışı içinde büyük bir güven duygusuna sahiptirler.

Aynı kader anlayışının aşırılıklarından yoksun olan Rumlar, Ermeniler, Yahudiler başarı oranı nisbeten fazla olan bir ilâç üzerinde çalışmışlardı, ancak bu ilâç hastalığın ilk etkileri zayıfladıktan sonra tatbik ediliyordu; buna rağmen bu topluluklardan her biri sadece kendi topluluğuna uygun gelecek bir tedavi usûlü geliştirmişti; bu garipliği her topluluğun sahip olduğu ayrı dünya görüşlerine bağlamak gerekir. Bir çok hekimin kabul ettiği bu durumu kuşkuyla karşılamak daha emin bir hareket olur.

---

(1) Hâtıraların yazıldığı sıralarda mikrop kavramı olmadığını okuyucuya hatırlatırız (Ç.)

Salgın hastalığa karşı bazı tedbirler alan sadece Avrupalılardı; uzun bir alışkanlık devresi sonunda tedbir almakta bazen ihmale kaçarlarsa da bu hiç bir zaman tehlikeli olmamaktadır; devamlı şehir içinde kalmalarını gerektirecek önemli işleri olmayanlar, veba salgını sırasında ilkbahardan kış başlangıcına kadar şehir dışına çıkarlar. İzmit körfezinin ağzını teşkil eden yerde Marmara denizi ortasında İstanbul'dan yirmi kilometre mesafede bulunan Adalar Fransızların yerleşme merkezlerinden biri olmuştur; Boğaz'ın Avrupa yakasında Tarabya ve Büyükdere gibi kasabalarda bir zamandan beri büyük elçiler mâlikâneler kurmuşlardır; Lady Montagu'den beri tanınan Belgrad kasabası şimdi önemini kaybetmiştir.

Veba salgını sırasında her türlü teması kesmek maksadıyla ben de Kefeliköy'e yerleştim: bu köy, gerçek müminlerin hiddetini çeken davranışlara sahip Murad Molla'nın yazın oturduğu Büyükdere'ye yakındı; beni de memnun eden içkiye düşkünlüğü, öğrenmeye olan gayretim sık sık görüşmemize ve samimî olmamıza büyük ölçüde yardımcı oldu.

Şeyhülislâm oğlu olarak zenginlik içinde dünyaya gelen ve şu anda Şeyhülislâmlık'ta görev yapan bu efendi arzularından başka bir yasa tanımıyordu.

Her an buyruklarını yerine getirmek için hazır bekleyen bir sürü hizmetkârın ortasında Büyükdere kadılığını almış ve orada kendisine bir mâlikâne edinmişti; hâkimiyetini komşu iki kasabaya da yaymıştı; yaptığı zorbalıkları önlemekten uzak olan hükûmet onu şikâyete gelenleri geri çeviriyor, üstelik şikâyet edenleri şikâyet ettiklerinden dolayı tehlikeye atıyordu. Başkalarının mallarına el koyma usullerini iyi uyguladığından, harcamalarına orantılı bir sürü kadın elde etmesini bilmişti; duyduğum erkeklerden içinden hiç biri onun ka-

dar çok kadın elde edememişti: Kazasker (1) olduğundan beri, içinde karıları, çocukları, uşakları, mutfakları, işçileri, korkan komşuları, yanında kaçan alacaklıları olan dokuz eve sahip olmuştu.

Onunla ilk dostluk bağlantılarımı kurduğum sıralarda Murad Molla Kâbe Mollası (2) unvanını taşımasına rağmen büyük bir itibara sahipti; yanına sık sık yüksek rütbeli kişiler girip çıkıyor, o da onlara karşı ölçülü davranıyordu.

Sarayın dış subaylarından, efendisine en fazla yaklaşmak imkânı bulan ve ona her türlü düzensizliğin hesabını vermek zorunda olan Bostancıbaşı Boğaz'da yaptığı kayık gezintilerinden birinde Büyükdere'ye gelmiş Murad Molla ile görüşme yapmak istemişti; Murad Molla'nın adamlarından biri Molla'nın kırlara gezintiye çıktığını söyleyince Bostancıbaşı da onu aramak üzere yollara düşmüştü. O sırada evimde bulunan ve birkaç şişe kiraz şarabı ile meşgul olan Molla'ya haber salınmıştı. Adamı gelerek Bostancıbaşı'nın civar çayırda olduğunu haber verdi. Görüşme yapmak için Molla'nın içinde bulunduğu durum beni endişelendirdiğinden uygun bir bahane uydurmaya çalıştım. Endişelerimi farkedince, bana tebessüm ederek; iradenin hâl tavır üzerine nasıl galebe çalacağına tanık olacaksınız, dedi; buna rağmen adamlarının yardımıyla kapıya kadar ilerledi, dışarı çıkınca adamlarını itti ve on adım ötedeki camiye girerek Bostancıbaşı'na namaz kıldığını bildir-

---

(1) Kazasker, veya Kadı-el-asker, askerî birliklerin kadısıdır. Bu makamda iki tane vardır. Anadolu ve Rumeli kazaskerleri; birincisi, ikincisinden daha üstündür. Bu en büyük iki kadının her şeye yetkisi vardır: askerî bir hükümette, askerlerden başkası bulunmaz.

(2) Kâbe mollası unvanı, İstanbul Efendisi unvanından önce gelir. Ancak Şeyhülislâm, Kazasker olmak için mutlaka bu rütbelerden geçip, Padişah'ın seçimini beklemek gerekir.

melerini istedi; bir müddet sonra Bostancıbaşı'nın beklediği yere geldi, onunla sohbet ettikten sonra başından savdı, yanıma gelerek endişelerim için birlikte güldük.

Aşırı davranışlara çok alışmış olan Murad Molla arzularına gem vurulmaktan hoşlanmaz; buna karşılık daha az likör içmesi için yaptığım ısrarlara boyun eğdi; sadece neşelenecek kadar içiyordu; konuşmalarımız daha ilgi çekici hâle geldi, kadınlar hakkında daha önce söylediklerimi tartıştım; karılarının Madam de Tott'a yaptıkları ziyaretlerden o konudaki bilgilerim fevkâlâde arttı. Çobanlarının pek değer vermediği bu sürüyü gözlerimle görmek istedim, ansızın toplandıkları daireye girdim, bütün ağızlardan bir çığlık koptu; bu arada sadece yaşlıların yüzlerini saklamaya çalıştıklarını, daha genç olanlarının yavaş yavaş davrandıklarını farkettim.

Elinde bulunan kadınlardan çabuk bıkan Murad Molla, yeni cariyeler kazanmak maksadıyla durmadan sayılarını arttırıyordu. Bir gün köşklerinden birinde oturmuş, kahve içerken ona, mademki kader evi yanarken Türk'ün içerde kalmasını emretmemektedir, şu halde veba salgını sırasında da evini terketmesi gerektiğini anlatmaya çalışıyordum; tartışmamız ciddî olmaya başladığı sırada dört yaşlarında ayakları çıplak, kötü giyinmiş bir çocuk içeri girerek elini öptü. Molla çocuğu okşayıp bana gösterdikten sonra babasının kim olduğunu sordu. Çocuk heyecanla siz, efendim!. dedi... Ne, ben mi?... Peki adın ne?... Yusuf... Annen kim? Hatice... Ya! demek Hatice... Sonra bana dönerek onu tanımadığını söyledi. Dayanamıyarak sordum; Nasıl olur da çocuklarınızı ve annelerini tanımazsınız? Bütün bunlar size garip geliyorsa, neden ilgileniyorsunuz?

MOLLA

Dedikleriniz pek azını kabul ediyorum; ancak siz de kabul edin ki bana yakıştırmak istediğiniz duygusuzluk biraz haksızdır. Hayâlimizden doğduğu için duygusallığı gururumuz beslemiyor mu? Böyle bir kaynağı arzulayabilir miyim? kuşkusuz hayır; fakat ben meraklı bir kimseyim, duygularım bu noktada toplanmıştır.

BARON

Aynı durumda olan pek çok kişi olduğunu sanıyorum, bu kadar yaygın olmasaydı sizi bağışlayabilirdim, fakat hiç kimseyi, hattâ çocuklarını bile sevmemek en feci yalnızlık içinde kalmak demektir.

MOLLA

Söylediklerinizin büyük sözlerden başka bir şey değildir, hiç bir şeyi aydınlatmıyor, hiç bir gerçek fikre dayanmıyor; samimî olalım. Bütün insanlar aynı duyuşlara sahiptir; zevkleri fazla değişmez; ancak önyargıları ile âdetleri değişiklikler göstererek manevî duyuşlarını ve maddî davranışlarını etkiler. Birbirine karıştırmayalım, küçük bir cemiyetin küçük kurallarını, ebediyetin ezelî yasaları ile karıştırmak mı istiyorsunuz?

BARON

Böylesine boş ve saçma bir karşılaştırma yapmaksızın evlât sevgisine inanılacağını mı düşünüyorsunuz?

MOLLA

Daima duyduğumuz şeylere inanmamız ve mümkün olduğu kadar fazla duymağa çalışmamız gerekir. Fakat bütün hissedilen şeylerin tabiatta olmadığına, hissetmektense hiç sahip olmamaya çalışmaya da inanmak gerekir. Sırf manevî duygular olduğunu, maddî yapı üzerine etki ederek ona hâkim olduğunu, fakat ona bağlı kalmadığını kabul etmiştik: bu manevî duygulara alışkanlıktan dolayı teslim olunur, sevgi duyulur, bu duyguların bizim için değerli oldukları da vâkidir. Gördüğünüz gibi ben sizleri anlıyorum, siz de bizi anlayın. Bütün zevkleri tatmak kolaylığının ilgisizliğe götürdüğünü farketmek için büyük gayretler harcamak gerekmez: bu bizim âdetlerimizin kusurudur, onları değiştirmek elimizde değildir, bize yükümlülük vermeden fayda, fayda vermeden de yükümlülükler getirir, her şeyin bir dengesi vardır; ancak meraklı olduğum sürece, düşündüğünüz gibi kederli olmayacağım.

Murad Molla'nın meraklarını müsaade edilen sınırların ötesinde de aradığını görmek mümkündür; metafizik düşüncelerinin doğrulamadığı şeyleri dahi kullanmaktan vaz geçmiyordu.

Çevresindeki adamlarından Haydut Mustafa özellikle dikkatimi çekmişti. Lakâbı daha önce uğraştığı mesleğini belirtiyordu ve o da bununla övünüyordu; efendisi yaptığı suçlarını bana anlatması için ona emir vermişti. Bu rezil herifin bize tablosunu çizdiği cinayetler ve alçaklıkların anlatılış tarzı, yüz tane kahramanca hikâyenin asâleti ve mütevaziliği ile boy ölçüşecek şekildeydi. Hikâyeleri dinlemek için yanımıza gelmiş olan uşaklar sık sık alkış tutuyorlardı; anlatmasını bitirince, Molla bana dönerek, bu namussuz herifin cesur olduğunu kabul edin, demişti. Ben de ona cevaben, suc-

larına göz yumarak yasaları hiçe saymak da en az o kadar cüret işidir, eğer desteğiniz olmasaydı cezasını bulmuş olurdu, dedim. Molla gayet soğuk bir tavırla, hiç de değil, diye cevap verdi, yasa ona hiçbir şey yapamazdı, mesleğini icra ederken hakkında hiçbir takibat olmadı, hırsızlıktan vazgeçtikten sonra yasalar yakasına yapışamaz (1).

Efendisi tarafından bir nevi çobanlık görevi yaptırılan Haydut Mustafa'nın birlikte kaldığı arkadaşı, kulubelerinde balta ile öldürülmüş bulundu. Haydut Mustafa bu olayı küstahça gelip anlattı. Katil olduğu için pişmanlık duymuş bir hâli vardı; cinayeti çok yeni olduğu için övünmekten çekiniyordu. Onun karakterinden hiç şüphesi olmayan Molla onu daima hizmetinde tuttu, cesaret örnekleri veren bu adamı yanından ayırmadı.

Keklikten çok haydutu olan bir ülkede kara avcılığı yapmanın mahzurlarını görünce deniz avcılığına başladım. Karadeniz ağzında. Türklerin o zamanlar sahip oldukları hisarların uzağında Anadolu kıyısında bir koya kayığımla gidiyordum. Yanıma birkaç genç de alıyor tüfeklerimizle deniz üzerinde rastladığımız kuşları vuruyorduk. İki Rum denizci kayığımızı sürüyor, boşalan oltalarımızı yemliyor ve ağlarımızı atıyordu.

Akıntının daha fazla olduğu Anadolu kıyısına doğru giden kuşların peşinden biz de Boğaz'ı katetmek zorunda kalıyorduk. Bu yüzden Anadolu Hisarı yanından geçiyor, kuşlara ateş ediyorduk. Hisarda görevli bostancı subaylarından biri, çubuğunun dumanı ile kendinden geçmiş bir hâlde güven içinde mazgalın dibine çömelmişti. Kıyıya yanaşmamız için bize işaret ettiği-

(1) Türkiye'de hırsızlar yasaların elinden kurtulup, çaldıkları mallarla bir mevki satın alırlarsa, meziyetlerini (!) uygulamakta hürdürler.

ni gemicilerimiz gösterdi. O zaman ne istediğini sordum, sizinle konuşacağım, dedi; ben de konuşacak bir şeyim olmadığını ilâve ettim. Falân yere avlanmaya gidiyorum, eğer canın gezmek istiyorsa bizimle gel, dedim. O zaman bana karşı daha saygılı davranan Türk, gemicilerimden birini istedi; benim attığım tüfekten kendilerinin sorumlu tutulacağını sanan gemicilerim korktuklarını belli edince, onlara emin olmalarını, hiç birini teslim etmeyeceğimi söyledim. Türk'e dönerek eğer avcılığımızı merak ediyorsa bizimle gelmesini tekrarladım; söyleyiş tarzımdaki kızgınlığı farketmiş olacak ki, soğuk bir tavırla daha sonra bizi arayıp bulacağını bildirdi. Yolumuza devam ettik.

Yanımdaki gençlerden sadece biri Türk'ün verdiği cevaptan endişelenmiş görünüyordu; bu ülkenin çocuğu olarak dünyaya geldikten sonra, sütle birlikte endişe de emmişti; biz de her zaman ona, bostancılar geliyor diye takılırdık. Nitekim içimizden kimse bostancıların bizi arayacaklarına ihtimal vermiyordu, zaten böyle bir hareketi gerektirecek bir davranışta bulunmamıştık. Bu arada eğleneceğimizi sandığımız balık dolu koya girerken bize doğru gelen sahil muhafaza gemisini gördük.

Bu durum karşısında uğraşa girmeğe hazırlandık: böyle bir davranışın çok mahzurlu sonuçları olabilirdi, lâkin her türlü yardımdan o derece uzakta bulunuyorduk ki, ya yenilmeyi, ya yenmeyi seçecektik. Tereddüt edecek bir durum yoktu. Ben kumandanlığı üzerime aldım; siyasî ve askerî her şey bana aitti. Önce gemicilere oltaları ve ağları denize atmalarını, böylece karşımızdakilerine iyi niyetimizi belirtmemizi istedim. İki Rum denizciyi de başlarına bir şey gelmeyeceklerine dair ikna etmeye çalışıyordum; silâhlarımızı hazırladıktan sonra tüfekçilerime bostancıları nişanlamalarını emrettim. Bu tedbirleri aldıktan sonra Türk gemisinin iyice yanımıza sokulduğunu farkedince üzerlerine git-

menin Avrupalı şanına yakışacağına karar verdim. Türklerin de kendilerine göre bir davranış şanları olduğundan gelişim teslim olma anlamında yorumlandı ve kürek çekilmesi durdurularak yaklaşmam beklendi. Ben de hemen manevramı değiştirerek uzaklaşmaya başladım ve yaklaşmamı isteyen çağrıya rağmen uzaklaşmama devam ederken, onun bana yaklaşıp konuşmasını istedim; şimdi geliyoruz, diye cevap verdiler; benim geminin kenarı onların pruvasını tam karşısındaydı. Üzerimizden geçerek bizi batırmak gayesiyle kürekçilerine emir verdiğini duydum. Eğer ben ve adamlarım hemen tüfeklerimizi doğrultup üzerine nişan almayıp ve eğer kürek çekilmesi için emrine devam ettiği takdirde onu kuş gibi öldüreceğimizi bildirmeseydim kuşkusuz bizi denizin dibine yollayacaktı. Tüfeklerimizin namlularının görüntüsü Türk gemisinin dümeninin kırılmasına ve kürekleri durmasına sebep oldu. Aramızdaki mesafeyi fazla kapatmadan gemilerimizi yaklaştırdık ve konuşmaya başladık.

Bostancı benim Türkçe'yi bilmediğimi sandığından gemicilere hitap ettiği için önceleri kendimi kabul ettirmekte zorluk çektim. Bir Rum'un bir Türk karşısındaki aşağılık durumunu görmek için gemicilerimin konuşma tarzına dikkat etmek gerekmektedir. Sonunda benim kendilerinden daha iyi Türkçe bildiğimi söyleyerek Türk'ün bana hitap etmesini sağladılar.

TÜRK

İstanbul kâfirlerin boyunduruğu altına mı girdi? Ne hakla Boğaz'ın güvenliğini korumakla görevli muhafaza gemisine karşı geliyorsunuz?

AVRUPALI

Peki ya siz Padişahı'nızın en iyi dostlarını incitmeye nasıl cüret ediyorsunuz?

TÜRK

Sizi inciten yok; burada avlanmak yasaktır: izin kâğıtlarınızı gösterin.

AVRUPALI

Bir gemi içinde tavşan vurulduğunu nerede gördünüz? Ben balık avındayım, o da serbesttir.

TÜRK

Hayır, burada hiç bir şey serbest değildir, gezintiler bile, bu konuda elimden uzun bir ferman var.

AVRUPALI

Fermanı gördüğüm takdirde ona uyarım.

TÜRK

Siz okumasını bilemezsiniz.

AVRUPALI

Hem de sizden daha iyi okurum: fakat anladığım kadar sizde böyle ferman yok; siz, boş yere bahane arayan işsiz güçsüz bir adamsınız; kurallara aykırı hiç bir şey yapmadık.

TÜRK

Nasıl! Hünkâr'ın hisarlarına karşı tüfekle ateş etmediniz mi?

AVRUPALI

Sizin önünüzde ateş ettik; ama önünde çömeldiğiniz kuş yuvasını andıran şeye karşı ateş ettiğimiz doğru değildir; asıl sizin hareketiniz saygı dışıydı; küstahlığınızı ödeteceğim; Bostancıbaşı dostumdur; size benim tarafımdan yüz sopa vurulması için ona rica edeceğim.

TÜRK

Niye kızıyorsunuz? Size kötülük mü yaptım?

AVRUPALI

Hayır, ama sizi korkutan tüfeğim sayesinde bir şey yapamadınız.

TÜRK

Hiddete kapılmadan sizin ile konuşmanın imkânı yok mu? Ben kızıyor muyum? Sizin dostunuzum; siz de beni o şekilde görün ve istediğiniz gibi eğlenin.

Saldırganların geri çekilmesi ile bu macera da biterken, olaya tanık olan civar balıkçılar tarafından hararetle kutlandık ve karaya çıktığımızda alışılmamış bir itibara hedef olduk. Dönüşümde Bostancı subayını Bostancıbaşı'na şikâyet etmeyi ihmâl etmedim, benden özür dilemesi için emir aldı; sonradan çok iyi dost olduk.

O yıl İstanbul'da, Asya'da çok endişe edilen ve Türkler tarafından Sam yeli diye adlandırılan rüzgâr esti: güneydoğudan yavaş yavaş esen bu rüzgâr topraklı bir pus havasını da beraberinde sürükler ve bu sayede aşırı sıcaklığından ziyade gezginleri ve kırlarda oturanları rahatsız eder; evlerin içinde bile bu rüzgârın getirdiği havaya tahammül etmek gayet zordur; bu rüzgârın sürdüğü üç gün boyunca ağzımı duvara dayayıp nefes alarak daha rahat etmeye çalıştım.

Gayet ender olarak esen bu rüzgâr sırasında İstanbul'un iklimi mevkiinin güzelliğini bir kat arttırır. İstanbul'da güney ve kuzey rüzgârlarından başka esinti olmaz; genellikle birbiri arkasından gelen bu değişik rüzgârlar Sarayburnu önünde çekişirler. Kuzey rüzgârları meltem şeklinde eser; güneş batarken dinip, sabahleyin saat on sularında sıcak günlerde ise daha geç esmeye başlar. Kışın ise daha ziyade güney rüzgârları hâkimdir; kuzeyden gelen kar fırtınaları akabinde daima güney yönlü rüzgârlar eser; bu değişim çok anî olur. Bu arada kardan sonra gelen güney rüzgârının İstanbul'da çok şiddetli don olaylarına sebep olan keskin bir soğuk getirdiği de vâkîdir; sonra yumuşar, buzlar çözülür ve bazen gayet sıcak havalar görülür. Daima karla kaplı Uludağ bu olayın açıklamasını mümkün kılar. Eteklerinde eski Bursa şehrinin inşa edildiği bu Anadolu dağı İstanbul'un tam güneyinde onunla aynı boylamdadır. Kuzey rüzgârları ile üzerine düşen yeni karlardan sonra esen güney rüzgârı bu karları yalayarak geldiği için İstanbul üzerine dondurucu soğuğunu taşır, neden sonra atmosferi soğuk havadan temizledikten sonra kendine hâs karakterini gösterir. Bu şehrin coğrafî durumu sık sık meydana gelen fırtınaların, kuzeybatıdan esen rüzgâr sayesinde bulutların Anadolu üzerine kayması ile birdenbire dinmesini sağlar. Bu yörelerin hava durumu genellikle hep böyledir.

Boğaz'ı serinleten kuzey meltemlerine bir de Anadolu ve Rumeli kıyılarının çeşitli yerlerinin güzellikleri eklenince imparatorluğun büyükleri yazın sayfiye köşklerine akın ederler. Boğaz kıyısındaki güzel yalılar Padişah'ın yazlık ikâmetine ayrıldığı kadar Boğaziçi'nin süslenmesine de katkıda bulunurlar. Düzgün sıralar hâlinde dikilmiş bitkiler, itinayla budanmış çitler olmaksızın Türklerin tercih ettikleri tabiî ve taze bir çim ile bu yalılar daha fazla gözü okşarlar.

Bunu ne sanat yoksunluğuna, ne de sadeliği kabul eden ince zevke bağlamak mümkün değildir: Türkler biatı olduğu gibi seyretmeyi daha uygun bulurlar; gölgelerinde dinlendikleri ulu ağaçlar için evlerinin planlarını bile değiştirirler. Evin sahibi kadar eski bir karaağacı kesmemek için bir evin ağacı içine alacak tarzda inşa edildiğini gördüm. Bir arsada ağaçlar nasıl bitmişse o şekilde muhafaza edilir, evlerin mimarîsi onlara göre saptanır; sıcak bir ülkede ağaçların gölgesi lüzumlu olduğu kadar keyfî yönetimle yönetilen bir ülkede ağaçların büyümesini görmeye ömür yetmediği için gözler önüne serildikleri tarzda ağaçlardan istifade etmek lâzımdır.

Padişah'ın yeğeni Hanım Sultan Boğaziçi'nde sahip olduğu sevimli yalısında bütün yazı geçirir: dayısı sık sık onun ziyaretine gelir ve Sultan Osman'ın düşüncelerini üzerinde belirli bir nüfuz sahibi olduğundan sağı solu çekiştirmesine göz yumulur. Henüz genç olup uzun zamandan beri evli olmasına rağmen kocası evlendiklerinden hemen sonra bir paşalığa tâyin olduğundan onu pek az tanır. Vezirler çıkarları uğruna adamı uzak tutmayı uygun görüyorlardı. Yasalar Hanım Sultan'ın kocasının yanına gitmesine izin vermiyordu.

Avrupa'da Sultan kelimesi üzerinde yürütülen değişik ve yanlış düşünceler yüzünden bu konudaki hâtâları düzeltmek maksadıyla bazı araştırmalar yaptım.

Sultan ünvanı taht vârisi Osmanlı prenslerine ve Çengiz hanedânına verilir. Kuşkusuz bu isim Sudan kelimesinin değişmesinden gelmekte ve Mısır'da kıral anlamında kullanılmaktadır; ancak ne Türkiye'de ne de Kırım'da asla hükümdarlık otoritesi ifade etmemektedir. Kırım Türklerinin hükümdarlarına verilen Han ünvanı İran'da kıral anlamına gelen Şah kelimesi ile eş alamlı olup, aynı kökten türeyen Padişah kelimesi Büyük Kral anlamına gelir ve Osmanlılar tarafından çevrelerindeki güçleri küçümsediklerinden kabul edilmiştir.

Sultan unvanını taşıyan kimse tahta her an çıkabilecek dumdadır; Türklerdeki tahta geçiş, hanedânının en yaşlı üyesine ait olacak şekilde ayarlanmıştır; ancak daha önce bahsettiğimiz gibi taht üzerinde doğmuş olmak gerekir.

Yirmi yıllık bir saltanat döneminden sonra oğlu olmadan vefat eden Sultan I. Mahmud tahtı dört kardeşinin en büyüğü olan Sultan II. Osman'a bırakmıştı; babaları Sultan III. Ahmet bir ihtilâl sonunda tahttan indirilmişti. Sultan Osman'dan sonra tahta çıkan Sultan III. Mustafa, sarayda ölen Şehzade Beyazıt ve şu anda saltanat süren Sultan I. Abdülhâmid hemen hemen aynı yaşta idiler; ve eğer I. Abdülhâmid'in saltanatı çok uzun sürseydi. Osmanlı hanedânı sönmek tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktı. III. Mustafa'nın saltanatının üçüncü yılında tahtın iki vârisi vardı; bunlardan biri Abdülhâmid'den sonra tahta geçmek üzere sarayda muhafaza edilen Şehzâde Selim'dir. Henüz genç olan bu şehzadenin. Osmanlı hanedânını tehdit eden kısırlığı ortadan kaldıracak kadar genç yaşta tahta geçeceği umulmaktadır; hanedânının kesilmesi demekte imparatorluğun dağılması demektir, zira Çengiz hanedânını Osmanlı tahtına vâris gösteren hiçbir yasa mevcut değildir. Osmanlı hanedânının sönmesi

halinde imparatorluk parçalanma tehlikesi ile karşılaşınca ulemânın Kırım hanlarından birini tahta çağıracakları muhakkaktır. Büyük bir vahşet yapılarak hanedânın yan kolları daha doğuştan söndürüldüğü için böyle bir durum her zaman mümkündür.

Hanedânın yan kolları derken sarayın içinde mahpus tutulan şehzâdelerin çocuklarından bahsetmiyorum; taht ile devlet arasında dünyaya gelmiş bu çocuklar ne birine, ne ötekine aittirler. Yalan yolu ile bazen bu çocukları katliamdan kurtarmak mümkün olur.

Padişah'ın, vezirler ve devlet büyükleri ile evlenmiş kızlarına ve kız kardeşlerine gelince, onlar kendi saraylarında yaşarlar; dünyaya gelen erkek çocukları anında boğulmalıdır. Bu yasa en alenî ve en fazla uygulanan yasadır. Cinayetlerin dehşetini örten hiç bir örtü yoktur; devletin çıkarından çok alçak bir endişenin ürünüdür. Bu kederli sultan hanımları hangi maddî zenginlik teselli edebilir?.

Bu öldürücü yasadan yalnız kızlar kurtularak, Hanım ünvanı ile birlikte Sultan unvanını muhafaza ederler; Hanım kelimesi ise refah içinde olan her Osmanlı kadınına takılan bir ünvandır. Sultan - hanımlardan doğan her iki cinsten çocuklar bu unvanı muhafaza ederek yaşarlar. Onların asaletlerini belirtecek başka hiç bir unvan yoktur. Padışahlardan birinin kız torunundan dünyaya gelen çocuklar [illegible]deleri tarafından herhangi bir yakınlık görmezler.

Türklerde Sultan unvanını tesbit eden düzen böyledir. Müstebit olmadıkları için daha insanî olan Kırım Türkleri kimseyi boğmazlar; Sultan - hanımlardan dünyaya gelen oğula babasının adı, rütbesi ve Mirza ünvanı verilir.

Oğullarından birinin tahta çıkmasını görecek kadar uzun yaşayan cariyelere Vâlide Sultan denir. O ana

kadar sarayın bir köşesinde oğlu ile birlikte yaşayan Vâlide Sultan artık oğlunun saygısından başka bir şeye lâyık değildir.

Padişah'ın haremi içinde en büyük mevki Baş-kadın'a aittir; ikinci, üçüncü ve dördüncü kadınlara göre daha fazla bir özelliğe sahiptir; ancak böyle tercihli duruma sahip olması gözde olmasını gerektirmez. Saltanat süren Padişah tercihlerini, sürgünde iken kendisine en fazla yakınlık gösteren kadınları karşılaştırmak suretiyle teşbit eder. İstemediklerini de Eski Saray'a sürer. Bu dört kadından hiç biri gerçek anlamında zavce değildir, sadece şerîatın izin verdiği dört karıdır.

Yalnızca ağır hastalık olaylarında birkaç hekime verilen izin dışında Padişah'ın haremine girilememezlik yüzünden orası hakkında bir fikir edinebilmek için başka kişilerin haremini görüp oradan fikir yürütmek gerekmektedir.

Kocasına varıncaya kadar herkesin tâbi olduğu sultan - hanımların sarayı dahi padişahın sarayı hakkında tam bir fikir veremez. Benim yapmak istediğim de, gerçekten aşılmaz olan haremi bizim yaşayışımızla karşılaştırmak değil, herkesin merakını uyandıracak hususları aydınlatmaktır. Bu maksatla Madam de Tott'un annesi ile birlikte, Sultan Ahmed'in kızı ve o zamandan beri saltanat süren padişahların kız kardeşi Esmâ Sultan'a yaptıkları ziyareti onların ağzından nakledeceğim.

Sultan I. Mahmud'un saltanat döneminde henüz genç olan bu prenses kardeşinin Fransızlara karşı duyduğu yakınlıktan esinlenerek Avrupalı bir kadın ile görüşme yapmak istemişti. Türkiye'de doğmuş olmasına rağmen kaynanam onun merakını gidermek için yeterli bulunduğundan kızı ile birlikte saraya dâvet edilmişti. Saray dışı işlerle uğraşan kâhya-kadın karım ile annesini alıp Hanım - Sultan'a kadar götürmekle görevliy-

di. Bu prensesin sarayına geldiklerinde (yangından sonra Sadrâzam'ın bu sarayda kaldığını söylemiştim) kâhya - kadın, diğer erkeklerden farkı olmayan muhafızlar tarafından korunan üç kapıyı açtırmış, ellerinde beyaz sopaları ile iç avluyu koruyan hadımların arasından geçirerek yabancılar odası denen bir odaya sokmuştu.

Yanlarına gelen iç kâhya - kadın onları hürmetle karşılamış, yanında getirdiği cariyeler iki kadının soyunmasına yardım etmiş, Hanım-Sultan'a geldikleri haberi verilmişti. Buna rağmen, dinin önyargılarına bağlı kalan Hanım - Sultan, görünmeden seyredebilmek maksadıyla konuklarını kafesli bir pencerenin arkasında kabul etmek istiyordu; ancak, Hanım - Sultan görünmediği takdirde geri döneceğini ısrarla belirten kaynanam sonunda Hanım - Sultan'ı kararından vazgeçirmişti; o da bir müddet daha izin isteyerek süslenmesini tamamlamıştı. Bir müddet sonra kâhya - kadın ve cariyeler tarafından alınan karım ve annesi Hanım-Sultan'ın dairesine götürülmüşler, orada bütün mücevherlerini takmış, salonunu süsleyen zengin bir sofanın köşesinde oturmuş son derece değerli elbiseler giyinmiş Hanım - Sultan'ı görmüşlerdi. Salonu kaplıyan halılar Lyon kumaşından yapılmış olup, altın ve gümüş tellerle işlenmişti; yine altın telle işli saten kaplı geniş yastıklar Hanım - Sultan'ın önüne konukların oturması için konmuştu. Aynı anda gayet güzel elbiseler giymiş altmış genç kız salona girmiş iki kısma ayırılarak, ellerini kuşakları hizasında kavuşturmuş ve iki sıra hâlinde dizilmişti.

Karşılıklı iltifatlardan sonra Hanım - Sultan bizim kadınlarımızın istifade ettiği serbestlik hakkında bazı sorular sormuştu. Sonra haremdeki gelenekler ile Avrupa geleneklerini karşılaştırmış, bir genç kızın evlen-

meden önce yüzünü göstermesi hususunda tereddüt etmiş; ancak konuşma ilerleyince bizim geleneklerimizin gösterdiği iyi tarafları kabul etmiş ve kişisel durumu ile ilgili duygularını açıklayarak on üç yaşında iken bir ihtiyara verilmesini vahşet olarak nitelemiş, bu ihtiyarın onda iğrenmeden başka bir duygu uyandırmadığını itiraf etmişti. Nihayet ihtiyarın göçüp gittiğini, ancak şimdi daha mutlu olduğunu söyleyemeyeceğini zira genç denen bir paşa ile evli olmasına rağmen hâlâ kocasının yüzünü görmediğini belirtmiştir.

Hanım Sultan iki Avrupalı kadınla bir müddet daha konuştuktan sonra kâhya kadını çağırmış konukları iyi ağırlamasını, bahçede gezdirmesini emretmişti.

Kâhya - kadın yabancı konukları kendi dairesine götürmüş, cariyeler bir yandan hizmet edip, diğer yandan sofranın çevresinde hazır beklerlerken hep beraber yemeklerini yemişlerdi. Yemek bitip kahveler ikrâm edildikten sonra konuklara çubuk ikrâm edilmiş fakat Avrupalı kadınlar çubuğu reddetmişlerdi; kâhya - kadın da konuklarını bahçede gezdirmek için kendi çubuğunu çabucak içip bitirmişti; en son ziyaret edecekleri gayet zarif bir köşkün çevresinde yine bir sürü cariye el pençe divan bekleşiyordu. Son derece zengin bir şekilde döşenmiş ve süslenmiş olan zârif bina bir havuzun önünde inşa edilmişti; her yönde yükselen gül fidanları yüksek duvarları gözden saklıyordu. Çakıl taşları ile mozaik gibi döşenmiş dar yollar, âdet olduğu üzere bahçenin yollarını meydana getiriyordu; yuvarlak çiçek tarhlarından saksılardan meydana gelmiş çok değişik renklerin ortaya çıkardığı manzarayı seyretmek üzere bir sofanın köşesine yerleşmişlerdi. Henüz yerlerine oturmuşlardı ki, arkalarından gelen hadımlar daire şeklinde köşkün önüne dizilip Hanım - Sultan'ın musikî takımına yer açmışlardı. On kadar cariyenin uyguladığı konserler sırasında yine zengin fakat daha hafif

giyimli rakkâseler, zârif ayak figürleri ile danslar yapmışlardı; başka kişilerin evlerinde rastlanan dansözler topluluğuna kıyasla bu topluluk çok daha kaliteli idi; biraz sonra, eğlencede eksik olan cinsiyetin yerini tutmak üzere erkek kıyafetinde on iki dansöz daha gelmişti. Bu sözde erkekler diğer cariyelerin havuza attıkları meyveleri kapışmak için birbirleri ile tatlı bir mücadele yapmaya başlamışlardı. Yine erkek kıyafetlerine bürünmüş cariyelerden meydana gelmiş kürekçilerin çektikleri kayıklar üzerinde konuklar havuzda gezinti yapmak fırsatı bulmuşlar; en sonunda yeniden Hanım - Sultan'ın huzuruna çıkarak usûl olduğu üzere vedâlaşmışlar ve geldiklerinde olduğu gibi aynı sırayı izleyerek dışarıya kadar uğurlanmışlardı.

Bu ziyaretin sonunda farkedilen şey hadımların Hanım - Sultan'ın tamamen buyruğunda oldukları, tahmin edildiği gibi onun hareketlerini engellemek olmadığıdır. Bu yaratıklar Türkiye'de bir ihtişam unsuru olarak kullanılmaktadır; bu olay Padişah'ın sarayında olduğu gibi hanım - sultanların saraylarında da öyledir. Zenginlerin kibri; en fazla birkaç zenci hanım kulanılmaya kadar gider; beyaz hadımlar ise yalnızca Padişah'ın buyruğunda olup ilk kapıların muhafazasında görevlidirler: ancak ne kadınlara yakınlaşabilirler, ne de onların en ufak bir hizmetini görürler, buna karşılık zenci haremağaları başta Kızlarağası olmak üzere daha yüksek mevkilerde bulunurlar. Zenci hadımların mizacı daima vahşidir, kişiliklerinde hakarete uğrayan tabiat her fırsatta sert bir şekilde karşılık vermeye hazırdır.

Padişah'ın arada sırada yaptırdığı Cırağan (1) eğlenceleri hareminin içi hakkında bir fikir vermekten

(1) Türklerin en fazla sevdiği çiçeklerden olan lâle bahçelerinin aydınlatılması ile yapılan bayrama verilen ad.

uzaksa da, ayrıntılarının tasviri zevkleri hakkında genel bir fikir verebilir.

Kuşkusuz Esmâ Sultan'ın bahçesinden çok daha büyük olan haremin bahçesi aynı ince zevkle düzenlenmiş olup, bu gece eğlenceleri için sahne görevi yapar; her çeşit saksılar içinde getirilmiş olan tabiî veya sunî çiçekler, değişik renklerde lâmbalardan çıkan renk cümbüşünü daha da arttırırdı. Eğlenceler münasebetiyle inşa edilmiş mağazalar benzer elbiseler giyinmiş harem kadınları tarafından doldurulmuştu. Hanım - Sultanlar, kız kardeşler, yeğenler Padişah tarafından eğlencelere dâvet edilmişlerdi; hep birlikte mağazalardan kıymetli taşlar, kumaşlar satın alarak, bunları birbirlerine armağan ediyorlar; Padişah'ın gözdeleri olmuş kadınlara cömertliklerini göstermek fırsatını da kaçırmıyorlardı. Danslar, musikî ve daha önce bahsettiğim su oyunları gece yarısına kadar devam ederek, genellikle hüzün ve sıkıntıya terkedilmiş gibi gözüken bu çevreye geçici bir neşe dağıtıyordu.

Bütün bu ayrıntılar, amcasının itibarına lâyık olan Hanım - Sultan tarafından Madam de Tott'a nakledilmiştir.

Kayınbiraderim, dostlarına itibar sağlamak ve kendi işlerini çözümlemek maksadıyla bu Hanım-Sultan'ın kâhyası ile dostluğu ilerletmişti. Hadımların başı da yakınları arasına girmişti; Hanım - Sultan onu birkaç defa kafesli pencerenin arkasından görmüştü; yakışıklı bir delikanlı olduğundan kısa zamanda Sultan-Hanım'ın teveccühüne lâyık oldu. Bir oğlu ve bir kızı olduğu kocasının yokluğunda teselli bulmak ve mevkii sayesinde temas kurmak imkânı bulduğu kimselerden faydalanmak istiyordu. Nitekim çevresinde Türk kadınlarına özgü kıskançlığın her çeşidini görmek mümkün oluyordu. Görmeyi arzuladığı Madam de Tott'un bizzat kendi elleri ile saçlarını yapması diğer kadınların hiç hoşuna

gitmemişti; Madam de Tott eve döndüğünde sarayın ihtişamından ziyade Hanım - Sultan'ın kendisine yaptığı itiraflardan şaşkına dönmüştü.

O sıralarda Patrik Kirlo İstanbul Patrikhânesi'nin başında bulunuyordu; halkın en aşağı tabakası arasında dünyaya gelen bu adam aşırı taassubu ile kendine taraftar sağlamayı bilmiş, kendisini küçümseyen Rum zenginlerini dize getirmişti. Sinod meclisindeki birkaç üyeyi de tarafına çekerek tamamen daldırma yaparak vaftiz etme usûlünü icat etmiş ve uygulamıştı; bu konu yüzünden bütün metropolünde Papa'yı, Fransa kralını ve Katolik prensleri afaroz etmiş, mezhebindeki insanları yeniden vaftiz olmaya çağırmıştı; daima daha sofu olan kadınlar ve kızlar bu kutsal törene katılmak için koşmuşlar, ancak sarfettikleri kötü sözler ile Havarîlere karşı günâh işlemişlerdir.

Hakaret etmeden başka bir gayesi olmayan afaroz küstahlığından ayrı olarak, durmadan cemaatinin yobazlığını kışkırtan bu patrik, Katoliklere yaptığı eziyetlerin karşılığında Türklere tâviz veriyordu. Üstelik görüşlerine hizmet etmeyen kilisesinin rahiplerine türlü hakaretler etmekten çekinmiyor, onları dünyalıklarından mahrum ettikten sonra en vahşi zulümlere terkediyordu. Bunların arasında Amasya Piskoposu Kaliniko'yu saymak gerekir; kendisini Sinai Dağı'na süren kararnâmeden kurtulmak, patriğin azledilmesini sağlamak için Hanım - Sultan'ın aracılığını elde etmek üzere bizim mahallemize sığınmış, kayınbiraderimden yardım istemişti. Patrik Kirlo'yu görevinden uzaklaştırarak kurbanını rakibi yapmak arzusundan hareket ederek bu hayırlı işi tamamlamaya karar verdik. Kayınbiraderim Hanım-Sultan'ın aracılığı ve itibarı vasıtasıyla bu meseleyi Padişah ile tartışırken, patrik tarafından Kaliniko'yu ortadan kaldırmak üzere görevlendirilen adamlar bir gece piskoposu evimin yanındaki evden kaçırmak istediler.

Kaliniko'nun güvenliğini sağlamak ve olayların içinde bulunmasını temin etmek maksadıyla onu evimin çatısındaki bir odada saklamayı ve yiyecek vermeyi kabul ettim. Kayınbiraderim uzun pazarlıklardan sonra muazzam bir servet karşılığında piskoposun bağışlanmasını elde etti.

Kirlo'yu azleden ve yerine Kaliniko'yu getiren padişahın Hatt-ı Şerîf-i, Sadrâzam olup bitenlerden kuşkulanmadan eline geçti. Bu kadar anî bir azil kararını doğrulamak için çok sert bir ifadeyle kaleme alınmış Hatt-ı Şerîf patriği isyancı bir zihniyete sahip olmakla suçluyor, onu iyice korkutmak için kesin emirlerle son buluyordu. Bu arada, çok etkili buldukları hayalî tehlikeden sakınmak üzere Bâb-ı âli vezirleri durumu hemen tartışmaya başladılar; sabah erkenden Rum mahallelerini kuşatmak üzere yeniçeri birliklerine buyruk verildi; civardaki muhafızlar iki misline çıkarıldı ve daha itina ile sarılan patriklik sarayı hiç bir zorluk çıkarmadan Patrik Kirlo'yu teslim etti; oradan alınan eski patrik bir kömür gemisine bindirilerek şehirden uzaklaştırıldı. Şimdiye kadar hiç bir Rum'un görmediği şerefsiz şartlar altında cereyan eden olaylarda Padişah'ın iradesine karşı gelmeye kimse cesaret edemediğinden kömürcü gemisi olaysız bir şekilde uzaklaştı.

Şimdi hükûmete kalan iş yeni patriği bulup yerine oturtmaktı; ve eğer Padişah bu olayın en küçük ayrıntılarına kadar önceden bilgi sahibi olmasaydı, hükûmet onu nerede bulacağını bilemezdi. Hemen harekete geçirilen Sadrâzam'ın adamları bize gelerek Kaliniko'yu Bâb-ı âli'ye götürmek üzere istediler; umuttan ziyade endişeye alışmış olan bu zavallı Despoti (1) onu düş-

---

(1) Rum papazlar sahip oldukları mutlak otoriteyi belirtmek bakımından bu unvanı taşır'ar; ancak bu otoriteyi gerçekte onlara tam anlamıyla Padişah uygular.

manlarına teslim etmemem için bana yalvarıyordu ki, ona kurtulduğunu ve patrik seçildiğini haber verdim; ama bir türlü onu ikna edemiyordum; ancak muhafızlarının zoru ile itaat etmek mecburiyetinde kaldı, yolda giderken hep cellâtlarının yanında olduğunu sanıyordu, halbuki bir saat sonra patrik ilân edildi.

Aynı gün onun tarafından teşekkür mektubu aldım; bir zaman sonra da ziyaretime gelerek yakında mutlaka ihtiyacı olacağını sandığı için yine kendisini saklamamı rica etti. O zaman gördüm ki çok kötü bir seçim yapmışız.

Bu arada patrik olması dolayısıyla tertiplendiği törenlere katılmak fırsatını ele geçirdim; Patrikhâne'ye gittiğimde beni karşılayan yeni patriğin adamları, patriğin kürsüsünün hemen yanındaki bir kişilik yere oturmamı istediler; biraz sonra törenin başlaması için her şey hazır olunca patrik aşağı indi kendisi için hazırlanan, Sacra Sanctrorum'un karşısındaki koltuğuna oturdu. Orada birkaç keşiş ona patrik elbiselerini giydirdiler, başına mücevherli ve çift haçlı bir taç oturttular.

Ondan sonra patrik sol eline patriklik asâsını, sağ eline de, Baba ile Oğul'un birliğini (Tanrı ile Hz. İsâ) temsil etmek üzere iki kolundan tuttuğu üç kollu bir şamdan aldı. Takdis yaparken de elinin iki orta parmağını avucuna büktü, küçük parmağını tek başına bırakarak. Ortodoksların Ruhü'l-Kudüs'ü Hz. İsâ ile birleştirmediklerini belirtti. O zaman Patrik mihraba sokularak üzerinde perde kapatıldı ve o ana kadar kiliseyi derin bir sessizlikle dolduran halk, bizim tiyatrolarımızdaki seyircilerin yaptığı gibi görültücü bir şekilde kaynaşmaya başladı. Bu kaynaşmanın içinde duyulan saygısız gülüşmelere biraz sonra susturulmaya çalışılan zavallıların çığlıkları karıştı. Ayakların altında kalan bunlardan biri, etrafında birikmiş kalabalığın yardımı ile ayağa kaldırıldı. kilisenin dibine götürüldü. Bu olay, gü-

rültüyü o derece arttırdı ki, önümüzdeki perdeyi kaldıran patrik kalabalığa dönerek gürültüyü kesmeleri için bir konuşma yaptı ve herkese lânet okudu. Fakat bu konuşma ile hafifleyen gürültü törenin diğer kısmında yine artınca bu sefer patriğin konuşmasından daha etkili bir çare aranmasına sebep oldu.

Patrikliğe bağlı yeniçerilerin sopaları sayesinde, gösterilecek olan ilâhî Sır'a gereken kutsal dikkat sağlanmak istendi. Sacra Sanctrorum'un yandaki kapıları açıldı, dışarı çıkan Diyakoslar Ortodoks geleneklerine ait taşıdıkları eşyaları bir bir götürüp, yüksek sesle ilân ederek ortadaki kapıya bıraktılar.

Bu tören sonunda getirilen patriklik tacı geri çevrilerek, patriğin zenginliklere karşı gösterdiği küçümseme ispat edildi.

Daha sonra yapılan törenlerde dikkati çekecek bir şey olmadı: Patrik ile birlikte kaldığı yere gittik, beni yemeğe alakoydu. Fener mahallesinde yaptığım gezi sırasında, Madam de Tott'a çok bağlı olan ve onu Boğaz'daki sayfiye evlerinde konuk etmeye dâvet eden Bâb-ı âli tercümanını da ziyaret etmek fırsatı buldum. Padişahın tercümanının evinde rastladığım Arkontlar (1) arasında, soydaşları içinde daha zekî ve daha bilgili olarak Eflâk voyvodasına sadakatle bağlı Manoli Serdar'ı farkettim. Yeni voyvodanın yanında kalarak eskisine ihanet ederek pek çok çıkar sayılacağı yerde eskisinin yanında fakirliği tercih etmesi beni özellikle şaşırttı. Her türlü servet teklifi iradesini asla sarsmamış, eski voyvoda Rakovitçe'yi yeniden yükseltmek için elinden gelen her şeyi yapmıştı. Kuşkusuz bu görüş açısından hareket ederek kayınbiraderimin itibarını kullanmak üzere benimle yakınlaşmak istemiş, ben de onun kişiliğinde milletinin mizacını ve geleneklerini in-

(1) Zengin Rumların kendilerine verdikleri unvan

celemek fırsatı yakalamıştım. Sayfiye evimin yanına gelip yerleştiği vakit aramızdaki bağ daha da sağlamlaştı. Artık birbirimizde ayrılmaz olup, onun ağzından milletini felâkete sürükleyen şeyin eski Bizans imparatorlarından miras kalan kibir ve taassup olduğunu duymaktan memnun kalıyordum. Manoli Serdar efendisi Rakovitçe'nin Eflâk voyvodası olduğu zamanlarda edindiği servetle yaşayışını sürdürüyor, karısı da ihtişamından bir türlü vaz geçmiyordu.

Aramızda olan derin samimiyet sayesinde evinin içinde olup bitenleri ve her gün Türkler ile Rumların ortak geleneklerini gözlemem mümkün oluyordu. Meryemana tasviri önünde gece gündüz yanan kandil ışığında Manoli, köleleri vasıtasıyla soyunup giyiniyordu; bu Rum ile, Türk geleneklerini evlerinin içine sokmaktan hoşlanan diğer zengin Rumlar, öğle yemeğinden sonra, elinde büyük bir yelpaze ile sinekleri kovan bir köle kadının yanı başında kestirmekten hoşlanıyorlardı. Ayak tarafında diz çökmüş olan başka köleler çıplak ayaklarını yavaşça oğuşturuyorlardı. Kölelerinin en küçük hatâsında onlara karşı gayet sert davranarak rahatlığın ölçüsüz olduğu yerde bütün inceliğin kaybolduğunu ortaya koyuyordu.

Madam de Tott'un, Bâb-ı âli tercümanının karısına verdiği ziyaret sözünü yerine getirmek gerekiyordu. Birlikte sayfiye evine gittik; ailenin en yaşlı ferdi, hayat tecrübesi ile cehaletini ve parlak olmayan zekâsını örten, yabancı dil bilgisi olarak kötü bir İtalyanca'dan başka bir şey bilmeyen yaşlı tercüman idi. Daha az yaşlı olan karısının eski güzelliği heybetli havası ile yer değiştirmişti; evin gerçek hâkimi olarak tevazu ile davranmak isterken, kocasının yüksek mevkiinden ötürü sahip olduğu kibri kolay kolay saklıyamıyordu. İlerde Eflâk voyvodalığına geçip, maalesef kötü bir sona erişecek olan oğullardan en büyüğü genellikle vu-

muşak, fakat zayıf bir mizaca sahipti; daha kibirli olan küçük kardeşi, ağabeyinin hayatına mal olacak entrika ve ihtiras dolu karakteri paylaşıyordu; on dokuz yaşında dul kalmış büyük kız kardeşleri, ince uzun boyu, dayanılması mümkün olmayan cinsî cazibesi ile zârif hareketlerinin birleştiği bir tevâzuya mâlikti; daha az güzel, fakat canlı ve ilgi çekici olan küçüğü komşu Rumlardan biri ile nişanlanmıştı. Bu müstakbel koca bizimle tanışmak için sabırsızlıkla beklediğinden, henüz gelmiştik ki, içeri giren köleler onun geldiğini haber verdiler, sonra nişanlı kızın üzerine atılarak etekleri ile onun yüzünü örttüler, odadan dışarı çıkardılar. Bütün aile tarafından iyi karşılanan damat adayının içeri geldiğini ve bize şaşkınlıkla baktığını farkettik. Akşam yemeğine kadar yanımızda kalmasına izin verdiler, bu süre içinde genç kız ortalıklarda gözükmedi.

Yatma vakti geldiğinde yan taraftaki geniş bir odaya götürüldük, odanın ortasında tahta somyesi ve perdeleri olmayan bir yatak konmuştu; fakat yorganların ve yastıkların zarafeti içerdeki sofada gördüklerimizden çok daha iyiydi. Bu yatak üzerinde pek rahat edemiyeceğimi sanarak iyice tetkik ettim. Pamuk doldurulmuş, dokuz cm. eninde on beş şilte üst üste konmuş, en üstteki şiltenin üzerine yatak örtüsü olarak Hint tülü örtülmüştü. Altın tel ile kabartma şeklinde işlenmiş yeşil satenden ikinci bir örtü ilk örtü ile birleştirilmişti. Kırmızı saten den benzer işlemeler taşıyan iki büyük yastığın arkasına sırtlık olarak sofadaki yastıklardan konmuştu. Alacalı abanoz ve sedeften yapılmış sekiz kenarlı bir masa üzerine altı cm. eninde üç ayak boyunda, parmak kalınlığında alevi olan bir mum yerleştirilmişti. Üç porselen tabak içine şekerlemeler, gül reçeli, portakal, ağaçkavunu kabukları yerleştirilmiş, yanına bağa saplı altın bir kaşık, su dolu kristal bir bardak konmuştu. Bize gece ışığı sağlayacak olan

mumun uzunluğu, yangınların feci zararlara sebep olduğu devirde vaz geçilecek bir ihtiyat tedbiri değildi. Tercümanın evi bu hâliyle bana kötü bir gece hazırlıyor gibiydi. Yastıkların yerini değiştirerek uyumaya çalıştıktan sonra, safağın ışıklarını ertesi gece bize daha rahat yastıklar sağlayacağı için sevinç içinde karşıladık.

Bir gün önceden kararlaştırılan balık avı için Anadolu yakasına geçildi; oradaki küçük bir çayır, bir Türk kahvesi, üstü açık öküz arabaları yanımızdaki hanımların pek rahat edemiyeceklerini ortaya koyuyordu. Balık avı pek verimli olmadı, hanımlar çok yoruldular; çevremizde dolaşan Türk kadınları soruları ile bizleri çok rahatsız ettiler. Bu gezinti sonunda birkaç kap kaymak ve bir çeşme başından topladığımız tereotu ile döndük.

Eve döndüğümüzde yemeğe dâvet edilmiş ve çoktan gelip oturmuş komşu Rum kadınlarını gördük. Mevsim şartlarından ziyade şöhrete meraklılık yemek yenecek sofada sırma işlemeli, ağır kırmızı kadifeden elbiselere bürünmüş bir kalabalığın bizi karşılamasına sebep olmuştu. Bir yandan elbiselerin ağırlığı, diğer yandan havanın sıcaklığı bu hanımların sessiz ve hareketsiz kalmalarını sağlamıştı. Buna rağmen bazı ortak konularda konuşmalar oldu ve yemeğe dâvet edildik. Yemek Fransız usûlüne göre hazırlanmıştı, yuvarlak masa, etrafında sandalyeler, kaşıklar, çatallar, kısacası bunları kullanmak alışkanlığından başka bir şey eksik değildi. Bu arada bizim geleneklerimizin iyi uygulanmasına çok dikkat sarfediliyor, biz nasıl İngilizlerinkine özel bir ilgi duyuyorsak, Rumlar da bizimkilere öyle bir ilgi duyuyorlardı; yemek esnasında dâvetli kadınlardan birinin parmakları ile zeytini aldığına, sonra çatalına batırarak Fransız usûlüne göre yediğine tanık olduk. Sıhhate içme şimdi bizde terkedilmiş bir alışkanlık olmasına rağmen, onu burada Rumların arasında görmek

insanın bayağı hoşuna gidiyor. Bizim Rumlar bunu da ihmal etmediler; hattâ erkekler bu hareketi yaparlarken ayağa kalkıyorlar ve şapkalarını çıkarıyorlardı. Zarafet ve temizlikten ziyade karışıklığın hüküm sürdüğü yemek sonunda, yemek verilen odanın sofasında oturduk: kahvelerden sonra çubuk ikram edildi. Modadan konuşulduktan sonra, iş dedikoduya döküldü, bu arada dikkatimi çeken şey, her davranışın bizim geleneklerimizi taklit etmeye çalıştığı oldu. Biz içerde konuşurken genç kızlar, salonun öteki ucuna takılmış ve kölelerin salladığı salıncaklarda eğleniyorlardı. Kadınlar da salıncaktan istifade etmek istediler, onlardan sonra uzun sakallı adamlar sallandılar; çeşitli oyunlarla o gün sona erdirildi. Akşama doğru konuklar hava almak maksadıyla deniz kıyısındaki iskelenen üzerine çıktılar.

Bir yandan ay parıldamaya başlarken, diğer yandan akşamın sessizliği insanı deniz üzerinde dolaşmaya itiyordu. Ansızın duyulan kürekçilerin sesleri Bostancıbaşı'nın yaklaşmakta olduğunu haber verdi. Bu kadınların birden dağılmaları yanında kedi gören farelerin kaçışması daha yavaştır. Tercümanın karısı ile Madam de Tott'un endişe edecekleri bir şeyleri olmadığı için, yirmi beş çift kürekli gemisi içinde çıka gelen Osmanlı subayını karşıladılar. Bostancıbaşı birkaç sarhoşu cezalandırmaktan ve fazla neşeli görülen kadınları toplamaktan dönüyordu. İskelenin yanından sürtünürcesine geçerken karşılıklı el salladık.

Kaçan Rumların gururu bir özür ararken, Bostancıbaşı'nın bir Rum kadının yalısı önünde sessizce durduğu, içerdeki konuşmaları dinledikten sonra adamlarını pencerelere yolladığı şeklinde bir balıkçının verdiği haber konukların büsbütün telâşa kapılmalarına sebep oldu. bu kadarcık haber bile genel bir korkunun yayılmasına, Rum kadının başına gelenler hakkında çeşitli görüşlerin ileri atılmasına meydan verirken nişanlı genç

kızın yanımıza gelmesi ile nişanlısını görür görmez kaçması yine topluluğa eski neşesini kazandırdı.

Konuşmalar, arada sırada Bostancıbaşı'nın hiddetinden kaçan kayıkların gürültüsü ile kesiliyordu. Bostancıbaşı'nın Boğaz'ın bir ucunda tekrar görünüp İstanbul'a doğru giderken herkes rahatladı. O zaman gezinme hürriyetinin yeniden elde edilmesi arzuyu doğurdu. Çok az bir zaman zarfında Boğaz'ın suları kayıklarla doldu, kadınların olduğu sandallarda ayrıca musikî icra ediliyordu. Biz de biraz sonra kalabalığa karıştık, yalıların önünden geçerken, sahipleri hakkında görüşler ileri sürülüyor, yalılarda oturanlar da bizleri tenkit ediyorlardı; yol boyunca Bostancıbaşı'nın çıkarları hakkında bir hayli bilgi sahibi oldum.

Yüz ifadesi ve neşesi özellikle dikkatimi çeken müstakbel damat ile aynı sandala binmiştim; genç adam ondan hoşlandığımı anlayınca bana açılarak sevgilisini doyasıya temaşa edememesinden yakındı. Çektiği sıkıntı bana dokunduğu için ertesi gün nişanlısını göreceğim saatta ona randevu verdim. Onlara görüşme imkânını hazırladığım derecede randevu saatına sadık olan nişanlı geldiğinde onu gözleyen hizmetkârlardan biri çığlık atarak çevirmek istediğimiz dolabı bozdu. Genç kız nişanlısını farkeder farketmez koridorlardan birine doğru koşmaya başladı, hemen arkasından koşarak içeri girmeden onu yakaladım ve genç Rum'u yanımıza çağırdım. Bu arada koridorun öteki ucunda kaz gibi bağrışan iki canavar kadın koşa koşa bize doğru geliyorlardı; ancak onlar yetişmeden bizim damat adayı müstakbel karısından bir öpücük almayı başardı, ondan sonra avımızı yetişen düşmanlarımıza terkettik. Buna rağmen anne ile baba küçük şakamı hoş karşıladılar ve o günden itibaren nişanlılar birbirlerini serbestçe görme hakkına kavuştular.

Genç kızın eğitimini üzerine almış olan, bir nevi

ruhanî lala olan Diako sadece benim davranışımı kötü karşıladı; hattâ öğrencisinin eğitimine artık devam edemiyeceğini bana inandırmak için hiddetle konuşmaktan kendini alamadı.

Aynı eğlence, sıkıntı veya sabırsızlık çemberi içinde tercümanın evinde birkaç gün daha kaldık. Nihayet evime gelerek dinlenme imkânı buldum. Orada rastladığım Manoli Serdar, kendisi gibi Rakovitçe'nin hizmetinde olan Rumlardan birinin, Bâb-ı âli tarafından yeni voyvoda seçilen prensin tarafına geçtiğini haber verdi. Beni kuşkulandıran yapmacık hareketleri ile bu kusuru biraz abartıyor gibi geldi bana.

Belki mecburiyet karşısında kalarak onun da benzer bir tarafa meyledebileceğini, belki de yolunu izlemek üzere bulunduğu bir adamı bu kadar ağır hükümlerle suçlamamasını, kullandığı ifadeye dikkat etmesi gerektiğini anlatmaya çalıştım. Bana bakın, dedi, eğer dönersem beni erkeklerin sonuncusu olarak görün, yok eğer böyle kara bir ihanete sapmazsam beni takdir etmekte devam edin: her ikisi için ona söz verdim ve çok geçmeden sözümü tutmak durumunda kaldım. Nitekim birkaç gün sonra, kendi deyişine göre, velînimeti için bazı teşebbüslerde bulunmak üzere evinden ayrıldı; ancak velînimetini terkederek yeni voyvodanın hizmetine girdiğini duydum. Teşebbüsü hakkında bana bilgi vermek üzere mektup yazmayı ihmal etmedi ve gayet mütevazı bir şekilde onun hakkında ne düşündüğümü sordu. Şeref ve sadakat üzerine yaptığı tenkitleri ile hatâsını bizzat ağırlaştırmasaydı, mevcut şartların sonucunda davranışı bağışlanabilirdi. Davranışı hakkında sahip olacağım kanıyı kendisinin bana telkin ettiğini ve kendi ilkelerine sâdık kalmadığı derecede bu kanıya bağlı kalacağımı yazdım.

Bu adam, Türklerin son yaptığı savaş sırasında Eflâk voyvodalığına kadar yükselmiştir: bütün meziyet-

lerini ortaya dökme fırsatı bu mevki entrikaları için işine yaradı, fakat otoritesinden geçici bir parıltıyı böyle adamların kibrine satan Padişah'ın cimriliğinin yaratıldığı kısa ömürlü yaratıklar gibi karanlıklar içinde kayboldu gitti.

Önemsiz, fakat garip ve dikkate değer olan bir olayda Sultan Osman'ın rütbesi küçük bir subayın kibrinden nasıl istifade etmek zorunda kaldığını göreceğiz.

Ellerinde silâh olarak sopadan başka bir şeyi bulunmayan inzibatlar tarafından kovalanan sarhoş bir yeniçeri subayı yatağanına güvenerek onlarla koyu bir uğraşa girişmişti; düşmanlarından birkaçını saf dışı bırakmış, diğerlerini yormuş, çevresindeki kuşatma zayıflamış bir hâlde bir hanın merdivenlerinde dinleniyordu. Kıyafet değiştirerek şehirde sık sık dolaşan Padişah olayın cereyan ettiği yerden geçerken durumu farketti, suçluya yaklaşarak kimliğini açıkladı, silâhını bırakarak inzibatlara teslim olmasını istedi; ancak dinlendiği yerden doğrulan yeniçeri padişahın kimliğinden etkilenmeden, kimsenin yanına yaklaşmamasını ihtar etti. Sultan Osman ona hangi Orta'dan olduğunu sordu. Aldığı cevap üzerine Karakullukçu'nun oraya getirilmesi için buyruk verdi. Gidip Karakullukçu'yu bulup getirdiler. Padişah ona dönerek, bu adamın silâhını al ve Hisar'a götür (1), dedi. Bunun üzerine kemerini çözerek (2) sağ eline alan subay, asînin yanına gelip sol elini uzattı ve yoldaş silâhını ver ve beni izle, dedi.

---

(1) Bu Hisar Boğaz'ın Rumeli kıyısında olup, idam edilecek yeniçeriler oraya götürülürdü. Ölmeden oradan kurtulan olursa, hiç olmazsa korkusunu taşırdı.

(2) 7-8 kg, ağırlığındaki bu bakır kemer ile subaylar, yeniçerileri dövebilirlerdi. Yeniçeriler bu rütbe işaretine çok büyük önem verirlerdi

Bu söz üzerine suçlu yeniçeri büyük bir itaat ile dediklerini yerine getirdi.

Boş inançlar endişeden daha fazla otoriteye, istibdattan daha fazla kudrete sahiptirler.

Sultan III. Osman bir müddet sonra kamu oyuna kurbanı olacağı bir fidye ödeyecektir. Hekimlerin sanatları bu Hükümdar'a eski sağlığını kazandırmaya çalışırken, siyaset icabı olarak sağlığının durumu halktan gizleniyordu; sonunda hastalığa teslim olarak, harem dairesine çekildi ve her cuma camiye gitmek için kuvvetini toplamaya çalıştı. Halkla birlikte yapılan bu tören, ordunun ve halkın hoşnutsuzluğunu tahrik etmeden ihmal edilemezdi.

Mutlak otoriteye sahip bir hükümdarı mecburiyet karşısında bırakan bir yasanın mevcudiyeti ilk bakışta uygunsuz görünüyorsa da, hükümdarın devamlı endişe kaynağı olan halkın baskısı altında bu yasanın ister istemez yürürlükte olduğu hatırlanınca bu tabiî bir olay olur. Sarayının aşılmaz duvarları arkasında tek başına yaşayan Hükümdar'ın ancak halka gözükmesi ile resmen mevcudiyeti onaylanmış olur. Yine bu tedbir olmaksızın, endişe duyulan veya efendisinin ölümünden sonra birkaç kişi ile devlete hâkim olacak kadar mahir bir Vezir'in, her şeyi yoluna koyuncaya kadar durumu milletten gizleyebileceği de düşünülebilir.

Sultan Osman bir cuma günü halkın önüne çıkmadığı için en şiddetli şikâyetlere mâruz kalmaktan kurtulamayınca ertesi cuma, hastalığının sebep olduğu zafiyet durumuna rağmen saraya en yakın cami olan Aya Sofya'da cuma namazına katılmak mecburiyetinde kaldı. Dönüşünde at üstünde zor duran bu Hükümdar, sarayın avlularını ayıran kapılarda tamamen bilincini kaybetti; başının üzerine bir şal atıldı, götürüldüğü dairesinde bir müddet sonra son nefesini verdi.

Sadrâzam, Şeyhülislâm ve devlet büyükleri derhal

saraya gelerek Sultan Osman'ın ölümünü teshis ve Sultan III. Ahmet'ten kalan şehzâdelerin en büyüğü olan III. Mustafa'yı yeni Padişah olarak ilân ettiler. Aynı gün sarayın topları Sultan Osman'ın ölümünü açıklarken, müezzinler ile tellâllar halka yeni Padişah'ın kim olduğunu söylediler.

Kırım Türklerinde mevcut olan yas Osmanlı Türklerinde uygulanmaz. Ölen ataları anma şekli farklı olmasına karşılık, değişmeyen tek şey ölenlerin mümkün olduğu kadar kısa zamanda toprağa verilmesidir. Genellikle ağır ve ihmalci olan bu milletin yalnız bu konuda faal olduğu göze çarpmaktadır. Atalarına karşı son görevlerini yapmak için ancak beş, altı saat beklerler; henüz hayatta olup da, hayat fonksiyonlarının durduğu kimseleri canlı canlı gömmek ihtimali bile onları durdurmaz.

Bu garip aceleciliğe ilâve olarak, tabutun taşınması sırasında Türkler yine çabuk davranırlar: Müslümanlar, bu törenin sonuna kadar ölenin ruhunu azap içinde olduğunu kabul ederler.

Padişah'ın cenaze töreni diğerlerinden, yüksek rütbeli subayların camiye gelmesi ile farklılık gösterir. Alışılagelen geleneğe göre her Padişah bir cami inşa ettirir ve ölümünden sonra türbesi onun bahçesine kurulur. Kısacası Türk hükümdarları tebaları kadar kısa sürede toprağa verilirler.

Yeni Padişah'ın babası Sultan III. Ahmed'in ölümünden beri geçen otuz yıl boyunca III. Mustafa gereği gibi yetişememişti. Bu uzun süre esnasında sarayın içindeki dairesinde hizmetindeki birkaç hadım ve cariye ile kapalı kalmış, ondan, sonra tahta geçecek olan diğer şehzâdeler ile arasında fazla bir yaş farkı olmamasından dolayı bir gün tahta geçebilme ihtimalini daima zayıf görmüştü. Üstelik daha gerçekçi bir endişe onu her zaman meşgul etmişti. İki erkek kardeşi

imparatorluğa vâris bırakmamıştı. Halk son saltanat döneminde bu yüzden hoşnutsuzluğunu belirtmişti; bu çeşit yeni endişeler veya yeni şikâyetler hayatına mal olabilirdi. Daha eski devirlerde olsaydı, tahta yakın şehzâdelere korkusuzca uygulanan bir yasanın kurbanı olurdu. Çekingenliği ve tıp eğitimi yapması onu bu yasadan korumuştu.

Kardeşleri gibi bu Hükümdar'ın da gayet kısa bacakları olup, ancak at üzerinde uzun boylu duruyordu. İçkinin etkisine verilen solukluğu, zayıf gören iri gözleri, basık burnu hiçbir canlılık ifadesi taşımadığı gibi, kabiliyet eksikliğini işaret ediyordu. Buna rağmen değişiklik hevesi halkı onun lehinde bir davranışa itti. Devlet büyükleri onu zayıf sanıyorlar ve üzerinde hâkimiyet kurmak için dalkavukluk ediyorlardı. Millet de onu müsrif, sefahat düşkünü olarak kabul ediyordu ve herkes yanıldı. Bu Padişah'ı onun kişiliğini ortaya koyan ortamda göreceğiz; beni şereflendiren iyilikleri sayesinde mizacının ince farklarını ortaya çıkarmak fırsatını buldum.

Tahta çıkan bir Osmanlı Padişahı'nın ilk dikkat ettiği şey sakal uzatmaktır. (1) Sultan Mustafa kılıç kuşanmak üzere ilk defa dışarı çıkacağı sırada sakalını siyaha boyatarak bu konuda yeni bir adım attı. Kılıç kuşanması demek, Türk imparatorlarının taç giymesi, iktidara sahip olması demektir. Bu tören daima, Haliç'in sonundaki, çömlekçiliği ve süt ürünleri ile ünlü Eyüp kasabasının camiînde yapılır. Dokuzuncu gün her şey bu tören için hazırlanmış ve sabahın erken saatlarından itibaren yeniçeriler, tören kıyafetleri içinde saraydan Eyüp Sultan Camiî'ne kadar yollara dizilmişlerdi; ancak

---

(1) Sarayda bulunan şehzadeler yalnızca bıyık bırakırlar Ancak daha yüksek bir mevkie geçme durumu olunca sakal bırakılırdı.

hiç birinde silâh yoktu ve elleri kuşaklarında kavuşturulmuştu (1).

Vezirler, yüksek rütbeli subaylar, ulemâ sınıfı ve genellikle mevkileri bakımından hükûmete bağlı olan bütün memurlar, Padişah'a refakat etmek üzere sabahın erken saatında saraya gelmişlerdi. Padişah ve maiyeti yürüyüşe başlayınca biz ve diğer daha az önemli kişiler düzensiz bir şekilde onu izlemeye başladık. Geçenlerin hepsi ata binmiş olup, beğin durumuna ve meziyetlerine orantılı olarak yayan at uşaklarına sahipti.

Ulemâ sınıfına mensup olanlar sarıklarının iriliği ve atlarının haşalarının sâdeliği ile dikkati çekiyorlardı. Fakat yüksek rütbeli subaylar sınıfında yeniçeri Ağası ve maiyeti en zengin görünümü sağlıyordu. Atının etrafındaki bir sürü at uşağından başka, kumandanlarının sağında ve solunda yayan olarak ilerleyen iki sıra Çorbacı vardı (2). Sarı çizmeli, elbiselerinin etekleri kuşaklarına sokulmuş, ellerinde beyaz sopalar ve üzerinde büyük bir sorguç olan altın kakmalı miğferleri ile bu sabaylar tüylerden oluşmuş uzun bir yol teşkil ediyorlar; bu yolun sonunda da Yeniçeri Ağası görünüyordu; ancak gerçekten garip olan şey, yeniçeri subaylarının ortasında Ağa'dan birkaç adım ötede yürüyen Aşçıbaşı'nın kıyafeti idi: gümüşten iri çivilerle süslü siyah meşinden gayet büyük bir gömlek, onun altında da yine meşinden enli bir korse. İri çengelli kuşağının arasına, kabzaları Aşçıbaşı'nın yüzünü örtecek derecede büyük iki bıçak yerleştirilmiş, gümüş bir zincire asılmış, kaşıklar, taslar ve diğer mutfak eşyaları adamın yürüyüşünü zorlaştırmıştı. Üzerindeki yükler Aşçıbaşı'-

---

(1) Kırmızı ayakkabı, mavi bol pantalon ve külâhları haricinde yeniçeriler istedikleri renkte üniforma diktirebilirlerdi. Yalnız üniformanın biçimi hepsinde aynı olurdu.

(2) Yeniçeri albayları.

yı o kadar hareketsiz yapmıştı ki, böyle giyinmesi gerektiği her seferinde yanına yardımcı olarak iki yeniçeri veriliyordu.

Bâb-ı âli'deki önemli kişilerden biri olan Çavuşbaşı, başlarında devekuşu tüyünden sorguç taşıyan kapıcılarının önünde ilerliyordu. Bostancıbaşı da, ellerinde sopaları, bir örnek kırmızı kumaştan üniformaları ile düzgün bir görünüm sağlayan bostancılarının önünde yürüyordu. İmparatorluğun bu yüksek subayları, sokakların sağında ve solunda dizilmiş olan yeniçerileri selâmlıyorlar, onlar da eğilerek bu selâma cevap veriyorlardı; ancak, tören alayında yer alan Padişah'ın sarıklarını geçerken eğilerek selâm vermeleri çok daha saygılı oluyordu. Üzerlerinde sorguçları da olan bu iki sarık, önceleri Padişah'ın ara sıra sarığını değiştirmek arzusundan meydana gelmiş, ancak sonraları bir debdebe ve gösteriş aracı olmuştu.

Altın yaldızlı gümüş tepsiler içine yerleştirilmiş ve iki süvarinin sağ ellerinde taşınan bu sarıklar, sağda solda dizilmiş yeniçerilere doğru hafifçe eğdiriliyor, yeniçeriler de yedi sekiz defa eğilerek padişahlarının sorguçunu selâmlıyorlardı.

Tasviri zor olduğu kadar seyretmesi ilgi çekici olan bu yürüyüş de, birincisi satenden, ikincisi düz kumaştan beyazlar giyinmiş Sadrâzam ile Şeyhülislâm, etraflarında adamları, önlerinde seçme atları ve Sadrâzamın Şartları (1) yanyana gidiyorlardı. Sadrâzam'ın yanında, küçük zincirlerle bezenmiş gümüş sopalarını sallıyan Alay-çavuşları bulunuyordu. Kaba bir şekilde yapılmış, fakat gayet zengin döşenmiş kapalı bir araba Şeyhülislâm'ın arkasından geliyordu. Şeyhülislâm yorulduğu takdirde bu arabaya geçecekti.

Onlardan hemen sonra iç muhafızların kumandan-

(1) Gümüş kemerleri dikkati çeken seçme ayak uşakları.

ları, büyük ve küçük İmrahorlar, anların önünde de Padişah'ın küheylânları ilerliyordu. Üzerlerinde gayet kıymetli haşalar, alınlarında da balıkçıl kuşu tüyünden sorguçlar bulunan bu atların ancak başları açıkta kalmıştı: ayrıca belen üzerinde tutturulmuş tuğlar, kalkan ile örtülmüş kolana bağlı bir kılıç ve gürz taşıyorlardı. Hayvanların başlarına bağlı yularlardan tutan iki yayan at uşağı tarafından sevkediliyorlardı. Hemen arkalarından çapraz bağlanmış kılıçları, ellerinde beyaz sopaları ile iki sıra Haseki, (1) altın yaldızlı miğferleri ve uzun mızrakları ile Zülüfçüler (2) ilerliyordu. Gümüş baltalı desteler taşıyan Peykeler, ortalarında Padişah'ın atıyla tek başına ilerlediği, geniş sorguçlu kıymetli miğferli yay ve sadak taşıyan Solakların (3) arkasında yer alıyorlardı. Padişah'ın sorguçu bu muhteşem alayın üzerinde sallanıyordu. Tuğlar Hükümdar'ı gözlerden saklamadan önce yeniçeriler büyük bir saygı içinde eğildiler; Padişah da sağa ve sola başını hafifçe eğerek selâm vermeğe dikkat ediyordu.

Sayısız Çuhadar Padişah'ın çevresinde ve peşinde ilerliyordu. Bunlar aynı zamanda, Türkler içinde altından boy elbisesi giymiş tek kişi olan ve Padişah'ın kılıcını omuzunda taşıyan Silâhdar Ağa'nın çevresini de sarmışlardı.

Halka para dağıtan ve alayın son ferdi olan Haz-

---

(1) Hasekiler, Bostancılar arasında seçilmiş muhafızlardır.

(2) Zülüfçüler bir çeşit iç muhafızlar olup, şapkalarının üzerinde şakak hizasında takılmış ve omuzlara kadar inen tuğlar taşırlar.

(3) Solaklar, Padişah'ın muhafazasına memurdular. Hünkârın sağ tarafında olanlar okların sol elleriyle atmak zorundaydılar, muhtemelen adetleri buradan gelmektedir.

nedâr Ağa'nın (4) hemen önünde Kızlar Ağası vardı. Padişah'ın dışarıya yaptığı gezilerde daima önünde giden Kapıcılar Kâhyası ile Bostancıbaşı, saraya dönüş te ilk avluda inecekleri için, yaklaştıklarında adımlarını hızlandırdılar, Hünkâr'ın atı önünde yere kapandılar, sonra onu ikinci avluya götürerek yere inmesine yardım ettiler.

Eski efendisini gömen yenisinin tahta geçmesine nezaret eden Koca Râgıp Paşa, Sultan Mustafa'nın cahil olmasına rağmen sanıldığı kadar az faal olmadığını ilk farkeden oldu ve Padişah'ın meselelerle uğraşmaya ihtiyacı olduğunu anladı. Bu Sadrâzam'ın mizacını yenilenmesi hususunda efendisini zalimce kışkırtmasını ve o yasaların uygulanmasında gayet sert davranmasını işitmek bizler için şaşırtıcı olmadı; bu şekilde Padişah'ın bilgisizliğini yönetmeyi ve aşırı otoritesini halka kabul ettirmeyi hedef tutuyordu.

Bu otoritenin ilk etkileri aşırı bir şiddet ve vahşet ile kendisini gösterdi. Tellâllar yasanın yürürlüğe girmesini ilân etmişlerdi ki, kıyafet değiştiren Padişah ile iradesine karşı gelenleri idam etmeye hazır adamları Rumlara, Ermenilere ve Yahudilere yasak olan renkte elbise giyenleri cezalandırmaya başladı. Merhametli bir Türk'ten aldığı sarı çarıkları giyen zavallı bir Hıristiyan Padişah tarafından tutuklandı ve bu özür hayatını kurtarmaya yetmedi. Her yeni gün değişik vahşet manzaraları sunuyordu.

Türkler de yasa kapsamına alınmışlardı, her sosyal tabakaya göre kullanılacak kürkler tesbit edilmiş, elbise şekilleri ve kadınların saç sekli sınıflandırılmıştı. Avrupalılar ancak kendi elbiselerini giyerek bu ya-

(4) Kızlar Ağası, hadımların başı olup, yine zenci olan Hâznedâr Ağa onun yardımcısıydı; görevi halka para dağıtmaktı.

sanın kapsamı dışında kalabiliyorlardı. Bu sayede elçileri, adamlarının kırbaçlanmasını görmek hakaretinden kurtarmış oluyorlardı.

Bu arada iki kederli olay bu eziyetin tesirini azaltı; ancak daha fecî felâketler gören istibdat altında yaşayan halk, daha önce çektiklerini unutmak fırsatı bulur; bu hususta aklıma gelen bir şeyi de söylemeden geçmeyeceğim: İstanbul'da herhangi bir kimseye yaşı sorulursa, daima büyük veba salgını veya kıtlık veya bir isyan veya bir büyük bir yangın yılından bahsedilerek yaş açıklanır.

Hacıları götüren kervan Şam yolunda iken Padişah'ın donanması da Ege denizinde vergi toplamakla meşguldü. Donanmanın subayları ve levendlerinin büyük kısmı karada iken gemideki tutsakların isyan çıkararak bir kısım gemileri Malta'ya kaçırdıkları haberi ile Mekke yolundaki hacı kervanının çöl Arapları tarafından saldırıya uğradığı haberi aynı zamanda İstanbul'a ulaştı. Her iki felâketten yararlanan gurur ve taassup artık hiçbir tedbiri umursamaz oldu ve sarayın hayretten donup kalması halkın küstahlığını arttırdı, Padişah'a dil uzatmalar, çifte felâketten onu sorumlu tutan sözler sarfedilmeye başladı.

Ortak bir elemin sonucunda kurulu düzeni tehdit eden her şeye karşı hassas olan mahir Sadrâzam Koca Râgıp Paşa bir müddet sonra halkın dikkatini başka bir mesele üzerine çekmek için bir bahane aradı. Hâlâ etkilerini sürdüren kıtlık ona gerekli bahaneyi sağlıyordu. Yiyecek getiren gemilerin denizde tehlikelerle karşılaşmasını önlemek maksadıyla Anadolu'da deniz trafiğine açık bir kanal açmak tasarısını halk arasında yaydı. Bu iş için, yarı yolda bulunan ve çeşitli ırmaklarla beslendiği için her zaman tükenmeyen suya sahip olan bir gölden de istifade ederek Sakarya nehri İznik şehrine bağlanacaktı. Bâb-ı âli tercümanı resmî görev-

le M. De Vergennes'e gelerek beni istetti; Bâb-ı âli'ye giderek bu tasarı hakkındaki düşüncelerim alındı: aynı zamanda bazı vezirler kanalın yapılacağı yerlerde keşif için geziye çıkmışlardı; ancak sadece uyanan hoşnutsuzlukları ortadan kaldırmak için ortaya atılan bu tasarı kısa zamanda unutuldu.

Bu mesele dolayısıyla, geldiğimden beri gözlediğim Türklerin bilgisizliği hakkında bana yeni deliller verdi. Bâb-ı âli'ye gelir gelmez, söylediğine göre, bu işlerde çok usta biri olan bir Rum bana takdim edildi. Ona tesviye işlemi hakkında sorular sorduğumda bana bakır bir harita âleti ile çalışacağını bildirdi; bütün gayretime rağmen bu âleti hayranlıkla seyredenlerden onu tetkik etme fırsatı bulamadım.

Hacı kervanındaki zavallılara gelince onları şehit ilân ettiler ve Malta'dan Fransa krallığının iyiliği sayesinde satın alınıp Türkiye'ye iade edilen Türkler ile Amiral sancağı (1) bir müddet sonra İstanbul'da sükûneti sağladı.

Bu arada mutlu bir tesadüf sonucu Padişah'ın meşguliyeti tasarruf yasalarından başka bir alana kaydi. Tedavüldeki paralar ile hazine hesaplarının sayımı onu tamamen meşgul etti. Ayrıca hareminin aşırı masraflarında kısıntıya gitti, kadınların yıllık harcamalarını sınırladı. (2) Yine bu dönem sırasında, Sadrâzam'ın eline geçen Vakıflar idaresini kaybeden Kızlar Ağası'nın görevinin önemi bir hayli azaldı; fakat, bir gözdesi tarafından Padişah'a tavsiye edilen ve hükümdar için

---

(1) Dört köşesinde dört halifesinin adı, arma olarak çift uçlu bir kılıç, sim'i telle işlenmiş Kur'an'dan ayetler taşıyan bu kırmızı bayrağa halk taassupla bağlıydı. Kaybedilmesi umulmayan bir hiddet doğururdu.

(2) Kadınların yıllık giyim masraflarının bizim paramızla 250 lira olduğuna dair bana bilgi vermişlerdi. Bu miktar ihtişamlı bir giyim için asla yetmez.

tehlikeli olan bir borsa oyunu paraların değerini o derecede düşürdü ki, bugün Türkiye'de faaliyet gösteren kalpazanlar halkın lehine çalışmaktadırlar; hangi çeşit alaşım kullanılırsa kullansınlar, Padişah'ın sikkeleri daima piyasaya sürdükleri paraların değeri altındadır.

Bu düzen sayesinde imparatorluğun gelirleri artamadı. Eyaletlerde hüküm süren paşalar aynı zamanda çiftçi olduklarından az zarara uğramadılar. Padişah'ın gözü, onların yağmaladığından daha fazla pay koparmak üzere daha dikkatli olmuştu. (1' Cezalar birbirini kovalarken, zengin görünme korkusu sadece israfı önledi.

Tedavül sistemi tarafından tahrip olan ticaret, en büyük düzensizlikleri doğuran bir nevi cansızlık içine düştü. Zanaatkârlar iş yapamaz duruma geldi, ihtiyaçların karşılanmamasına bir de işsizlik eklenince halk suça itildi. Yağma umudu ve zenginlerden intikâm alma duygusu yangınları çoğaltti.

Yangın çıkaranların kullandıkları kundak denilen şey, çam tahtası içine yerleştirilmiş kav ve kükürtlü maddelerden ibaretti. Açık gördükleri kapıların veya pencerelerin içine gizlice koydukları kundağı ateşledikten sonra bir yere gidip saklanıyorlardı. Evlerin tahtadan yapıldığı ve çam yağı ile boyandığı bir şehirde bu kundak bazen en korkunç yangınların çıkmasına yetiyordu. Böylece bozguncu yakmak istediği evleri kısa zamanda kül hâline sokuyordu.

(3) Bu çeşit bir vergilenmeden elde edilen gelir doğrudan Padişah'ın hazinesine girerdi. Eyalet halkının şikâyet'eri Padişah'ın beğlerbeğlerinin gerçek serveti hakkında fikir edinmesini sağlardı. Sefaletten dolayı şikâyet edenler, genellikle beğlerinin kellesinden başka bir şey elde edemezler ve yeni gelen gideni aratırdı.

Türkiye'deki iktisadî sistem, Padişah'ın kendi hazinesini doldurmak üzere arada sırada sıktığı geniş bir süngere benzer.

Mal sahiplerinin uyanıklığından kaçan ve kundakçılara varar sağlayan bu çare, şehirdeki diğer tabiî yangın sebepleri ile birleşerek bir müddet sık sık alarm verilmesine sebep olmuş ancak saraydaki kadınlardan birinin gebe kalması üzerine ticaret hayatının yine eski canlılığını kazanması sayesinde kendiliğinden ortadan kaybolmuştu. Benzer fırsatlarda hazırlanan alışagelmiş armağanların bulunmasına başlandı, bütün düşünceler iki saltanat döneminden beri yapılmayan donanmalara (1) eğildi, insanların meşgul olması, süresini bu olayın tayin ettiği geçici bir sükûnet sağladı, üstelik Padişah'ın otoritesi de sağlamlaştı. Nitekim, doğacak çocuğun cinsiyeti ne olursa olsun tahta bir vâris geliyordu. Daha neşeli olan Sultan III. Mustafa, etrafı memnun bırakacağından emin bir tarzda halk arasına çıktı. Dağıtılan bir miktar para halkın kanısını ve tecceccühünü çekmeye yetti. Masrafa girmek lütfûnda bulunmak ve bir az da mahirâne davranmak kaydıyla kamu oyunu elde etmek her zaman mümkündü.

Murad Molla'nın bu hususta bazı ziyanları olmuştu; halkı gereği gibi idare etmemişti. Onun mevkiinde bulunan bir kimsenin halkı göz önüne alması gerektiğini, aksi takdirde daha yüksek mevkilere çıkamıyacağını dostları ona hatırlatmıştı; işte bu yüzden ve aynı zamanda efendisinin teveccühünü kazanma arzusundan Murad Molla Büyükdere çayırında halkı heyecana getiren olayla ilgili olarak bir eğlence düzenledi.

Bir milletin alışkanlıkları ve gelenekleri üzerinde gerçek bir manzara sunduğundan bu eğlencenin ayrıntılarına girmek benim için yararlı olacaktır.

---

(1) Osmanlı prenslerinin doğumu münasebetiyle yapılan eğlenceler; doğan kız ise deniz üzerinde eğlenceler tertip edilirdi; fakat uzun bir kısırlık döneminden sonra doğacak ilk çocuk için alışılagelmişin dışında donanma yapılmasına karar verilmişti.

Birbirlerinden kırk adım uzaklığında iki büyük sırık arasına bir ip gerilmişti. Bu ip üzerine, uçlarına, ışıkları ile aydınlatılması düşünülen eşyaları gösteren camdan kandiller asılı sicimler bağlanmıştı; Padişah'ın tuğrası, gemisinin resmi, Kur'an'dan alınan bazı kelimelerden ibaret bu şekiller eğlencelerin sürdüğü üç gün boyunca çayırı süsledi; bu arada ip canbazları, Yahudi komedyenlerden meydana gelmiş bir topluluk, rakkaseler geceleri geç vakte kadar halkı eğlendiriyordu. İlgimi en fazla çeken şey, yüksek çubuklar üzerine oturtulmuş, katranlı paçavralar ve çam yağı ile yanan yirmi kadar demir mangalın yaydığı ışık oldu.

Bu hüzünlü şamdanlar, merkezde bulunan oyuncuları ve Murad Molla'nın çadırları ile seyircileri aydınlatmak üzere daire şeklinde dikilmişti. Bu aydınlık dairenin dışında kalan ışıklı yer eğlencelerin mahiyetini bildiren tabelâ idi.

On adım yüksekliğinde, kara tabanlı kenarı üç adım olan ve üzeri bir perde ile kapalı olan bir nevi kafeste kadın kılığında Yahudi aktörlerden biri yer alıyordu. Genç Türk kıyafetine bürünmüş diğer bir Yahudi içerdeki kadına sözde âşıktı; aptal görünüşlü bir uşak, hafifmeşrep görünen kadın kılığında diğer bir Yahudi aktör, aldatılan bir koca ve herkesin gördüğü diğer figüranlar temsili meydana getiren kişilerdi. Ancak önceden tahmin edilemiyen şey temsilin nasıl son bulacağıydı; herşey ortaya serilmiş olup, seyircinin muhayyilesine iş bırakılmamıştı; oyun oynanırken ezan sesi duyulursa seyirciler Mekke yönüne dönüyorlardı; tasviri güç olan bu manzaranın daha başka bir şekilde açıklanamıyacağı düşünülürse, sürekli maskaralık ve kısa süreli sofuluk olarak gözler önüne serilen bu garip topluluktan yeterince bahsettiğim anlaşılır.

İki temsil arasında, beceriksiz ip canbazları, acemi güreşçiler, kaba maskaralıklar yer alıyordu. Ne adım-

larında, ne de hareketlerinde zarafet olan canbazlardan on iki yaşlarında bir kız çocuğu, Türkleri karakterize eden meziyetlerinden dolayı takdir topladı; ender raslanan bir hafiflikle dansını bitirdikten sonra, seyircilerde uyandırdığı hoş düşüncelerin bedelini toplamak maksadıyla defiyle dolaşıyor, Murad Molla'nın yakını olan Türk beğleri beğendiklerini belli etmek için kızın alnına altın paralar yapıştırıyorlardı. Hareketlerinde hiç de olağanüstü bir özellik olmayan bu kızın topladığı paraların tutarı on iki keseyi (1) buldu.

Her türlü kuralın dışına çıkıldığı umumî eğlenceler dışında bu aktörler düğünlere veya özel eğlencelere dâvet edildiklerinde evlerde gerçek meziyetlerini ortaya koyarlar. Bu değersiz maskaralar yalnızca ya kadınlardan, ya da erkeklerden meydana gelmiştir; kadınlardan oluşmuş topluluklar haremlerde verdikleri gösterilerde, daha önce diğer topluluklarda bahsettiğimiz gibi ilgi ve saygısızlıkla karşılaşırlar; ancak Türklerin sık sık başvurdukları en yaygın eğlence şekli musikîdir.

Savaş musikîsi olarak çalınan şey muazzam davullara vurulan tokmaklar, canlı ve berrak sesli nakkareler, bunların yanında duyulan çırlak sesli klarnet ve trompetlerdir. Ortaya çıkan ise bütün tonların zorlandığı dehşetli bir havadır.

Oda musikîleri ise aksine çok hoştur; önceleri bize garip gelen yarım tonlardan ibaret teksesli melodiler, Türklerin şiddetle etkilendikleri melânkolik bir hava taşırlar. Avrupa'dan aldıkları üç telli bir keman ile violedamore, ney, uzun saplı bir nevi mandolin olan madenî telli tambur, kaval ve tef bu orkestranın âletleriydi. Musikîşinasların bağdaş kurarak odanın bir ucunda, yazılı olmayan melodili veya canlı havalar çal-

(1) Türklerde bir kese 500 kuruşa tekabül eder.

ması esnasında dinleyiciler büyük bir sessizlik içinde çabuklarını tüttürürler.

Aşırı bir afyon alışkanlığına tutulan Türkler bir nevi kemik hastalığına yakalanırlar. Devamlı sarhoşluk hâlinde yaşamaktan başka bir şey düşünmeyen bu insanları, bilhassa İstanbul'da Tiryakiler Çarşısı denen yerde görmek ilgi çekicidir.

Akşama doğru Süleymaniye Camiî'ne çıkan yol ağızlarında, soluk yüzleri, uzamış boyunları, eğik kafaları ile acımadan başka bir şey ilham etmeyen bu tiryakileri farketmek mümkündür.

Caminin inşa edildiği alanı çevreleyen duvarlardan biri boyunca bir sürü küçük dükkân sıralanmıştır. Her dükkânın önünde, aralarında geçit olan asma çardakları mevcuttur; bu sayede dükkân sahipleri geçişi rahatsız etmeden müşterilerini ağırlayabilirler. Tiryakiler yavaş yavaş gelirler ve her zamanki ihtiyaçları olan dozda afyonlarını alırlar. Afyonlar zeytin iriliğinde taneler olarak dağıtılır, içlerinde en fazla alışkın olanlar bir defada dört tane birden yutarlar, üzerine soğuk su içerek, üç çeyrek veya bir saat sonra gelecek olan hayâl âlemini beklerler; her biri hayâl âlemine dalarken çok değişik, fakat o derecede garip ve eğlendirici hareketler yapar. Bundan sonra olanlar büsbütün ilgi çekicidir; evlerine dönerlerken tamamen zihinleri dağınıktır; ancak aklın sağlayamayacağı kadar bir mutluluğun dopdolu neşesi içindedirler. Yanlarından geçenlerin gürültülerine karşı bütünüyle sağır kalırlar; arzuladıkları, hayâl ettikleri her şeye sahip olmuş gibi bir hâlleri vardır.

Benzer manzaraları özel evlerde ev sahiplerinin tertiplediği âlemlerde görmek mümkündür. Ulemâ sınıfına dahil kişiler bu çeşit âlemlerin baş müşterileri olup, aşırı şarap içerek daha iyi sarhoş olmayı bulmadan önce bütün dervişler de afyon müptelâsıydılar.

Türkiye'deki bu bir nevi rahip olan dervişler birbirinden çok farklı iki kısma bölünürler. Aralarındaki farklılık kurucularının koydukları kurallardan ileri gelir. Mevlevî dervişleri hoş bir müziğin tatlı nağmeleri ile dönerek, dönmenin sağladığı kutsal bir sarhoşluğa gömülürler, bu şekilde dönme alışkanlığı onlara istedikleri sarhoşluğu sağlayamazsa, bunu meyhanelerde ararlar. Tahta tepen adı verilen dervişlerin kuralları daha hüzünlü ve daha vahşidir. Birbirlerinin peşinden tekkelerinin çevresinde, yüksek sesle Tanrı'nın adını zikrederek, davulun temposu ile dönerler; bir müddet sonra davulun temposu o kadar şiddetlenir ki, hepsi nefes nefese kalırlar, içlerinden en dayanıksız olanları sonunda kan kusarlar. Çevrelerine her zaman ürkeklik ve hüzün yayarlar ve bu dervişler kurallarının kutsallığına o kadar inanmışlardır ki, insanları daima nefretle, küçümseyerek süzerler.

Türkiye'de kırlarda dolaşan başka dervişler de bulunur: onlarla ormanda karşılaşmak az mahzurlu değildir; din kisbesi altında daima işi sofuluğa vururlar.

Bu dervişlerden, genel bilgisizlikten faydalanacak kadar cüretli olanları kendilerini adetâ peygamberleştirirler. Tesadüfen ileri sürdükleri kehanetler gerçekleşirse Evliyâ olarak kabul edilirler ve büyük itibar görürler; fakat içlerinde, başarısızlıklarından dolayı deli diye adlandırılanlar hiç bir yere sokulmazlar. Bunların arsızlığına karşı hiç bir şey engel olamaz; dillerinden düşürmedikleri Allah kelimesi ile hurafelere inanan halkı sindirirler; bir seferinde Sadrâzam ile gizlice görüşme yaparken ve devletin büyükleri uzakta dururken bunlardan biri geldi ve Sadrâzam'ın yanına oturdu. Halkın taassubu en aydın kişileri de kendi kurallarına uydurmaya zorlar; en güçlü Türkler bile bu tip adamlardan ancak para vererek geçici olarak kurtulurlar, as-

lında verilen para onları daha can sıkıcı ve daima küstah yapmaktan başka bir işe yaramaz.

Türklerin çoğunluğundan daha aydın bir kişi olan Koca Râğıp Paşa belki cehaleti yıkmak, belki de arkasında edebiyata karşı olan zevkini ispat edecek bir eser bırakmak maksadıyla kendi parasıyla bir halk kütüphanesi kurmuştu: o ana kadar bir halk kütüphanesi İstanbul'da mevcut değildi. Sadrâzam o zamana kadar topladığı bin, bin iki yüz kadar Arapça ve Farsça yazma eseri kütüphaneye bağışladı: kitaplar, kubbeli değirmi binanın altında koni şeklinde yerleştirilmiş raflara dizildi. Bir görevli kütüphanenin yönetimi ile meşguldür; halk kütüphaneden ancak belirli saatlar içinde istifade edebilirdi, Râgıp Paşa binanın bakımını üzerine almıştı; aslında, okuma ve yazma meziyetini sınırlayan dil zorlukları olduğu müddetçe Türklerin gerçek anlamda eğitilmeleri mümkün değildir.

Baskı tekniği bu sınırları genişletebilir: İbrahim Efendi adında biri, yazma eserleri çoğaltmaya yarayan bu sanatı Türkiye'ye getirmiştir; hattâ birkaç eser basmış, ancak, en fazla alıcısı olanları seçtiği halde basım miktar zayıf kalmıştır. Nitekim daha ilk bakışta bilgin olarak kabul edilenlerin meziyetlerini bir hiç yapan bir sanattan nasıl başarı beklenirdi? Karşı çıkanlar hem dâvâcı hem yargıç oldular; matbaa, düşünceler arasında bir bağlantı olmak mükemmelliğine erişemeden nefretle karşılandı; İbrahim Efendi dükkânını kapattı.

Râğıp Paşa da, çeşitli zorluklar, yendiğini iddia ederek gururlanan bu sahte ilimden uzak değildi. Harfleri çözülmesi mümkün olmayan tarzda okumaktan hoşlanıyor, her şeyden çok kelimeler üzerinde oyun yapmaktan zevk alıyordu. Ona ait olduğu ileri sürülen bu türde çeşitli yazılara rastladım, ancak kelimeler tamamen eski dile ait olduklarından tercüme etme imkânı bulamadım.

Türkleri kötü bir şekilde etkileyen bütün boş inançlardan doğuştan sahip olduğu irade gücü ile kurtulmuş olan bu Sadrâzam en merhametsiz şeylerde bile neşelenecek bir taraf' bulurdu. İslâmiyetin onu alaylarının dışında olmadığı kolayca düşünülebilir. Bir gün bir Avrupalı Bâb-ı âli'ye gelerek, hareketlerle kendisinin Alman olduğunu, fakat İslâm olmak istediğini belirtti. Derdini tam olarak anlamak için birinin yardımına gerek olduğu gibi, bir Avrupalının din değiştirmesi için resmî bir tercümana ihtiyaç olduğu hakkında bir yasa maddesi de mevcuttu. Alman elçiliğinde bulunan bir tercüman hemen çağrıldı ve Dantzig'de doğan bu Alman'ın İslâmiyet'e geçmek için İstanbul'a geldiği öğrenildi. Gerçek sebebi öğrenemeyen Râgıp Paşa'ya bu açıklama tarzı garip geldi; yeniden sorguya çekilen Müslüman adayı gayet sofucasına Hz. Muhammed'in kendisine göründüğünü ve onu İslâmiyet'e ait bütün lütûflardan faydalanması için buraya çağırdığını itiraf etti. Bunun üzerine Sadrâzam, işte garip bir kaçık! dedi. Hz. Muhammed Dantzig'de ona görünmüş! Hem de bir kâfire! halbuki ben yetmiş yıldır beş vakit namazımı kaçırmadan yaparım, bana bir kere olsun görünmedi. Tercüman, ona de ki, cezasız kalmadan beni aldatmak mümkün değildir; muhakkak anasını, babasını katletti, eğer bana gerçeği söylemezse onu asacağım. Bu tehditten dehşete düşen Alman, Dantzig'de bir okulda öğretmen olduğunu, bir müddet sonra can sıkıcı kuşkular uyandırmak talihsizliğine uğradığını, eğitimi kendisine emanet edilen çocukların aileleri tarafından şiddetle tenkit edildiğini, sonunda mahkemenin kendisini cezalandırmak için toplandığını, İstanbul'da böyle bir mesele için bu kadar fazla gürültü çıkarılmadığını öğrenerek buraya gelmeğe karar verdiğini ve niyetinin Türk çocuklarını eğitmek olduğunu itiraf etti. Sadrâzam çevresindekilere dönerek, buna kelime-i şehadet getirtin,

sonra din hakkında bilgiler alması için bir mollanın yanına verin, dedi; ikisi birlikte yaşamak için yaratılmışlar, mollaya gönderdiğim bir arkadaştır; ancak mahalle imamını da yanlarına yollayarak her ikisine birden hiç bir dinin yaptıkları şeylere izin vermiyeceğini anlattırın.

Türk imparatorları tarafından cami inşa ettirmek ve vakıf tesislerinin kurulması için paraca yardımda bulunmak geleneği o kadar yaygınlaşmıştı ki İstanbul'da açık bir alan bulmak son derece zor oluyordu. Sultan I. Mahmut Üsküdar'da bir cami inşasına karar vermişti; ansızın ölünce Sultan III. Osman bu camiyi bitirtti. Buna rağmen Sultan III. Mustafa inşa ettirmek istediği cami için İstanbul'da gayet geniş bir arsa buldu; yıktırılacak evlerin zararını kapatmak için Marmara kıyısında surların hemen bitiminde yeni bir mahalle kurulmasını emretti.

Mimarların bilgisizliği uzun zaman başarısızlıkla denizin dalgaları ile mücadele etti; yerinde yapılmış harcamalarda gerçek tasarruf olduğunu bilen tutumluluk sonunda işten vazgeçmek zorunda kaldı. O zamana kadar israf edilen altınlar hiç bir işe yaramadı; yeni masraflarla, bu sefer yalçın kayalıklar üzerinde inşa başladı; bu yeni çare ile teşebbüs başarıya ulaştı ve eser gözler önüne serildi.

Caminin yapılacağı alanda yıktırılan evlerin sahipleri yeni evlerde kiracı oldular ve o padişahın saltanat döneminde bitirilen mâbedin bakıcı olarak devlet hizmetine alındılar. Bu tasarının uygulanması sırasında, evlerin satın alınması, sahiplerinin çıkarı veya dinî hevesleri bakımından Sultan Mustafa'ya hiç de aykırı gelmedi, Osmanlı hükümdarları içinde en büyük olan Kanunî Sultan Süleyman benzer bir durumda o kadar mutlu olamazdı; Türkiye'de mülkiyet hakkının de-

ğeri üzerine bana yeterli fikir verdiği için bu konu üzerinde durdum.

Süleymaniye Camiî'nin yeri tesbit edildiğinde, inşa yapılacak arsanın tam ortasında evini hiç bir suretle satmak istemeyen bir Yahudiden başka kimse yoktu. Çok büyük paralar teklif edilmesine rağmen Yahudi kararından vazgeçmiyordu. Padişahlarının önünde bütün dünyanın eğilmesine alışmış olan devlet büyükleri, Yahudinin idama götürülürken evinin yerle bir edilmesini bekliyorlar, bu kararı önceden tasvip ediyorlardı. Ancak insan ile hükümdarı ayırdedebilen ve kişisel küskünlüklerini otoritelerine dayanarak çözümlerne yoluna gitmeye hükümdarlara ne mutlu! Ne mutlu, dâvâlarını adaletin hükmüne bırakan, ve çevresindekilerin yargılarına değer vermeyecek kadar büyük bir ruh taşıyan hükümdarlara!

İşte Sultan Süleyman böyle bir insandı; yasayı çağırmak için tahtından indi; şeyhülislâma yolladığı mektubunda şöyle diyordu; bir adam Tanrı adına bir mâbed inşa ettirmek istemektedir; arsanın sahibi olan Müslümanlar böyle bir kutsal göreve katılmak için mülklerini satmaya seve seve razı oldular, ancak bir Yahudi bütün teklifleri reddederek arsasını satmıyor; bu adam nasıl bir ceza hak etmiştir? Şeyhülislâm cevabında, hiçbir cezayı haketmemiştir, zira kişiler arasında fark olmadan bütün mülkiyetler kutsaldır; böylesine kutsal bir yasayı çiğneyerek Tanrı adına bir mâbed inşa edilmesi doğru olamaz. Yaşa, çocuklarına belki ilerde israf edilecek bir arsayı bırakmak isteyen Yahudi'nin arzusuna uygundu; ancak padişahlara tanınan bir hakka göre hükümdar ihtiyacı olan her evi kiralıyabilirdi. Bu yüzden Yahudi ve mirasçılarını kapsayacak bir kontrat yapılması, mülkiyetin korunması ve ancak ondan sonra evin yıkılarak yerine caminin ya-

pılması uygundu. Şeyhülislâm'ın fetvası kelimesi kelimesine uygulandı.

Cami vakıflarına genellikle mahalle çocuklarının Kur'an-ı Kerîm'i öğrenmeleri için okullar açılırdı. Bir çok zengin sofu Müslümanlara kıblenin yerini göstermek bakımından Namazgâhlar ve çeşmeler inşa ettirir. Özellikle taşrada bu çeşit eserlere çok daha sık rastlanır. Dinî inancın aşırılığı bunların sayısını arttırmıştır; günâhlardan arınarak sevap işlendiği sanıldığından gücü yeten herkes benzer eserler yaptırır.

Yüksek mevkileri işgâl eden kişiler kusurlarını bağışlattırmak için daha pahalı usûllere başvururlar: Padişah'ın teveccühünü kazanmak üzere yapılan çabalar, açgözlülüğü, ihtirası ve kuşkuyu dâvet eder, bunların sonunda da, genellikle çok yanlış sonuçlara varan türlü tahminler yürütülür. Çabaların içinde en ucuzu olanı Padişah'a hoşuna gidecek bir cariye armağan etmek ve bu cariyenin eski efendisinin lehinde nüfuzunu kullanacak kadar hâtırşinas olmasını beklemektir. Kaynanamda Hünkâr'ı eğlendirmek üzere Esmâ Sultan'a yollanacak Gürcü cariyelerden birini gördüm; benim üzerimde 18 yaşına henüz varmış bir kız görünümü uyandırdı; gayet iri kara gözleri ile her yerde dikkati çekeceğinden emin oldum; ancak gözlerinde hiç bir canlılık ifadesi olmadığı gibi çektiği sürme fazladan bir güzellik katmıyordu.

Bütün Asya'da son derece meşhur olan ve kullanılan bu ecza hakkında tenkitte bulunmak istemiyorum; bu, o kadar ince, o kadar uçucu siyah bir tozdur ki, içinde bulunduğu şişenin kapağına takılı pirinçten tele kolaylıkla yapışır. Sürmeyi kullanmak için sap görevi gören kapağından tutarak teli şişenin kenarlarına değdirmeden çıkarmak gerekir. Bu telin ucu gözün pınarcığına değdirilir, göz kapakları kapatılarak tel hafifçe şakaklara doğru çekilir, böylece kirpiklerin içinde

meydana gelen siyah çizgiler gözlere, daha önce sahip olmadıkları ve Türklerin zarif bulduğu sert bir görünüm kazandırır.

Asıl işin ilgi çekici tarafı, özellikle yaşlı erkeklerin de bu süsü uygulamalarıdır. Sürmenin kullanılması çok yaygındır. Ona, görüşü kuvvetlendirme özelliğinin yakıştırıldığı bir gerçektir; ancak, sürmenin etkisinin görüşü tatmin etmediği de bellidir (1).

Güzellik bakımı veya süsleme ile ilgili her şey bu ülkede büyük bir istekle kabul görür, İstanbullu zengin Rumlar bu şarlatanlığın tek sahibidirler. Cildi taze tutmak sanatları, cildin tazeliğini kaybetme ânını hiç bir zaman geriletmemiştir: hattâ bu çabaların Türkiye'de cild güzelliğinin bozulmasını çabuklaştırdığı iddia edilebilir. Özellikle aşırı derecede kullanılan buhar banyoları, sülime (2) ilâcından daha süratle cildi tahrip etmektedir.

Buhar banyolarını ayrıntıları ile vererek, etkilerini görmek suretiyle sonuçları üzerinde bir fikir yürütme yapılabilir.

Üstlerinde dama tahtası gibi pencereleri bulunan kubbelerle kapalı, içi mermer döşeli tuğladan yapılmış yanyana iki odacık vardı. Bu odalarla ev arasında, soyunmak için hazırlanmış olan bir oda bulunurdu. Şasi-

---

(1) Bu gelenek halk arasında daha az yaygın olup, daha ziyade zenginlerde, vaktinin çoğunu güzelleşmeğe ayıran kimselerde görünüyordu; nitekim gayet ince olan bu pudranın, terleme sonunda gayet çirkin bir görünüm verdiği gerçektir. Buna rağmen, daha kalabalık olan ve çalışması ile zenginlere gelir sağlayan halkın da kendine göre bir takım süslenme usölleri vardı. Bunlardan en yaygın olanı, kolları, bacakları ve göğsü döğme denilen şekillerle süslemekti. Döğmelerde yazılı olan İsa ve Muhammed adları Hıristiyanlar ile Müslümanları ayırdetmeye yarardı. Bazen aşk sözleri ile ayetlerin de kazıldığı vâki idi.

(2) Sülime, cilde beyazlık ve özellikle parlaklık vermek için kullanılan bir ilâçtır.

li, keçe geçirilmiş çifte kapılar banyonun birinci ve ikinci kısımlarını kapatırlar. Dışa açılan bir yeraltı dehlizi ocak görevi yapar. Yeraltı dehlizinin hemen tavanı üzerinde, hamamın tam altına gelen kısımda odunla ısıtılan bir kazan kaynar; kazandan çıkan ve duvarın içine gömülü olarak kubbenin üzerinden havaya açılan borulardan devamlı olarak buhar geçirilir. Yine duvar içine gizli borular bir su deposundan gelerek hamamın içine musluklar vasıtasıyla soğuk su verirler. Gayet güzel parlatılmış küçük peykeler, yıkanırken oturmak için yapılmış olup, mermere oyulmuş ince su yolları dökülen suların akıp gitmesini sağlar.

Kullanmadan yirmi dört saat önce ısıtılmaya başlanan bu özel hamamlar, açıkladığımız sistem sayesinde öyle bir dereceye ısıtılırlar ki, dış odada tamamen soyunulduktan ve tabandan gelen ısının ayakları yakmaması için kalın nalınlar giyinildikten sonra birinci odaya geçmeden önce iki kapı aralığında ciğerleri genişletmek için uzun zaman beklemek gerekir; bu iş tamamlandıktan sonra, aynı tedbiri almadan kazanın bulunduğu ikinci odaya da girmek mümkün değildir; dışarının havası birinci odaya göre neyse, bunun havası da ikinciye göre öyledir. İçeri ilk girişte elde edilen netice, derinin tamamından dışarı fışkıran terdir; ancak bu sıcağın şiddeti ve neticeleri kadınların bu hamamlarda beş altı saat kalmalarını ve sık sık bu işi yapmalarını önlememektedir.

Özel hamamları olmayanlar umumî hamamlara giderler; halk hamamları daima hazır tutulur ve çok kişiyi alacak tarzda hazırlanır.

Daha zarif ve daha itinalı olan kadınlar bu hamamları sırf kendileri için ayırtırlar ve yakın arkadaşları ile giderler; eğlencelerini tamamlamak için yanlarına yemeklerini almayı ihmal etmezler; daha büyük bir serbestliğin, yani her gün birlikte rahatça konuşabilmenin

cazibesi seçilen yerin uygunsuzluğunu telâfi eder.

Tellâk adı verilen hamamcı kadınlar, ellerine geçirdikleri şayaktan keselerle deriyi kurutuncaya kadar ovalarlar. Gül yaprakları ile ovulmuş, sonra güneşte kurutulmuş gayet ince bir kil, başı ovalamak üzere sabun yerine de kullanılır; bu arada bakır taslarla bol su dökülür. Bu şekilde temizlenen ve kokulandırılan kadınların saçları, daha sonra bir sürü örgü hâline getirilir.

Milady Montagu'nün bu hamam sefalarını süslemek için bahsettiği incileri, pırlantaları, zengin kumaşları bulmak mümkün değildir. Hele, bu Lady'ye söyledikleri gibi bu hamamlara elbiseleri ile girmiş olabileceğini hiç sanmıyorum. (1) Kesin olan bir şey varsa, o da hamamlara sık sık gitmenin derinin gözeneklerini gözle farkedilecek kadar açmasıdır. Yine kasların bu şekilde kuvvetle gevşetilmesi, şekillerini bozarak yaşlılıktan önce kırışıkların oluşmasına meydan vermektedir.

Şehrin bütün mahallelerinde çok sayıda olan bu hamamlara, ayrı saatlarda erkekler de alınır. Kadınların bulunduğu sırada içeri girmek cüretini gösteren bir erkek, tas, nalın ve ıslak peştemal darbelerinden kurtulsa bile çok şiddetle cezalandırılır. Bir erkek özellikle namuslarına göz diktiği vakit Türk kadınları çok acımasız olurlar; kadınların bazen başvurdukları davranışların feci sonucunu ürpermeden hatırlamak mümkün değildir.

Letafetleri para karşılığı satılan ve İstanbul civarın-

---

(1) Bu Lady'nin mektuplarının son basımında, yazılı olan herşeyin gerçek olduğuna dair bir kayıt konmuştur. Yayınevinin bu iddiasının delillerle kanıtlanmış olması beklenmektedir. Ancak kendisini eğlendiren şeyler hakkında itinalı davranmayan halk bir yana, gerçek'eri sevenler, gerçeği savunmaya geçmeden önce onu bütün delileri ile sunmak zorundadırlar.

da parçalanmış cesetlerine rastladığım kadınlardan bahsetmiyorum. Ücretlerini ödemekten veya onları şehre sokarak tutuklanmaktan çekinen erkeklerin vahşiliğinin neticesi olarak meydana gelen bu cinayetler, ancak hasisliğin veya endişenin yarattığı vahşilikler olarak nitelenebilir. Benim anmak istediğim kadınlar daha yüksek tabakaya dahil olup, dayanılmaz bir kuvvetin etkisinde kalarak kafeslerinden kaçan kadınlardır. Kendilerini kabul edecek olanlara verecek daha kıymetli bir şey tasavvur edemediklerinden yanlarına mücevherlerini de alırlar. Bunları kör eden feci arzuları, yanlarına aldıkları servetin felâketlerine sebep olacaklarını düşünmelerine engel olur. Karşılaştıkları alçak insanlar, birkaç gün sonra o servete sahip olmak için, devletin de en az şekilde cezalandırdığı cinayetlere başvurmaktan kaçınmazlar. Sık sık bu zavallı kadınların cesetlerinin katillerinin pencereleri önünde, limanda yüzdüğü görülür; bu korkunç örneklerin diğer kadınları korkutacak ve sindirecek derecede olduğu düşünülürse de, onlar bu örneklerden ne çekinirler, ne de ders alırlar.

Büyük bayramlarda bu çeşit düzensizliklerin daha sık olmasını önlemek maksadıyle hükûmet kadınların dışarı çıkmalarını yasaklamıştır.

Saraydan ilân edilen gebeliği kutlamak üzere bütün hazırlıklar tamamlanmış, eğlencelere başlamak üzere verilecek işaret bekleniyordu.

Türklerle olan temaslarım esnasında saray içinde olup bitenler hakkında bazı bilgiler edindiğimden bu ayrıntıları buraya aktararak bir daha bu konu üzerine dönemeyeceğim.

Doğum sancıları başlar başlamaz, Sadrâzam, Şeyhülislâm, büyük rütbeli subaylar ve devlet adamları saraya dâvet edildiler ve sofada doğum beklemeye

başladılar: sofa adıyla Harem'i Padişah'ın diğer dairelerinden ayıran ara oda kastedilir (1).

Dörtte bir kalibreli, sofa topları adı verilen on iki küçük top denize doğru çevrili bir şekilde bu odaya yerleştirilmişti. Saray bahçesi denilen servi korusunun ortasında İsveç toplarından oluşmuş bir batarya daha vardı. Ayrıca sarayın duvarlarını, teşkil eden Bizans surlarının dışında Tophane tarafındaki batarya ile çaprazlamasına yerleştirilmiş gayet güçlü ikinci bir batarya da ateşe hazırdı.

Doğum olur olmaz, Kızlar Ağası kollarında çocuk ile Harem'den dışarı çıktı; dünyaya gelen çocuk bir prensesdi. Kızlar Ağası bebeği sofada bekleyenlere göstererek, onların çocuğun doğumu ve cinsiyeti hakkında bir bildiri kaleme almalarını sağladı. Ondan sonra sofada bulunan küçük toplar ateşe başlayarak bahçedeki topları durumdan haberdâr ettiler, bunlar da ateşe başlayınca Sarayburnu ve Tophane'deki büyük bataryalar salvoları ile haberi şehre yaydılar. Bu salvolardan sonra Gümrük'ün, Tersane'nin ve Kızkulesi'nin bataryaları da ateşlendi.

Tellâllar hemen sultanın doğumunu halka yaydılar; doğan kıza Tanrı'nın verdiği anlamında Eybedullah adı takıldı. O zamana kadar ancak şehzadelerin doğumunda yapılan yedi gün karada, üç gün denizde sürecek olan eğlencelerin başlaması için buyruk verildi; iki saltanat döneminden beri devam eden kısırlıktan sonra bu şekilde yapılmasına karar verilmişti. Eğlenceler çok masraflı olmasına ve halka çok ağır yükler getirmesine rağmen eğlenmek ihtiyacına karşı duyulan aşırı istek yüzünden herkesi memnun ediyordu; tüccarlar bile mağazalarını kapamaktan hoşnut oluyorlardı.

(1) Özel evlerde bu odaya Mabeyn odası adı verilir; bu kelime tam olarak terdinaz edilirse, ara odası anlamına gelir.

Her an insanları baskı altında tutan keyfî yönetimin bütün araçları, böyle halk için yapılan eğlencelerde her türlü müsamahayı gösteriyordu. Eski Roma'da Saturnal zamanlarında görülen şeylerin İstanbul'da tekrarlandığını görmek mümkün oluyordu. Kulların efendileri önünde rahat nefes almalarına, neşelenmelerine, hattâ kendi çıkarlarının aleyhine de olsa eğlenmelerine izin veriliyordu; sahnelere yeni aktörler çıkıyor, yaptıkları gösteriler ile halkı ve aralarına karışmış olan büyükleri eğlendiriyor, onları da gülmeye mecbur bırakıyordu.

Tabiatı icabı neşeyi boğar gibi gözüken bir devletin, neşelenmeyi teşvik ettiği sırada kendisinin ortaya çıkamaması kabul edilemez; daima aldatılmaya hazır olan zavallı insanlar, despotlarını gözden kaybedince bunu kendilerine yapılmış lütûf olarak tahayyül ediyorlar ve bu fırsattan istifade ederek kısa süren mutluluktan fazlasıyla yararlanmaya çalışıyorlardı.

Doğuştan neşeli ve gürültücü olan Rumlar bu fırsatlarda neşelenmenin her türlüsünü deniyorlar ve kısa zamanda baskıdan mutluluğa, küçümsenmeden küstahlığa geçiyorlardı.

Şimdi bu yeni tiyatronun dekorlarını inceleyelim ve aktörlerini sahneye koyalım.

Dükkânların önünde ve sokakların iki yanındaki kaldırımlara dikilmiş üç dört adım mesafeli direkler, hem aralarında, hem evlere kemerlerle bağlanmışlardı. Defne dalları ile karışık çeşitli renklerde kıvrık kâğıtlarla süslü bu çatılar, ince bakır yapraklar asılmış beşik görevi görüyor, rüzgârın en hafif esişinde bile gürültüler çıkararak sallanıyorlar ve parlak yüzeyleri, binaların cephelerini süsleyen renkli lâmbaların ışıklarını aksettiriyordu. Zenginlerin evleri, evsahibinin önemine veya kibrine göre orantılı olacak şekilde itina ile süslenmişti. Bu evlerin önlerindeki sokakların üzerlerine,

atla geçecek olanları rahatsız etmeyecek yükseklikte, lâmbalarla ve kâğıtlarla süslü beşikler asılırdı; sokaklardaki bu süsler sarayların iç avlularına kadar devam eder, orada aceleyle kurulmuş ve gayet zengin bir şekilde döşenmiş yüzlerce lambanın yine yüzlerce aynadan aksederek pırıl pırıl aydınlattığı geniş salonlarda son bulurdu; meraklılar bu salonlara girerler, sahip oldukları mevkiye göre evsahibinin iltifatına mazhar olurlardı. Başka zenginler kapılarının önlerini döşeyerek, geçenleri çağırırlar, evsahibinin buyruğu gereğince kahve veya serinletici içkiler dağıtırlardı.

Sadrâzam ile Yeniçeri Ağası'nın kapıları özellikle süslemelerinin ihtişamı ile dikkati çekerdi. (1)

Herkesin şiddetle çekindiği o divan salonunu, birkaç günlüğüne en neşeli şekilde süslendiğini hayret etmede görmek mümkün değildir.

Döner kandiller üzerine garip şekiller resmedilmiş, bazılarına Tanrı'nın, peygamberlerin adları, Padişah'ın tuğrası veya birkaç beyit yazılmıştı; küçük parçalar hâline getirilmiş aynalardan yansıyan güneş ışıkları, her an salonu doldurup taşıran kalabalığı eğlendiriyordu. Yaşları ve mevkileri icabı en ciddî olanlar bile bu kaba taklitlere karşı en az diğerleri kadar duygusuz değillerdi. Salonu süslemek için Sadrâzam tarafından bin akçeye satın alınmış, bir Avrupalının cam kırıklarından ve koladan yaptığı bir saray gördüm.

Vezirlerin ve devlet büyüklerinin süslemeler için yaptıkları israf, sarayın ışıklandırılmasını görünce tamamen bosa gitmiş gibi bir intiba uyandırıyordu.

---

(1) Sadrâzam ile Yeniçeri Ağası'nın kapılarına, Paşa Kapısı ve Ağa Kapısı denirdi. Kendisinden daha aşağı rütbede biriyle konuşanlar falan kapıda hizmet ettim diyerek durumlarını belirtirler. Ancak, Kapu kelimesi tek başına söylendiğinde, yalnızca; bütün işlerin görülrüğü Sadrâzam'ın sarayı kastedilir.

Birinci kapı iplere asılmış kandillerle aydınlatılırken, merak yüzünden iki avluyu ayıran kapıya doğru giden kalabalığı oyalamak üzere renkli lâmbalar asılmıştı. Bu kapı ile birinci kapı, eski sancakları, büyük baltaları, kalkanları ancak gösterecek kadar aydınlatılmıştı; birinci avluya girerken solda kapısı bulunan silâh salonu, gerçekten görülmeye değer eski zırhları ve silâhları ihtiva eder. (1) Gayet güzel bir şekilde süslenmiş paralar, başlı başına ayrı bir manzara sunmaktadır. Sayısız lamba kuruşlar, otuz paralık, yüz paralık pullar, altın sikkelerden meydana gelmiş çok değişik şekilleri pırıl pırıl aydınlatıyordu. Meraklıların Darphâne Emini tarafından ayak üstü ağırlandığı tek yerde orasıydı. Her şey şehirde keyfî yönetimin en akla sığmaz eğlence şekillerine meydanı boş bıraktığını işaret ediyorsa da, sarayın birinci avlusunda rastlanılan kederli hava, bu muazzam binanın, geçici olarak kişilere verdiği neşeyi dağıtmak üzere despotluğu hâlâ muhafaza ettiğini göstermekteydi.

Eğer daha fazla sürdüğü takdirde, halkın aşırı neşesini, keyfî yönetimi endişelendirecek bir hezeyan krizi olarak kabul etmek mümkün olurdu. Daha önce de söylediğim gibi özellikle Rumlar küstah ve aşırı neşeleri ile dikkati çekiyorlardı. Buna karşılık Yahudiler daima ticaret ile meşgul olarak, daima kazanç hırsı ile hareket ederek, lambaların yapım ve satımı ile uğraşmışlar, ondan sonra büyüklerin kapılarında şaklabanlık yaparak para toplamışlardı.

Yüksek mevki sahibi pek çok kimse evlerinin önünde halkı eğlendirmek maksadıyla edepsiz komediler

---

(1) Silâh mağazasında dikkatimi çeken tek şey bir mancınık olan; ancak Türkler buna öyle az ihtimam gösteriyorlardı ki, bunun bir yığın eski silâhın altında gördüm. Eski silâh deposu olarak kullanılan yer eski bir Rum kilisesiydi.

oynanmasına izin vermişti. Bu tür gösterilerde gelenekler alaya alındığı kadar devlet de gülünç şekle sokuluyordu. Rumlardan ve Yahudilerden meydane gelmiş toplulukların her an devlet memurluklarını temsil ederek onları gülünç duruma düşürdüklerini görmek mümkündü. Bu eğlenceler münasebetiyle Padişah'ın giysilerinin ve çevresindeki kişilerin temsil edildiklerine ve hiçbirine saygı gösterilmediğine tanık oldum. Bir Yahudi topluluğu bu temsili yapmak cüretini göstermişti; bu taklidin kısa zamanda yasaklanarak küstahlığın daha fazla devam etmesine izin verilmedi: ancak Sadrâzam'ın taklitleri temsil edilmeye devam olundu.

Bunların arasında, şiddetli cezalar vererek adalet dağıtan İstanbul efendisi de temsil edildi (1). Tesadüfen gerçek İstanbul efendisi ile karşılaştıklarında karşılıklı olarak gayet ciddî selâmlaştılar sonra topluluk yoluna devam etti. Yeniçeri Ağası'nı taklit eden bir başka topluluk, Ağa günlük seferini yaparken sarayına geldi ve Ağa'nın adamları sanki efendileri varmış gibi gerçek bir saygı gösterdiler. Bu şakalara daha az sevimli olan maskaralıklar da karıştı. Sözde istihkâm subayı olan maskaralar, yanlarına kaldırımcıları da alarak zenginlerin kapılarının önünü sökmeye başladılar; işlerini durdurmaları için epey yüklü bir para koparıyorlardı. Tulumbacıların gülünç kıyafetlerini giyen başka maskaralar, bahşiş koparmak için değişik usûllerden faydalanıyorlardı; aslında her çeşit baskı ve ceza usûlleri komedi şekline sokularak oynanıyor ve oyunda başarıya ulaşmak için gerçek hayat mümkün olduğu kadar iyi taklit edilmeye çalışılıyordu. Sonunda her şey gittikçe külfetli ve çok uygunsuz olmaya başladı; niha-

(1) İstanbul inzibat âmiri.

yet eğlencelerin bittiği açıklanarak, sopalar ele alındı ve her şey eski düzenine girdi. (1)

Buna rağmen saray, deniz üzerinde devam edecek olan donanma münasebetiyle üç gün daha serbestliğe izin verdi. (2)

Arka arkaya üç gece sürecek olan donanmalar için deniz kuvvetleri, Cebeciler ve Topcular hazırlık yapmışlardı. Padişah'ın donanmaları seyredeceği Yalıköşkü'nün (3) önüne rastlayan limana büyük sallar getirildi ve bunlar Türklerin Hıristiyanlara karşı yenilmeden elde ettikleri deniz savaşlarını hatırlatacak şekilde dizildi. Çok sayıda kullanılan kestane fişeği, koyu dumanlar ve az ateş, saldırıya uğradığı temsil edilen karton kalelerin surlarını ancak aydınlatabildiği için fişekçilerin ustalığı hakkında bazı düşünceler doğdu. Şerefe atılan füze fişekler de şahane başarılar elde edemediler. Bu füzelerin çoğu sehpalarda yanıp tükendikten sonra, çevrelerindeki diğer fişekleri tutuşturmadan denizde sönüyorlardı.

Daha hafif olan demet fişekleri daha iyi ayarlandığından biraz daha fazla yükselebiliyorlardı; ancak çoğunluğu, meşalelerin iyi yerleştirilememesinden düzensiz bir şekilde dağılıyordu; bu çeşit hâtâlara rağmen donanma fişeklerinin Türkleri bir hayli eğlendir-

---

(1) Donanmalarda Bedestenler çok güzel bir görünüm kazanırlar. Özellikle kuyumcuları, en güzel parçalarını teşhir ederek gerçek bir takdir kazanmışlar. Her türlü malzemenin satıldığı çarşılar da, bana iyi süslenmiş göründü.

(2) Yazarın istibdat olarak nitelediği rejimde bir çeşit bir hoşgörünün o çağlarda hiç bir ülkede mevcut olmadığını, hattâ çağımızda bile, birkaç ülke dışında zor karşılaşıldığını okuyucuya hatırlatmak isteriz. (Ç.)

(3) Sarayın dışında deniz kıyısında kuru'u olan bu köşkte deniz ile ilgili her türlü törenlerde hazır bulunurlardı; ayrıca Padişah denizde sefere çıktığında veya dönüşünde buraya gelirdi.

diğini de ilâve etmek gerekir; bu arada karton kalelere yapılan saldırıları sözde savunan Avrupalı kadın giysileri giyinmiş Rumlar veya Yahudilerin, yılancık toplarının kısa zamanda cephanelerinin tükenmesi sonunda saldırganların savaş yasası olan kuvvet gösterilerine, kâfir oldukları için cevap veremiyerek tepetaklak olmaları genel bir alkış tufanını doğuruyordu.

Hıristiyanları tepelemek Türkler için öylesine büyük bir mutluluk kaynağıdır ki, gayet sevimli insanlar olan Sultan Mahmud'un gözdeleri efendilerini eğlendirebilmek için sarayın içinde tertipledikleri bir gösteride bundan daha iyi bir konu bulamamışlardı: hattâ işledikleri konu onlara o kadar basit ve olağan gelmişti ki, Avrupalı elçilerden elbiselerini ödünç istemekten bile çekinmemişlerdi. Bu elbiseler daima para karşılığı dayak yemeye hazır olan Yahudilere giydirilmişti. Padişah'ın bütün dalkavukları bu şaklaban Yahudi'nin o gün, şimdiye kadar hiç kazanmadığı parayı elde ettiğini ısrarla belirtmişlerdir. Yahudiler için bunun bir gelir kaynağı olduğu muhakkaktı, ancak bizim Avrupalıların elbiselerini ödünç vererek daima kendilerini gülünç mevkiye koymalarına izin vermeleri uygun muydu?

Eğlenceler henüz son bulmuştu ki, yeni bir gebelik haberi verildi; bu gebelikten Sultan Selim dünyaya geldi; ablası Eybedullah Sultan daha altı aylıkken, gözde yapılmaktan ziyade parasına tamahen eyaletlerden birinde görevli paşalardan birine nişanlandı. Paşa, böylesine yüce bir bağlılığın şerefinden çok, nişanlısının bakımını sağlamak maksadıyla yılda yüz bin akçe göndermek mecburiyetinde olduğunu hissetti.

Melek Paşa bu tarz bir davranışta kendisini daha fazla etkileyen bir sıkıntı buldu. Genç, sevimli bir adam

olarak genç yaşında Kapdân-ı Deryâlığa (1) getirilmiş sükûnetle yaşadığı sarayında derinden sevdiği tek karısının ihtimamı ile yaşayıp gidiyordu. Efendisinin lütfû ile Vezir (2) rütbesine sahip olmuştu: bir tören arasında Padişah'ın altı defa boşanmış kız kardeşlerinden biri tarafından görülünceye kadar mutluluğunu gölgeleyecek hiç bir olay olmamıştı. Melek Paşa'nın güzel yüzüne hayran olan yaşlı Sultan, kardeşinden onunla evlenmek istediğini açıklamış, o da hemen Melek Paşa'yı çağırtarak böyle bir evliliği ona şeref vereceğini belirtmişti. Bu haber Melek Paşa'yı yıldırımla vurulmuşa döndürdü; ancak başka çare yoktu ve Paşa çok sevgili karısını boşamak zorunda kaldı: zavallı kadın bu olay üzerine fazla yaşamadı; daha cesaretli veya daha az duygulu olan Paşa durumu tevekküle karşıladı; itibarı o derecede arttı ki, tehlikeli bir rakipten kurtulmak isteyen Sadrâzam, Melek Paşa'ya uzak bir eyalette beğlerbeğlik verdi, böylece o da yaşlı Sultan'ın baskılarından kurtulmuş oldu. (3)

Sultan III. Mustafa muhasebe memurlarını itina ile kontrol ederek ve devletin gelirinden hırsızlık yapanların mallarını müsadere ederek maliye ile meşgul

---

(1) Denizde seferde iken bu unvan amiral rütbesine eşittir ancak donanma demirliyken bu unvanın öyle bir kapsamı kalmazdı. Bu görev, iki tuğlu paşalara verilirdi; bazen kubbe altı vezirlerinden üç tuğlu olan paşalar da Kapdân-ı Deryâlığa getirilebilirdi.

(2) Üç tuğlu paşalara Vezir denir. Vezir-i Âzam ise devlet'in mührüne sahip olan kimsedir. Hükûmet'in en yüksek kişisi olduğu için Vezir-i Azâm diye adlandırılır.

(3) Sultanların kocaları ile İstanbul dışına çıkamıyaraklarını daha önce görmüştük. Sultanlardan doğacakerkek çocukların eli altında tutulmasını isteyen Saray böyle bir çareye baş vurmuştu.

olmaya devam ediyordu. Hünkâr birçok hazineyi (1) doldurmuş olmaktan memnundu, ancak sahip olduğu büyük ihtirası yerine getirebilmek için bu bile ona az görünüyordu; bu maksatla Bağdad beğlerbeğinin servetine el atmağa karar verdi. Bu Paşa'nın adetâ bağımsız hareket etmesi mallarına el konulmasına daha güçlü bir bahane teşkil ediyordu; ancak bu yargıyı ona bildirmek, onu idam etmekten çok daha kolaydı: zenginlik ve uzaklık savunma için en etkin silâhlardı.

Sultan Mustafa, yenebileceğini ummadığı kulunu gafil avladığı için kendi kendine övünüyordu; görünüşte bir iltifatnâme götüren, aslında Bağdad kadılarına Paşa'nın kellesinin vurulması ile ilgili bir ferman taşıyan Kapıcıbaşı Paşa'nın huzuruna çıktı: diğer taraftan İstanbul'dan gelen bütün habercileri kuşkuyla karşılayan ve Bizans imparatorlarının haleflerini ve armağanlarını iyi tanıyan Paşa, Kapıcıbaşı'yı huzuruna almadan üstünü arattı, gizli fermanı buldu. Kapıcıbası'nın kafasını vurdurdu ve Padişah'a cevap olarak bunu yolladı. Diğer teşebbüsler de başarılı olamadı; daha az zengin ve daha yakın eyaletlerin paşaları da benzer çarelere başvurunca, Divan'a karşı olan direnme yaygınlaştı, hükümeti, cezalandırmak istediği memurlarına karşı cinayet veya zehirlemelere itti. Bu durumda, mümkün olduğu şekilde kıyafet değiştirmiş olan ve yanında idam fermanı taşıyan hükûmetin habercisi öldüreceği adamın yanına sokuluyor, özellikle Divan toplantılarını bekliyor, öldürücü darbeyi vurduktan sonra saklı olan fermanı çıkarıyor, böylece kendi canını kurtarıyordu.

---

(1) Hazine Padişah'ın servetinin toplamına ifade eder. Sayıca bir ifade olarak kullanıldığında 10.000 kase altın toplamı anlamına gelir. Sultan Mustafa bütün servetini paraya çevirerek bunları sandıklara kilitlemekte büyük bir zevk buluyordu. Hattâ Danimarka Sarayı'nın armağan ettiği altın ve gümüş mutfak eşyalarını bile darphanede eritip bastırmıştı.

işte parlak bir adalet diye bahsedilen şey budur; ancak zehir daha az cesaret istediğinden, şimdi tercihen bu yol seçilmektedir.

Halktan topladıkları servetin büyük bir kısmını Bâb-ı âli'nin taleplerine vererek ellerinde kalan az servetle idare etmesini bilen diğer paşalar bir nevi hayatlarını teminat altına alıyorlardı; ancak ölümlerinden sonra servetlerini, ancak işlerini iyi yöneten kişiye veya doğruluğuna inandıkları bir adama emanet ederek muhafaza edebiliyorlardı. Buna rağmen adları gizli kalan miras sahipleri, kendi hayatlarını veya hiç olmazsa kendi servetlerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kaldıklarından genellikle ihanet ederler. Bu sebeplere bir de, şeref ve doğruluk kelimelerinin bir şey ifade etmediği bir ülkede ölen kimsenin mallarına konmak gibi tabiî bir eğilimi de ilâve etmek gerekir.

Uzun zamandır Padişah'ın kız kardeşlerinden biri ile evli olan Râgıp Paşa'nın adamları sayesinde devlet hazinesinin dolması için Türk hükûmetinin miras meseleleri üzerinde nasıl işlemler uyguladığını tasavvur etmek mümkündür.

Ruhunun canlılığı, mizacının sertliği ve zekâsının inceliği ile tanınan bu Sadrâzam görevi başında öldü; iktidarda kaldığı sürede mesai arkadaşları bakımından hiç bir kuşkuya meydan vermemişti; ancak servetleri saymak işi yüzünden muhasebecilik yapmak zorunda kalıyorlar, Sultan Mustafa'nın hesapları ile tutarsızlık gösterince de suçlu duruma düşüyorlardı. Bu arada mirasların sayılması işini üzerine alan Padişah'ın nâmına mühür vuruluyordu.

Merhum Sadrâzam'ın hazinedârlığı görevini yapan bir Türk ile Sadrâzam'ın bankerliğini yapmış olan bir Ermeni mühürleme işlemi sırasında tutuklandılar, saray ın zindanlarında zincire vurulan bu iki zavallıya muhafızlar her an korkulu dakikalar yaşatıyorlardı. Yi-

yeceklerini altın karşılığında veriyorlar, en ufak hizmetleri bile son derece pahalı bir şekilde ödetiyorlardı. En sonunda servetlerini açıkladılar; ancak bizzat Padişah tarafından gözden geçirilen hesapları masumiyetlerini ortaya koydu; bu sonuçtan memnun olmayan açgözlülük, bu sefer mevcut olmayan bir meşrut vasiyetin itirafı için adamları sıkıştırmaya başladı.

Bostancıbaşı bu vahşi zorbalık için görevlendirildi; en iftiracı suçlamalar dinlendi. Adamların elleri altında büyük servetler bulunduğu tahmin ediliyor, daima sonuçsuz kalan sorgular sürdürülüyor, gerçekten başka bir şey elde edilemiyordu; ancak Padişah'ın harisliği Ermeni'nin babasının ticaretinden kalan servetin pek çoğunu yutmasına sebep oldu. Hazinecibaşı da aynı kadere mâruz kaldı ve büyük işkencelerden sonra hayatını ancak servetinin tamamını vermek suretiyle kurtarabildi.

Hiç bir yasa maddesi bu çeşit zorbalıkları yasaklamadığından, şikâyet etmeye bile fırsat bulunamıyordu: İşte Padişah'ın uyguladığı adaletin sonucu! (1)

Şimdi de, yazılı yasalara dayanan ve kadılar tarafından yorumlanan Osmanlı mahkemelerinin adaletini görelim. Ve siz ki, bizim adaletimizin uygunsuzluklarından ve kırtasiyeciliğinden haklı olarak şikâyet edenlersiniz ve bu yüzden Türkiye'deki adaleti tercih edeceğinizi söylüyorsunuz şimdi size aşağıda anlatacağım sahneyi dikkatle okuyun ve eğer kabiliyetiniz varsa bize zararı olan aşırılıklarımızı bulun, gidermek için çareler teklif edin fakat eksikliklerimizden dolayı öğünmeyin.

Padişah hem Halife, hem de askeri hükûmetin ba-

---

(1) Yazarın bizde tenkit ettiği adaletsizliğin, kendi ülkesinde, birkaç yıl sonra korkunç bir ihtilâle sebeb olduğunu unutmamak gerekir. (Ç).

şıdır; sahip olduğu yetkiler Kur'an-ı Kerîm'de yazılı olup, bu kitabın yorumlanması sadece ulemâ sınıfına aittir; her şey Şerîat'e ve Padişah'a itaat etmek zorundadır. Bu iki güç aynı kaynaktan faydalanır; şimdiden, hakları eşit fakat çıkarları ayrı olan bu iki gücün arasında çıkacak olan çatışmaları farketmek mümkündür: karşılıklı olarak birbirlerine zarar vermemek için birleştiklerini, birbirlerine hürmet ve kolaylık gösterdiklerini de ilâve etmek gerekir.

Nitekim Ulemâ sınıfı şerîati keyfine göre yorumlamaya ve halkı Padişah'a karşı kışkırtmaya başlarsa, Hünkâr da bir kelime ile Şeyhülislâm'ı azleder, sürer, hattâ diğer sevmediği adamlarına yaptığı gibi onu ortadan kaldırabilir. Yasalar ve Padişah, birbirlerinden hem endişe etmelidirler, hem de birbirlerine saygı duymalıdırlar; ancak, hükümdar akılsız değilse, dengeyi kendi lehine bozar, bütün servetini, yüksek rütbeleri ve kullarının hayatlarını ortaya koyarak kendisini itaat ettirir.

Şimdi hem Padişah'ın tarafından, hem de kadıların tarafından iktidarın nasıl kullanıldığını görelim.

Padişah'ın kudreti ne kadar yaygınsa, onu temsil eden memurların kudretlerini sınırlaması o kadar kolay olur. Bütün Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki paşalar yönettikleri eyaletlerin hem genel velisidirler, hem de paşalıklarının vergi toplayıcısıdırlar; sancakların başına yine beğler ve vergi toplayıcıları tayin ederler; onların altlarında başka memurlar bulunur; bu şekilde tertip olunan zalim silsilede her alt rütbeli toplaması gereken miktarın iki mislini toplar.

En alttaki vergi toplayıcısı sahip olduğu haklarla her toprak parçasının yıllık gelirini nasıl mahvedecek bir tarzda davranıyorsa, elinde çok daha güçlü silâhları olan eyalet beği daha büyük bir cüret ve kolaylıkla bu işi yapabilir. Her nevi cezayı, hakareti ve yağmayı art-

tırabilecek tek kişi olarak doymak bilmeyen arzularını yerine getirmeye çalışır. İşine geldiği yerde en ufak şeyi bahane ederek mahkeme önüne çıkar ve doymak bilmeyen adamın ayaklarına kapanmış olan zengin adam hiç bir zaman masum olamaz.

Görünüşte sakin bir gözlemci olan hükümdar, zorbalıkla alınan servetin kendi servetine katılacak kadar büyümesini bekler ve zorbayı cezalandırır; Padişah sadece belirli bir mevkide bulunan kişileri gözlüyor gibiyse de, servetini kurtarmak için sesizce yaşamaya çalışan zenginleri de gözler, günün birinde onların hesabını daha kolay görebilmek üzere hepsine bir mevki dağıtır. Artık bu adam da kendisini diğerleri gibi kabul eder, şimdiye kadar topladığı yağma malların büyük bir kısmının elinden gitmesine göz yumar. Yalnızca ulemâ sınıfına mensup olanların servetlerine korkusuzca sahip olabildiklerini daha önce bildirmiştik; Hıristiyan veya Yahudi tebanın durumundan bahsetmiyeceğim. Kendilerine hizmet eden Müslüman hammal tarafından küçümsenen, hakarete uğrayan bu adamlar, kazançlarının büyük kısmını mevki sahibi kimselere kaptırırlar, bu servet doğrudan Padişah'ın ortasında bulunduğu girdaba kapılır gider; bu yüzden devlet tarafından dikkate alınmazlar.

Bir Avrupalı olarak temin ederim ki, Türklerin gümrüğü diğer milletlerinkine nazaran çok daha yumuşaktır. Nitekim Fransızlar yüzde üçlük bir ödeme yaparlar. Bu arada karşılaşmak zorunda oldukları bir sürü küçük düşürücü hareketten bahsetmek istemiyorum.

Şimdi yasa kitaplarını inceleyelim ve mahkemelerde nasıl yorumlandığına bakalım.

Her şey tanıkların şahitliği ile yargılanmalıdır. İslâmiyetin ilk yasası böyle buyurur. Demek ki, yargıç önüne dâvacı ile dâvalı tanıkları olmadan çıkamazlar; böylece yalancı şehadet olmadan yargılama yapılamaz.

Kadının sanatı şaşırtıcı sorgularla iki taraftan hangisinin hakkını savunacağına karar vermektir; bu ilk yargı yargılamanın kaderini tayin eder: eğer taraflardan biri inkâr ederse, diğer taraf ispata dâvet edilir; öyle ki, hiç tanımadığım bir adam tarafından kadı önüne çıkarılsam ve ona hiç bir zaman borçlu olmadığım bir para benden istense, borcumu tasdik eden iki Türk tanığın şehadetleri ile o parayı ödemeye mecbur kalırım. Bana kalan savunma hakkı nedir? Bu takdirde borç aldığımı kabul edecek, ancak borcumu ödediğimi iddia edeceğim. Eğer kadı satın alınmamışsa, benden tanıklarımı isteyecek; ben de tanıklarımı bulacak, benim lehimde şehadet ettikleri için onlara gayet az bir para ödeyecek ve kadıya da dâvayı lehime çözümlediği için hakkı olan yüzde onu vereceğim.

Masrafları ödeyen daima dâvayı kazanan taraftır: büyük bir parayı kaybetmek endişesi diğerlerine yapılan ödemeleri esirgemez; tanıkları ayartanlar ile yalancı tanıklara uygulanan cezalar pek ender olarak yerine getirilmektedir (1) servetini arttırdıkları kadı onları gözetmek zorundadır.

Bir Osmanlı, komşusunun hakkıyla sahip olduğu bir tarlaya göz dikmişti. Bu Osmanlı önce, bu tarlanın sahibi tarafından kendisine satıldığına dair şehadet edecek olan tanıkları toplamakla işe başladı; sonra dâvaya bakacak olan kadıyı buldu, zorbalığının karşılığı olarak ona 500 kuruş teklif etti. Bu teşebbüsü bile haksız olduğunu göstermeye yeterdi. Bu hareketi ile kadıyı öfkelendirdi, ancak kadı duygularını belli etmedi, her iki tarafı da dinledi ve tarlanın gerçek sahibinin haklı olduğu için savunmada yetersiz kaldığını görün-

(1) Yalancı tanıklara verilen ceza, eşeğe ters olarak oturtulup şehirde gezdirilmektir; ancak bu tür bir ceza uygulanmasını hiç görmedim.

ce: sizin hiç tanığınız yok mu? dedi. Madem ki öyle bende sizin lehinize tanıklık yapan beş yüz tanık var; ortaya kendisini ayartmak için verilen beş yüz kuruşluk keseyi çıkardı ve öteki adamı huzurundan kovdu.

Burada naklettiğimiz olay kadının doğruluğuna şeref sağlamakla birlikte şerîate aynı şeyi sağladığını iddia edemeyiz: şerîat her zaman aynı olup, bütün kadılar yukarda anlattığımıza benzemez.

Karışık dâvalarda taraflar tanıklara ilâve olarak Şeyhülislâm'ın fetvasını da getirirler; ancak, daha önce belirttiğimiz gibi, Şeyhülislâm tarafından verilen bu kararlar kendisine sunulan şekle göre çıkarıldığı için her iki taraf da kendi lehinde bir fetvayı kolaylıkla elde edebilir.

Dâva kazanılması ile varılan kesin yargı ile iş bitmiş sayılmaz. Kaçınılmaz olan şey masrafların ödenmesidir. Bu arada karşı taraf yeni bir olay çıkarırsa, yeniden savunma yapmak ve yeniden masrafları ödemek gerekecektir.

Türklerdeki medenî yasanın değerli faydalarından biri de her iki tarafa dâvalarını savunma işini bizzat kendilerine yaptırmasıdır; ancak, yargıların keyfî olduğu bir ülkede bu avantajın ne önemi kalır? Bu yüzden Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar dinî başkanlarına bir nevi medenî yargılama hakkı tanımışlardı; Hıristiyanların patriklerine olduğundan çok daha fazla hahamlarına bağlı olan Yahudiler hariç tutulursa, özellikle zarara uğrayan tarafın Türk kadılarına başvurması yaygın hâle gelmiştir; bu sayede hem kazanan taraf, hem de kadı servetlerini arttırma imkânı bulur.

Köleler ile ilgili yasa maddesi, kölelerin iyi muamele görmelerini, memnun olunmayan kölelerin satılmasını emreder; köleler efendilerinin ne lehinde, ne aleyhinde tanıklıkta bulunamazlar.

Gayet zengin Drako adında bir Rum Tarabya'daki

yazlık evinde bütün ailesi ve Hıristiyan köleleri ile yaşıyordu; yanındaki arsaya gemi yapımı maksadıyla bir tersane kuruldu. Türk gemicilerden biri Hıristiyan cariyelerden biri ile arkadaşlık kurdu. Drako köle kızı yakaladı, ona kötü muamele etti, kız da intikâm almak için Drako'nun iki yalısını da ateşe verdi. Yaptığı kötülüğe bir de yaptığınla övünmeyi de ekledi; bu kötü yaratığın yeni teşebbüslerinden haklı olarak endişe duyan Drako, geceleyin kızı kaldırdı, başından ebediyen savılması için satmak üzere bir Yahudi'ye götürdü, teslim etti. Bu arada köle kız pencereden Müslüman olduğunu bağırmak fırsatını buldu. Halk toplandı, inzibatlar geldi, Yahudi'nin evine girildi: kızı Sadrâzam'ın önüne götürdüler, orada da Müslüman olduğunu, Drako'nun onu zorla tuttuğunu, kendisini Hıristiyan yapmak için kötü muamele ettiğini ve bir Müslüman'ı kurtarmak maksadıyla Drako'nun evini yaktığını söyledi. Gösterdiği gayretten dolayı takdir edildi, İlâhî Mukedarât'a şükredildi ve Drako iki gün sonra, hâlâ dumanları tüten evi önünde asıldı.

Kuşkusuz, kölelerin efendilerine karşı şehadette bulunamıyacaklarını, kundakçıların ateşte yakılmasını ve dâvalının da kendisini savunma hakkına sahip olmasını emreden yasa maddelerine ne olduğu sorulacaktır; bütün bunların hiç biri göz önüne alınmamıştır; bir Hıristiyan'ın Türkiye'de o kadar önemi yoktur.

Bir mâsumun idam edilmesini gördükten sonra suçlulara nasıl muamele edildiğine bakalım. Bu muameleyi dehşetle hatırlamamak mümkün değildir, yasa da bu bakımdan suçlulara bazı imkânlar hazırlamıştır. Nitekim, bir katilin idam edilmesine karar veren yasa, ölünün en yakınlarına katili bağışlamaları imkânını tanır. Suçluyu suçun işlendiği yere götürürler: cellât görevi yapacak olan aynı zamanda aracılık da yapar; ölünün en yakın akrabası veya karısı ile sonuna

kadar bağışlanma işini tartışır. Eğer teklifler kabul edilirse, hükmün bozulması için suçluyu yeniden mahkeme önüne çıkarır. Buna rağmen, akrabasının veya kocasının kanını pazarlık konusu yapmak büyük bir yüz karası sayıldığından pek ender olarak bağışlanma görülür. Ancak bu yasanın mevcudiyetinden dolayı bazen aramızda en iğrenç katillerin serbestçe dolaştığını ve suçlarının meyvelerinden faydalandığını gördük.

Mirasa konmakta acele eden genç bir Osmanlı, babasını katletmişti; gayet sağlam delillerle mahkeme önüne çıktı ve kafası kesilmek suretiyle idama mahkûm oldu. Delikanlının sefahat arkadaşlarından biri yanında büyük bir servetle kadının yanına koştu; orada yargının verilmiş olduğunu öğrendi; ancak ümitsizliğe kapılmadı, zaten servetin büyüklüğü karşısında gözleri kamaşmış olan kadıyı sıkıştırdı: kadı ona, arkadaşınızı mahkûm eden suçun delillerinden daha kesin deliller olmadıkça ilk yargımı bozamam, dedi. Arkadaşınızın babasının katili olduğunuzu iddia edin ve iki tanık bulun: o andan itibaren arkadaşınız bütün eski haklarına kavuşacak ve sizi bağışlayabilecektir. Baba katili olarak tanınmak pek güven verici bir şey olmadığı için teşebbüs tehlikeliydi. Buna rağmen suçlu, sözde katili bağışladı ve yasa sayesinde hazırlanmış olan bu korkunç tertip tam başarıya ulaştı.

Yol kesen haydutların cezalandırılmaları için suç üstü yakalanmaları gerekmektedir. Şerîatin esaslarını tesbit eden peygamber, kuşkusuz geçimini haydutlukla sağlayan milletini bu madde ile korumak istemiştir. Padişah'ın eyaletlerinde de bu haydutlar büyük zararlara sebep vermekte, onlara karşı yürütülen beceriksiz sindirme hareketleri sağa sola dağılmalarından başka bir sonuca varmamaktadır. Eğer köylerde cinayet işlemişlerse, köye giden kadı, suçluları arayacağına köylülerden haraç alır. İşte bu yüzdendir ki, köylerde otu-

ranlar kadının mevcudiyetinden daha fazla çekindik lerinden olayı bilmemezlikten gelirler. Bizim şehirlerimizde tecrübesiz işçiler ne ise, Türkiye'de haydutlar da öyledir. Ancak suç üstü yakalandıklarında cezalandırılabilirler; yeter derecede zengin olduktan sonra mesleklerini terkederler, marifetlerini anlatarak saygı toplarlar, hattâ daha yüksek mevkilere gelerek servetlerini arttırırlar.

Kaderin buyruğuna itaat etmeyi emreden Kur'an-ı Kerîm'in hükmü ceza hukukuna dahil edilmemişe benzemektedir: bu arada bir Müslüman bir sopa darbesi ile bir Hıristiyan'ın kafasına vurarak onu ölümüne sebep olmuşsa, kadı suç âleti olan sopayı dikkatle inceler ve onun ölüme sebebiyet veremiyecek kadar hafif olduğuna kanaat getirirse, Hıristiyan'ın kaderi ile öldüğünü, hiç kimsenin buna engel olamayacağını ilân edebilir. Ancak bu hükme gerekçe olacak kararı Kur'an-ı Kerîm'in hiç bir yerinde bulmak mümkün değildir; üstelik aynı şekilde bir Hıristiyan bir Müslüman'ı katletse, kadı hiç bir surette Hıristiyan'ın Tanrı'nın buyruğunu yerine getiren bir kimse olduğuna dair bir karar vermez.

Adlî tahkikat, kimlik tesbiti ve daha üst mahkemelere başvurma gibi yollardan geçen yargılamaların dışında özel kavgalar ve suç üstü yakalanmalarda derhal mahkemeye gidilir; eğer kavga halkın gözleri önünde cereyan etmişse ve taraflardan biri çekingen davranırken, diğeri istekli olursa mahkemeye intikâl daha süratli olur. Adalet sözü her millette kutsal olduğundan, bu söz edildiği anda kalabalığın kanaati daima adalete gitmeyi reddeden tarafın aleyhinde olur.

Her mahallede bir mahkeme, mahkeme içinde de sabahtan akşama kadar şikâyetleri dinlemeye ve masrafları hemen almak için dâvaları hemen bitirmeye hazır Kadı ile Naib'i beklerler.

Başkentin erzağı ile ilgili her şey üzerinde hak

sahibi olan İstanbul Efendisi'nin adaleti çıkarla daha az ilgili gözükmekte, aslında daha soylu ve ihtişamlı bir gösterişten öteye gitmemektedir. İstanbul Efendisi yiyecek maddelerinin fiyatlarını tesbit eder, bunları ilân eder veya kendisi, ya da Murtasıb denilen adamları vasıtasıyla ağırlıkların ve ölçülerin doğruluğunu kontrol ettirir. Tören üniformalarını giymiş elleri sopalı dört yeniçerinin arkasında atının üzerinde teftişe çıkan İstanbul Efendisi'nin yanında adamlarından biri bozuk terazileri, diğeri ağırlıkları, üçüncüsü bir çekici ve diğerleri de suçluları cezalandırmak için gerekli araçları taşırlar.

Bu topluluğun önünde daima kıyafet değiştirmiş adamlar bulunur, bunlar esnafın hile yapıp yapmadığını anlamak için tezgâhlardan gizlice ekmek alırlar, diğerlerinin terazilerini ve ağırlıklarını kontrol ederler.

Kadının önüne çıkarılan ekmek dikkatle tartılırken fırıncı hazır bulundurulur, tartımın sonucunda serbest mi bırakılacağını, falakaya mı yatırılacağını, veya dükkânın kapısına kulağından çivilenmek gibi daha ağır bir cezaya mı çarptırılacağını heyecanla bekler; bu arada dikkatı çeken şey, fırının asıl sahibi olan kimsenin, hileli tartımlardan dolayı elde ettiği haksız serveti kesesine doldururken, bütün tehlikelerin ve cezaların fırının ustabaşısına verilmesidir. Ustabaşı patronuna fazla kazanç sağlamayı kendisini mecbur hisseder ve işinden olduğu vakit, bu olaydan ders almamış olan çırağı aynı işe devam eder. Bu arada şunu da ilâve etmek gerekir ki, cezalar sık sık hak edilmelerine rağmen o kadar sık uygulanmazlar.

Fırın sahiplerinin İstanbul Efendisi'ne ödedikleri rüşvet önemli bir yekûn tutar; İstanbul Efendisi, büyük haksızlıkları ve dolandırıcılıkları önlemeye çalışırsa da, cebine giren serveti kurutmamak için fırın sahiplerine bazı kolaylıklar tanır; ancak seyyar satıcılara

karşı İstanbul Efendisi'nin tutumu hiç de böyle değildir; bunların terazileri, ağırlıkları en ufak bir hâtada parçalanır ve oyunun sonunda mutlaka hepsi falakadan geçirilir; ancak Türkiye'de zor bir işin içinden nasıl çıkılacağı yaygı bir bilgi olduğundan bu esnaf da kıyafet değiştirmiş memurları elde etme yoluna gider, daha kadıya götürülmeden yolda kurtulmak imkânı bulur.

Yiyecek maddelerinin satışında doğruluktan uzaklaşılmaması için yapılan bu tedbirlere hükûmet bir de fiyatların dondurulmasını ekler; fakat bir mala değerinden daha az ödemenin imkânı yoktur; keyfî yönetimin hâkim olduğu ülkelerde halk kolaylıkla aldatılır. Halkın istediği refah içinde yaşamak değildir, zaten böyle bir yaşayışa alışmamıştır; ancak bazen halk kedere ve ümitsizliğe kapılır. O zaman efendisinin tavırını ve mizacını alır, kendisine itaat edilmesini ister ve sefaletinin sebebini yiyecek maddelerinin aşırı pahalılığında görür; o zaman Sadrâzam yiyecek maddelerinin daha ucuza satılmasını emreder ve bu buyruğun yayınlandığı sıralarda kıyafet değiştirerek şehir içinde yaptığı gezilerde bir fırıncı ustasını astırır. Hiç kimse bu zavallının ne pahasına kurban edildiğini bilmez; aksine herkes ekmeği daha güzel bulur.

İnsanlara gayet az değer verilen bir ülkede toplumla pek az yarar dokunan hayvanlara karşı nasıl bu kadar iyi davranıldığı hayret uyandırmaktadır.

Başkentte tüketilen buğday üzerine korkunç bir tekel uygulayan, fırıncılara buğdayı halktan daha ucuza veren hükûmet kumruların beslenmesi için buğdayın belirli bir miktarını bu iş için ayırır. Bu kuşlardan oluşmuş sürüler, Boğaz'ın iki yakasında üstü açık teknelerde taşınan buğdaya hücum ederler, gemicilerin hiç biri bu hayvanların açgözlülüğünü önlemeye kalkışmaz. Hayvanlara sağlanan bu kolaylık onların çok sayıda

korkusuzca, hattâ gemicilerle haşır neşir olacak tarzda kursaklarını doldurmalarını sağlar.

Gezginlerin çoğunun derinlemesine düşünmeden Osmanlıların hayvan sevgisi üzerine fikir yürüttükleri olmuştur.

İstanbul'da çoban cinsi pek çok köpek vardır. Şehrin her mahallesinde bu hayvanlara rastlamak mümkündür; ancak hiç birinin özel bir sahibi yoktur; her bölgenin köpekleri sınırlarını aşan diğer köpek sürülerine karşı amansız bir mücadele verirler. Kasap dükkânlarının olmadığı mahallelerde doğan köpekler sokaklara atılan çöplerle yetinmek zorundadırlar; köpekleri okşamaktan büyük zevk alan çocuklar da yiyecek kaynaklarından biridir. (1)

Türklerin kedileri, koyun karaciğerleri ile beslemesini de gezginler hayranlıkla kutlamışlardır. Kendilerini bu işe adamış dindar kimseler temin ettikleri ciğerleri kedilere dağıtırlar. Aslında bu hareket de güvercin hikâyesi gibi saçma ve gariptir; ancak bir olay diğerini haklı çıkarmaz; geleneklerle ilgili her şey şartlar göz önüne alınarak incelenmeye değer.

Yahudilerde olduğu gibi Türklerde de bazı etler yasaktır; şeriat yenecek etlerin kanlarının akmasını ve yıkanmasını emreder; aynı zamanda hayvanın, ciğerleri karaciğeri, vs. gibi kısımlarının yenmesini men eder. Kasaplar sadece Hıristiyanların işine yarayacak hayvan artıklarını atmak zorundadırlar.

Uzun bir sopa üzerine astıkları ciğerlerini omuzlarında taşıyarak dolaşan ciğerciler, avazları çıktıkları kadar bağırırlar, ama mallarını bedava vermezler; Türklerin pek düşkün olmadıkları et tüketiminin bu koca

---

(1) Avrupa'da Türk cinsi köpek diye adlandırılan soya Türkiye'de pek rastlayamadık; tıpkı her yeniliğe verilen Türk elbisesi, Türk yatağı adları gibi.

şehirde büyük miktarda koyun ve sığır kesilmesine sebep olması haliyle ciğercilerin sayısını arttırmıştır; bunların devamlı alıcıları Hıristiyanlar ile kedilerine ciğer vermeye düşkün yaşlı kadınlardır.

Hiç bir şey yapmadan refaha kavuşmak isteyen bir Türk'ün yapacağı şey, her gün evden çıktıktan sonra, tercihan bir tütüncü dükkânına gidip oturmaktır. Orada yedi kalite tütünlerden denemek bahanesiyle birkaç çubuk içer, bu yetmiyormuş gibi, adamın kaygusuz vekarını seyreden insanların hayranlığın ve yanında el pençe divan duran hizmetkârların saygısını kazanır. Bu durum sürüp giderken kapının önünden geçen ilk ciğerci durur, adamı herkesi etrafına toplamış olmasını hayranlıkla izler, Efendi'yi neşelendirmek üzere bir kaç söz söyler ve ondan mallarını göstermek iznini koparır. Yoldan geçenler dururlar, yiyecek kokusu alan kediler bir anda ciğercinin etrafına toplanırlar, elbisesine asılırlar; ciğerci davetsiz konuklarına bir ziyafet vermekte acele eder, bu sahneden hoşnut kalan adamımız ise ciğerlerin parasını öder.

İnsanlar karşılıklı olarak yardımlaşmaya o kadar muhtaçtırdırlar ki, yardımsever faziletler, genellikle olduklarından çok daha fazla samimî olmalıdırlar. Bu faziletler, hepimize ortak olan ihtiyaçlara ve felâketlere bir nevi ilâç görevi yapmaktadır; bununla ilgili olarak, baskı altındaki toplumlarda çok daha fazla gayret ve ihtimam ile uygulanmalıdırlar; ancak baskı rejimi, eli altında tuttuğu topluluklarda incanlık ve acıma duygularını tahrip etmiştir; kendisi zaten bu duygulardan yoksun olduğundan baskı altında can çekişen insalara baskı yapmak arzusunu aşılar; başkalarına hükmetmek ihtırasıdır ki, istibdat kölelerine borçlu kılar.

Sultan Mahmud'un üç gözdesinin dönemleri sıra-

sında Kuşçubaşı (1) görevi yapan bir Türk kayınbabama çok bağlı idi. Devrin hükûmeti gizli araştırmaları için onun zekâsından ve kabiliyetlerinden faydalanıyordu; yine bir iş takibi için geldiği Pera'da (2) benimle tanışmak istemiş, ancak işlerinin çokluğu yüzünden fazla kalamıyacağını, birazdan döneceğini söyleyerek ayrılmıştı: onunla birlikte merdivenlerin yarısına gelmiştim ki, birden yanımdaki hizmetkârlardan birine dönerek, çabuk bana tuz ve ekmek getirin, dedi. İsteğinin yerine getirilmesi için acele etmesi kadar, isteğinin garipliğine de şaşırmaktan kendimi alamadım. İstediklerini ona getirdiler; esrarlı bir hava içinde bir lokma ekmeğin üzerine bir tutam tuz koydu ve gayet sofu bir vekar içinde ekmeği yedi, sonra benden ayrılırken, artık bundan böyle onu kendimden saymam gerektiğini ilâve etti. Bu hareketin ne anlama geldiğini ve önemini araştırdım (3); Moldovancı Paşa nâmı ile ilerde Sadrâzam olacak bu adamın, bana karşı verdiği yemini bozmaya kalkıştığına tanık olacaktım. Her ne olursa olsun, bu çeşit bir ant içme her zaman dinen yerine getirilmiyorsa da, Türklerin sık sık kapıldıkları intikâm duygusunu hafifletmeye yaramaktadır. İlk hareketlerinde hiç bir zaman hemen hiddete kapılmazlar, düello ettiklerini görmedim; ancak fırsatını bulduklarında rakiplerini katlederek uyuşamadıkları meseleleri çözümlerler. Hakarete uğrayan açıkça bıçağını biler veya ateşli silâhlarını hazırlar; dostlarından bazıları onu sakinleştirmeye çalışırken, diğerleri kışkırtır, hattâ cina-

(1) Bostancıbaşın'ın doğanlarını idare eden ağa.

(2) Galata'da oturan Fransızların haricinde, elçilerin ve Avrupa tüccarlarının oturduğu semt. Bu iki mahallede, sayıları elli bine vuran Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerde otururdu; ayrıca 300-400 kadar levanten vardı.

(2) Türkler, en büyük nankörlüğün yiyecek vereni unutmak olduğunu kabul ederler; tuz ve ekmek yiyeceği temsil eder.

yet işlemeye teşvik ederler; ancak, açıkça görülen bu hazırlıklara rağmen cinayeti önlemek için herhangi bir tedbir yoktur. Suç işlemeden önce genellikle sarhoş olunur. Hiddetine hizmet etmesi maksadıyla Osmanlının cesaretinin derecesini arttırması için şarap içmeye ihtiyacı vardır. O noktaya geldiğinde meyhaneden çıkar, artık hakaret etmiş olan adam için saldırganın beceriksizliğinden başka kurtuluş yolu yoktur. Cinayet işlenirse, sopalarından başka silâhları olmayan inzibatlar (1) katilin peşine düşerler; o zaman bunların gerçekten kendilerini cesaretle savundukları görülür, suçun ruhlarını yok ettiği söylenir; eğer saldırgan mücadele esnasında ölürse, ölenin arkadaşları ailesinin katille uyuşmaya zorlarlar, bu sayede katilin sahip olduğu yüksek itibardan onlar da istifade etmiş olurlar.

İşledikleri cinayetlerden ötürü, Türkler de, Hıristiyanlar da, Yahudiler de aynı şekilde cezalandırılırlar. Bu durumda Bâb-ı âli'ye götürülen suçlu orada kendisine verilen hükmü dinler: idamı için hiç bir âlet kullanılmaz. Genellikle sokakları dolduran halkın arasında ilerleyiken kendilerini öldürecek olan cellâtlarla konuşan mahkûmlara rastladım. Mahkûmların sadece elleri bağlı olup, cellâtlar kemerlerinden tutuyorlardı. Daha önce bahsettiğim, ölenin yakınları ile pazarlık o zaman yapılır. Bazı kimseler, bu çeşit pazarlıklardan bazılarının, idam mahkûmunun sırf hasisliği yüzünden başarısız bittiğini bana nakletmişlerdir. Bu olay olağanlıktan tamamen uzak görünüyorsa da, hayatın bir

(1) Düzeni sağlamak ve halkın güvenliğini temin etmek için devriye gezen inzibatların, kalın ucu reçinenmiş sopalarından başka silâhları yoktur. Bu silâhtan kaçmak için çevikliğine güvenen suçlunun, ayaklarına atılan bu sopa onun düşmesine sebep olur. Ancak suçluların ateşli silâhları varsa, inzibatları yanlarına yaklaştırmazlar.

hiç, servetin her şey olduğu bir yönetimde doğru da olabilir.

Hıristiyanları alçaltmak, Müslümanları yüceltmek geleneği, idam edilen Müslüman'ın başının kolu arasına konmasını, Hıristiyan'ınkinin ise bacaklarının arasına yerleştirilmesini sağlamıştır.

Türkler de tıpkı bizim yaptığımız gibi, suçlunun yakını olmaktan başka suçları olmayan masum insanların haysiyetlerine leke sürerek, cezanın kapsamını genişletirler. Üstelik, ölünün mezar taşı üzerine adını ve hangi cezadan dolayı idam edildiğini yazarlar; tanıdığım bir Avrupalı bu mesele yüzünden, kocası saray entrikalarına kurban gitmiş çok saygı değer bir Rum kadını tarafından terslenmiştir. Avrupalı dostum, kadının bu cezadan, daha ziyade cezanın infaz şeklinden şikâyetçi olacağını sanmıştı: halbuki kadın, «Onun nasıl ölmesini istiyordunuz? Şunu bilin ki Mösyö, benim ailemden hiç kimse bir bakkal (1) gibi ölmemiştir.» Şaşkına dönen Avrupalı, kadının bütün akrabalarına mutlu bir son dileyerek yanından ayrılmıştır. Bizim anlayışımızda bir hayli farklı olan bu yargı yine istibdat rejimi ile açıklanabilir. Devlete karşı suç işlemekten cezalandırılmak, kişinin kendisini devletin içinde kabul etmesi demektir. Ancak kendi sırası geldiğinde hükmetmek üzere boyun eğilir, bu köleliğin temelidir, kölelerin boş yere öğünmeleri için bir gıdadır ve keyfî yönetim içinde mevcut olacak tek şeref duygusudur.

Şarhoşluğun Türkleri suça itmesine ve şarap içilmesinin dinen yasaklanmış olmasına rağmen İstanbul'daki meyhaneler bizim kabarelerimiz kadar yaygındır; hükûmet hem bunları korur, hem de haraç alır; mey-

(1) Bakkalların genellikle yataklarında öldüğü söylenir; en iyi mevkiin zıttı olarak bakallığın söylenmesi âdet olmuştur.

hanelere giden Osmanlılar daima sarhoş olurlar; şarap tüketimi devlet hazinesine bir gelir kazandırdığından, vergi toplama işi Şarap Emini (1) denen bir tahsildâra aittir. Bu memur içeri giriş ücretini keser, ancak meyhanelerin inzibatı ve harcı mahalle âyânlarına bağlanır.

Daha önce belirttiğim gibi, halkın içip de kötü hareketlerde bulunmasını önlemek maksadıyla büyük bayram günlerinde meyhaneler kapatılır. İnzibatlar her meyhanenin kapısını mühürlerler; ancak inzibatın görmemezlikten geldiği alttaki küçük bir kapıdan giriş daima serbesttir; yasadan kaçmak için bir az eğilmek ve keyfince sarhoş olmak mümkündür.

Bu arada üç gün süren Ramazan Bayramı'nda halkın sarhoşluğunun bazı kötü olaylara sebep vermemesi için hükûmet özel bir dikkat gösterir. Bu bayramdan önceki Arap ayı oruça hasredilir; Ramazan ayı her yıl on bir gün ileri gider. İslâm peygamberinin Hıristiyanlardan aldığı sanılan oruç ayında, Hıristiyanlığın ilk zamanlarında olduğu gibi gün doğumundan batımına kadar hiç bir yiyecek alınmaz. Ayın hareketlerinin zamanını tesbit ettiği Ramazan ayının, daha uzun ve daha sıcak günlere sahip yaz mevsimine rastlaması orucu daha zor kılar; Ramazan'ın bütün zahmetinin asıl çalışanlara olduğunu söylemek yanlış olmaz; susuzluğunu gidermek için bütün gün boyunca bir bardak sudan mahrum kaldıktan sonra iftarda kanaatkâr bir yemek, uzun süren namaz ve gün doğmadan yemek yeme gerçekten zordur.

Zengin kimselerde Ramazan apayrı bir manzara gösterir; ikiyüzlülüğün kollarında uyuklayan rehavet, şahane bir yemeğin, musikînin zevki ve orucun verdiği

---

(1) Hükûmet şarap eminliği görevini hiç bir zaman bir Türk'e vermez.

sıkıntıyı hafifletecek her türlü eğlencenin arzusuyla gözlerini açar.

Şerîatın tesbit ettiği belirli bir zamanın buyruğunda olan ve bu sürenin bir an önce bitmesini arzulayan Türk, Ramazan ayı boyunca saatları ve dakikaları saymaktan bıkmaz, sahip olduğu bütün saatları çevresinde bulundurur; bu süre zarfında Cenova, sanayii sayesinde Türklerin parasını çok daha fazla çeker. Bu kazançlı ticaretin, saatlarin sürelerini azaltacak yeni bir tekniğe göre hazırlanmış saatlarla çok daha fazla arttırılacağına eminim.

En duyarlıklı saat bile orucun bozulma anını tam olarak tesbit edememektedir; minarelerin şerefelerine çıkan müezzinler güneşin kaybolmasını izlerler ve ilk işaret Aya Sofya Camiî'nden geldikten sonra diğer camilerin müezzinleri ezanı tekrar ederler. Ezan okunduktan sonra en sofu olanları abdest tazeler, diğerleri ise artık büyük bir ihtiyaç hâline gelmiş tütüne sarılırlar.

Oruç bozmak için güneşin batmasını gözleyen Türkler, Ramazan'a girmek için yeni ayın çıkmasını da aynı dikkatle izlerler; yalnız, Bayram'a girerken astronomik hesaplara tam bir güven duyarlar. Yirmi sekiz gün süren oruç ayının başlangıcında ayın çıkışını gözleyecek olan kişiler bu uydunun ilk ışıklarını biraz geç farkederler ve hemen Bâb-ı âli'ye giderek durumu bildirirler; Bayram'ın başlangıcı olan yeni ayda ise daha az itinalı davranmalarına karşılık top atışları Bayram'ın geldiğini halka duyurur.

Bu arada Türklerde oruç ayından sonra gelen Bayram eğlenceleri, Hıristiyanların Büyük Perhizi'ni izleyen kutlamaların debdebesine erişemez; Kurban Bayramı ise, Musevîlerin Kuzu kurbanı bayramına pek benzer. Birinci Bayram'dan on hafta sonra gelen bu Bayram'da, Padişah, devlet büyükleri ve hâli vakti yerinde

olan herkes bir veya birkaç koyunu kurban eder. Bu maksatla koyunların yünleri taranır, boynuzları süslenir; ve ilk kurbanın Mekke'de yapılacak ilk kurban saatına getirilmesine dikkat edilir.

Bayram günlerinde büyük ölçüde tüketim yapılır; her Müslüman yeni elbiseler edinir, verir veya alır. Bu zaman zarfında her türlü eğlence açıktır; ancak daima bazı düzensizlikler olur. Meselâ yeni elbiselerini giymiş ve gayet iyi silâhlanmış adamlar İstanbul'un civar kasabalarına giderek haraç toplamaya kalkışırlar.

İstanbul'a su getiren suyollarının civarları şehir halkının açık hava eğlence merkezleri olmaktadır; ancak hemen ilâve etmek gerekir ki, bu yerlere koşan kalabalık, ne suyollarının mimarîsi ile, ne de suların güzelliği ile ilgilenir. Gezmeye gittiklerinde şarap ve diğer neşelendirecek şeyleri götürmeyi asla ihmal etmez; hükümdarların yağmur sularını toplamak ve başkente sevketmek için inşa ettirdikleri tesislerin yanında daima yaptırdıkları eski köşklere yerleşilir.

Jüstinyen devrinde inşa ettirilmiş eski suyolu ne işçilik, ne de zerafet bakımından bir özellik göstermez. Üstelik, kemer ayaklarının biçimi ile havada duran kütleler yaratmaya çalışarak gözü aldatmak hedefini güden mimarının kötü zevkini de yansıtmaktadır. Gotik kemerler karışımı olan bu yapıda ne zerafet, ne de bir üstünlük göremedim, ve bunu Yunanlıların mimarîde geriledikleri dönemin bir eseri olarak kabul ettim.

Türklerin inşa ettikleri suyollarının ise bir başka özelliği vardır: çiziminde hiç bir nisbet, malzeme seçiminde hiç bir isabet yoktur; yapılan eserin muazzamlığı karşısında şaşkınlığa düşülüyor, ancak beklenildiği gibi mükemmel olmadığı için üzülünüyordu.

Bu gibi hâtâların İstanbul'da inşa edilmiş camilerde bulunmadığını da ilâve edelim; hattâ Aya Sofya'nın güzelliğini kat kat aşan camilerin bulunduğunu da ek-

leyelim (1); aslında bu eski Rum kilisesi gezginlerin methederek göğe çıkardıkları kadar bir şaheser değildir. Eğer bu yabancı gezginler biraz daha fazla mimarî gözle bu esere baksalardı, ön plânda ihmâl edilen kolonların, destek olarak kullanmada aşırılığa kaçıldığını hemen farkederlerdi; yine dış kubbenin yayını gözle ölçeselerdi, buna tavan görevi yapan düz kubbenin iyi bir işçiliğe sahip olmadığını ve yapıdan bağımsız olarak çevreye asılı gibi durduğunu da farkederlerdi; hattâ bana bu iç kubbenin gayet ince bir sıva ile bağlanmış ponza taşından imal edildiğini de söylemişlerdir ki, bu bile o eserin pek hârika olmadığını ispat etmektedir. İç süslemesi ise Konstantin'in çağına bir şan katacak düzeyde değildir. (2) Muntazam olmayan bir şekilde dizilmiş bir sürü kolon, kolon tabanlarındaki düzensizlik, yapı maksadında görülen kuralsızlık, zevksizlik bunca şöhrete hiç de lâyık değildir; bu eserde takdir edilecek tek husus kullanılan malzemenin bolluğu ve değeridir.

Aya Sofya'nın tavanını süsleyen mozaiklerin güzelliğine hiç kimse itiraz edemez; dört büyük sütûnun kemer kovanlarının çıkış yerlerinde kornişe dayanmış dört Melek'in kanatlarının uçlarını da farkettim. Türklerin bu kubbeyi alçıyla kapatmak için gösterdikleri inat sonunda bugün o mozaikleri görmek mümkün değildir.

Yedi sekiz milimetre kenarlı küpler hâlinde kopan

---

(1) Sultan Ahmed ve Şehzadebaşı camileri çok daha zarif bir görünüme sahiptirler; altı minareli olan birincisi At Meydanı'ndadır.

(2) Konstantin tarafından inşa ettirilen bu kilisenin, yer sarsıntısından yıkıldığını. Jüstinyen zamanında yeniden inşa ettirdiğini söylerler. Ancak bu imparatorun Ayasofya'nın yer sarsıntısından yıkılan yan duvarlarını sağlamlaştırdığı anlaşılmaktadır.

bu mozaik parçaları Viyana'ya tıraşlanmak üzere gönderildiğinde, çok parlak ve bir hayli sert değişik renkli taşlar elde edilmiştir.

Bilinen en iyi süsleme şekli olan mozaiğe karşı Türklerin duyduğu nefreti anlamak için diğer camilerinin sadeliğine bakmak yeter. (1) Camilerde süsleme olarak Hz. Muhammed'in dört halifesinin adlarının yazıldığı panolar, vâiz verilen kürsünün arkasına rastlayan kısımlara yazılmış âyetler görülür. Camilere kabul edilen kadınların ancak kendilerine ayrılmış kısımlarda bulunabileceğini de ekleyeceğim; Türklerin gelenekleri bu ayrılığı gerektirmeseydi, içinde mevcut düzenin ve sessizliğin Tanrı'ya karşı yapılacak ibadetin sınırlarını ve aralıklarını hâtırlatan mâbedlere kadınların alınması, ibadete hasredilen bir yerde saygılı bir sevginin sınır tanımayacağını ispat edecekti.

Çan gürültüsü yerine Arapça belirli bir makamda söylenen ve Tanrı'nın birliğini, Peygamber'in ödevini, namazın ve iyi hareketlerin sonuçlarını anlatan ezan namaz vaktini belirleyen bir işarettir. Her caminin müezzini bu sebeple minareye çıkar. Sütûna benzeyen bu kulelerin içleri boş olup, çapları dört, beş adım kadardır; caminin bir köşesinden kubbe hizasına kadar çapı değişmeden yükselen minarenin o seviyede kapısı daima Mekke yönünde olan ve döner bir merdiven ile çıkılan, altmış yetmiş cm. genişliğinde bir çıkıntısı vardır. Bu çıkıntının üzerinde çapının dörtte biri kadar daralan minare, uzunluğunun beşte veya altıda biri kadar daha yukarı çıkar, orada kurşu kaplı sivri bir dam ile son bulur; bu ucun üzerinde uçları iyice kıvrılmış ve arasında Tanrı'nın adını yazan madenden bir parça olan bir nevi, hilâl vardır. Büyük camilerde birçok mi-

(1) Boron de Tott'un Türk cinilerine dikkat etmediği veya dikkat etmek istemediği anlaşılmaktadır. (Ç.)

nare olduğu gibi, her minarede iki veya üç şerefe bulunur; Aya Sofya'dakilerde ise bir şerefe bulunur; minareleri ise daha alçak ve daha az zariftir (1).

Türklerin hilâle verdikleri önem üzerinde birkaç kelime etmek isterdim; ancak bu simgeyi Padişah'ın topçu kuvvetlerinden bahsederken de yeniden ele alacağım. Bu arada, bahsettiğim yangından sonra Sadrâzam'ın sarayının yeniden inşası sırasında iki avluyu ayıra kapının üzerindeki kemerde eskiden mevcut olan hilâller yerine mimarın bu sefer Fransa kraliyet armasında olan zambak çiçeği şekilleri kullandığını da ilâve edeyim.

Deniz tarafındaki İstanbul surları acınacak durumdadır: o muazzam surları tutmak için çok sayıda sütûnun düzgün olmayan bir şekilde ve birçok sıra hâlinde konduğunu görmekteyiz. Direnci yüksek malzemeden yapılmış surları tutmak için bu kadar kalitesiz malzeme kullanılmış olması insanı gerçekten üzmektedir.

Osmanlıların anlamsız kibirleri hakkında bir fikir verebilmek için sevdikleri şu darbımeseli burada tekrarlamak yeterlidir:

Hindistan'ın zenginliği
Avrupa'nın düşüncesi
Osmanlının debdebesi.

Kendileri için iftihar vesilesi olan Padişah'ın kılıç kuşanma töreninin debdebesi bu darbımeseli doğrulamaktadır. Ancak, Padişah'ın denizde gezintiye çıkarken yapılan törende gerçekten etkileyici bir taraf bulunduğunu itiraf etmeliyim. Sahip olduğu kayıkların zerafeti, hafifliği ve zenginliği bizim kayıklarımız ile asla mukayese kabul etmez. Yirmi altı kürekçili, kır-

(1) İstanbulun ilk alındığı yıllarda yapılan bu minareler, diğer minarelerin zerafeti ve güzelliği karşısında, göze artık hoş gözükmektedir.

mızı kumaş kaplı, altın yaldızlı üç fenerli kayığa ancak Hünkâr binebilirdi; her zaman peşinden gelen benzer bir kayık dönüşünde kullanılırdı, saraya mensup çeşitli subayların bindikleri kayıklar, küreklerin gayet düzgün bir şekilde vurulması ve kayıkların süratleri ile gerçekten seyredilmeye lâyık bir manzara sunmaktadır.

Veliaht - şehzâde halkın arasına çıkacak yaşa geldiğinde, ona verilen kayık yirmi altı çift kürekli olup, Hünkâr'ın kayığından mavi rengi ile ayrılır; onun arkasından yeşil renkli ve yirmi dört çift kürekli kayığı ile Sadrâzam gelirdi. Şeyhülislâm ise dokuz çift kürekçi ile donanmış kayığında törene katılırdı; sahip oldukları mevkiin önemine göre kürek sayısı tesbit edilmiş diğer saray erkânı ile emirlerine kayık verilen yabancı elçilerin küreklerini tek kürekçi çekerdi.

Padişah'ın hanımlarını taşımak için yapılmış kayıklar, yirmi dört çift kürekli olup, tamamen beyaza boyanmış ve her tarafı pancurlarla kapalı idi. Bunları kayıklara almak için tülden yapılmış dar bir tünelden faydalanılırdı. Pek ender olarak gezintiye çıktıklarında, kırlık yerde tesbit edilen Harem dairesi de tüllerle kapatılır, karaya çıkışlarında aynı tedbirler alınırdı. Zenci haremağaları bu yolun etrafını çevirirler, yaklaşacak olanları uzaklaştırmak maksadıyla tüfenkli Bostancı - Hasekileri de ikinci bir kuşak teşkil ederlerdi. Bu tedbirlerin farkına varmayıp da yaklaşanlar, atış menziline girerlerse yedikleri kurşunla ilk ihtarı almış olurlardı. Koyun gibi yönetilen Padişah'ın hanımları ancak bu şekilde hava almak fırsatını elde ederlerdi.

Bu gezintiler, Padişah'ın hareminde meydana gelen büyük eğlenceler hakkında kuşkusuz bir fikir vermekten uzaktır. Hattâ kadınların bu küçük çayırda sarayda olduklarından çok daha mutlu olduğunu da ile-

ri sürebiliriz. İşte düşüncede yapılacak en önemli devrimlerden biri de budur.

Türklerin devlet ve ordu teşkilâtı hakkında edindiğim düşünceler yeterli değildir. İnsanları ancak iş yaparken değerlendirmek mümkündür; bu yüzden ancak son savaş sırasında bu konudaki düşüncelerimi geliştirmek fırsatı buldum. 1763 yılında, zamanımı ve Kralın parasını daha fazla harcamamak için Fransa'ya döneceğimi bildirmiştim; ancak son savaşa katılabilmek için yeniden İstanbul'a döndüm.

IKINCI KISIM

Babam Tekirdağ'da (1), vatandaşlarının arasında Kont Czaky'nin kollarında hayata gözlerini yumdu. Fransa'da benim hakkımda niyetleri olan Bakan görevinden çekilmişti. Destekten yoksun, tanınmamış bir ad, İstanbul'da boşu boşuna geçirilmiş sekiz yıl bana Versailles Sarayı'nda bir başarı şansı tanımıyordu. Şimdiye kadar edindiğim bilgileri hiçe sayan bir görev olarak Almanya'da bir sarayın hizmetine yollanmam istendi; bu arada Choiseul Dükü Dışişleri Bakanlığı'na gelince beni özel bir görevle Kırım Hanı'nın yanına yollamak istedi. Görev duygum, bu görevin bana verdiği bütün tasaları ortadan silmeye yetti. Bana öyle bir görev verilmesini ne arzu etmiştim, ne de tahmin etmiştim; fakat bunu bana gösterilen bir teveccüh olarak kabul ettim: yeni ödevim bana yeni Bakan'ın hizmetinde çalışma fırsatı veriyordu.

Gideceğim yere karadan gitmem istendiğinden, hazırlıklarım tamamlanınca 10 temmuz 1767 tarihinde Paris'ten hareket ettim; Viyana'da sekiz gün kal-

(1) Prens Ragaczy ve bütün Macar vatanseverlerinin kalması için Padişah tarafından tahsis edilen Marmara şehri; merhum babam bu prensi izlemiş ve 1717 yılında Fransa'ya dönmüştü. Üzerine aldığı çeşitli görevler sayesinde eski dostlarını görmek fırsatını elde geçirmiş ve onların arasında 1757 yılında ölmüştü. Babamın ölümünü gören Kont Czaky bu olaydan sonra sekiz gün yaşamıştı.

diktan sonra Varşova'ya geçtim, orada da altı hafta geçirdikten sonra Kameneç'e vardım.

Yiyecek sıkıntısı, at bulamama ve halkın kötü muamelesi gibi zorluklarla karşılaştığım Lehistan'da, bir an önce gideceğim yere varmak arzusu bu zorluklara dayanmamı sağlıyordu. Lehistan postası Kameneç'ten geçmediğinden, Dniester'in karşı kıyısında, Svaniç'in yanındaki ilk Türk gümrüğüne kadar Rus atları bulmam beni fazlasıyla memnun etti. Bu nehrin yatağı iki imparatorluğu birbirinden ayırıyordu; Lehistan'a ait kıyıda gezmeğe gelmiş birkaç yeniçeri, arabama büyük bir merakla bakarlarken onlara Türkçe hitap etmem bana büyük yakınlık göstermelerine sebep oldu. Nehrin karşı kıyısına geçerken benimle birlikte sala bindiler. Kâtibimin haricinde yanımdaki diğer kişiler onları İstanbul'dan tanıdığımı sandılar. Nehri aşarken onları bu konuda aydınlattım. Selâmetle nehrin öteki kıyısına vardığımızda, yeniçeriler, gümrükçünün bana yeterince saygılı davranması için uyarmaya koştular; Hotin'de çok daha rahat edecek bir yer bulmam ihtimaline rağmen gümrükçünün ısrarlarına dayanamıyarak Hotin'den dört kilometre ötede konuk edilmeye râzı oldum. Benimle birlikte karşı kıyıya geçmiş olan Rusları da gümrükçü, ertesi gün beni Hotin'e götürmeleri için, orada kalmaya zorladı. Bu konuda yaptığım bütün teşebbüsler gümrükçünün kararını caydırmaya yetmedi; aslında bana konukseverlik yapmak ve en uygun şekilde ağırlamak için elinden geleni yapmaya çalışıyordu; ama belki de yapmak zorunda kalacağı masraflardan kaçınıyordu.

Bize yaptığı masraftan, onun bizi ağırlamakla yükümlü olduğunu anladık; gelişimizi haber verdiği Paşa, bana çiçek ve meyve yollayarak ertesi gün bizi karşılamaktan şeref duyacağını bildirdi.

Türklerle yaşamaya alışmış olmam, bir başkasına

gayet zor gelecek olan akşamı bana çekilebilir hâle getirmişti. Bir müddet gümrükçünün köşkünde kaldım; bu köşkte oturan ve Padişah'ın sınırlarında büyük bir gevşeklik içinde yatan bu Türk, otoritesinin gücünden faydalanıyor, ve civarında kendisinden başka önemli kişi olmadığından durumundan çok memnun görünüyordu. Sohbetimiz sırasında, birkaç gün önce iki Fransız'ın Hotin'e geldiklerini, oradan da İstanbul'a hareket ettiklerini anlattı. Gümrüğün geliri hakkındaki sorularımı da cevaplandırdı; gümrüğün kendisi için çok kârlı olmasına karşılık eline düşen zavallılar için çok pahalıya mal olduğunu öğrendim; bu konuda bana söyleyebileceği her şeyi öğrendikten sonra dinlenmek üzere yanından ayrıldım. Bana Hotin'e kadar eşlik edecek Paşa'nın adamları gün doğarken beni sarsarak uyandırdılar. Her biri görevinin önemini bana aceleyle bildirerek, şükran duygularımdan faydalanmayı düşünüyordu. Yanımdaki muhafızlara bir miktar para dağıttıktan sonra, kalabalık ve gürültücü bir heyetle yola koyuldum ve Hotin civarında bana hazırlanmış olan bir Yahudi kadının evine yerleştim.

Beni korumakla görevli bir subay ile birkaç yeniçeri kapıda duruyorlardı; kale kumandanının beni ağırlaması için görevlendirdiği adamı tarafından karşılandım; ilk olarak bana ihtiyacım olan yiyecek maddelerini sordu. Kale halkının cebinden çıkacak olan yiyecek maddelerini kabul etmemek için hiç bir şeye ihtiyacım olmadığını belirttim, bu arada adamlarıma gizlice emir vererek bana çarşıdan yiyecek satın almalarını söyledim. Ancak bana yiyecek satan Yahudi kısa zamanda yakayı ele verdi, dayak yedikten başka sattığı malların parasını ödemek zorunda bırakıldı; ertesi gün de bana gayet bol yiyecek gönderildi.

Benzer sahnelere tanık olmamak için bir an önce Kırım'a hareket etmeyi arzuluyordum; ancak bana,

hem Paşa'nın izni, hem de yalnızca onun temin edebileceği eşyalar gerekliydi. Bu sebeple vakit geçirmeden Paşa ile görüşme yapmaya çalıştım; zira Türkler o kadar tembel, o kadar yavaş insanlardır ki, bir yabancıya karşı en büyük nezaketin onu dinlendirmek olduğunu sanarlar: nitekim yere ayağımı basar basmaz bana yapılan teklif de bu oldu. Ancak, beni, dinlenmekten başka hiç bir şeyin yormayacağını kesinlikle belirterek ertesi gün için Paşa'dan buluşma vaadi aldım. Kalede kalan Paşa kararlaştırılan saatta bana at gönderdi, ayrıca subaylarından pek çoğu bana eşlik edecekti.

Dniester nehrinin sağında kalan dağın hemen eteğinde kurulmuş olan Hotin kalesi nehir üzerine doğru uzanır ve karşı kıyıdaki düzlüğe tamamen hâkim olur. Gerçekte Lehistan toprakları bu kaleye o kadar güzel bir görünüm sağlarlar ki, Türk mühendislerinin bu avantajı korumak için bu önemli kalenin savunmasını ve güvenliğini ihmal ettikleri kanısı uyanmaktadır.

Kale kumandanı olan Paşa, daha önce hakkında bilgi edindiğim saygıdeğer bir ihtiyardı; çekingen bir mizaca sahip olduğundan Sadrâzam'ın, aleyhinde bazı teşebbüslerde bulunmasından korkuyordu; bu yüzden Bâb-ı âli'den izin gelmedikçe bana geçiş izni vermiyeceğinden çekindim. Beklediğim gibi ilk iltifat sözlerinden sonra bana bunu bildirdi ve burada kaldığım müddetçe elinden geldiği kadar beni rahat ettireceğine de söz verdi. Bu konuyu onunla tartışarak beni Hotin'de muhafaza ederek beni bekleyen Kırımlıları kızdıracağını, beni beklemeyen Sadrazam'dan izin almasına gerek olmadığını anlatmaya çalıştım. Ertesi gün için ayrılmama karar aldık; ona benim dostluğumun kendisine yarar sağlayacağını hissettirdiğimden, yanından çıkarken gayet dostça uğurlandım.

Kaldığım eve döndüğümde, bana mihmandarlık

edecek olan birinci Çuhadar'ını beni bekler buldum; almak zorunda olduğu tedbirleri gözden geçirdi, sonra geçiş izinlerini imzalatmak ve gerekli olan atları temin etmek maksadıyla yanımdan ayrıldı. Ancak atları temin etmek hususunda gösterilen titizliğe rağmen, ertesi gün akşama doğru hareket edebildik; mihmandarımın zavallı seyislere arada sırada vurmasına rağmen daha hızlı gidemiyorduk. Bu arada, eğer mihmandarım Ali Ağa Prut'u geçmeğe hazırlanmak için mola vermeseydi, daha çok zaman kazanacaktık. Bu maksatla bizi sevimli bir köye yerleştirdi, bir müddet sonra köy sâkinleri bize yiyecek getirdiler. Aceleyle boşaltılan bir eve yerleştikten sonra, iki koyun kesildi, kızartıldı, afiyetle yendi; bu sırada mihmandarım, arabamı karşı kıyıya geçirme hazırlıklarını yapmak üzere gitti.

Gitmesinden istifade ederek, köyün yöneticisi olduğunu sandığım yaşlı bir Türk'e yediklerimizin ücretini verdim; fakat diğer köylüler yanıma gelerek vereceğim parayı aralarında bölüştürmezsem, hiç bir şey almayacaklarını ifade ettiler. Paranın tamamını verdiğim ihtiyar Türk'ün, yağmacılık yapan dört oğlu olduğunu, hiç vergi vermediğini de ilâve ettiler. Verdiğim parayı iki misline çıkararak hepsine dağıttım; yanımdakilerin her biri yatacak bir yer ararken ben de arabamı seçtim ve öyle bir derin bir uyku çektim ki, uyandığımda yola koyulmuştuk bile. Prut'a varmaya dört kilometre vardı, nehrin kıyısına geldiğimiz halde yatağının derinliğinden onu farkedemedik, ancak mihmandarımız bize eliyle işaret edince farkettik.

Prut nehri Hotin Paşalığı ile Boğdan Paşalığını ayırıyordu. Ali Ağa bir gün önceden nehri yüzerek karşı kıyıya çıkmış, zorla topladığı üç yüz kadar Boğdanlıyı geceleyin çalıştırarak ağaç kütüklerinden kaba bir sal yaptırmıştı; bu salın sağlamlığına bir türlü inanamıyordum. Buna rağmen arabamı ve içindekileri feda

etmeyi göze aldım. Sadece yanımda cüzdanımı alakoyacaktım ve kendi kendime, olması muhakkak olan bir olaydan hem kendimi, hem de yanımdakileri korumaya karar verdim. Bu arada, böyle güzel bir eser yarattığından dolayı iftihar eden mihmandarım, beni arabaya binmeye dâvet ediyordu; dayanamıyarak sordum: arabamı nehre kadar nasıl indireceksiniz? Bu berbat sal üzerine koyduğunuzda ağırlığı ile hemen dibi boylamıyacak mı? Nasıl mı diye cevap verdi, tabiî ki âletlerle, sonra kırbacı ile karşı kıyıdan getirdiği yüz kadar Boğdanlıyı göstererek, hiç endişe etmeyin, onların omuzlarında dünyayı bile taşıtırım ve eğer sal batarsa bu adamların hepsi yüzme bilir, onu su üstünde tutarlar; eğer bir iğneniz kaybolursa hepsi asılacaktır.

Bu kadar bilgisizlik ve zalimlik karşısında sâkin durmanın imkânı yoktu; buna rağmen soğukkanlılığımı muhafaza ettim ve adamlarımla birlikte ikinci seferde geçeceğimi belirttim. Sonra kıyıya oturarak, bana pahalıya mal olacağını hesap ettiğim manevrayı izlemeye başladım.

Tanrı'nın adının söylenmesinden sonra köylüler çalışmaya başladılar. Atların koşumları çıkarıldı, araba elle itilerek kıyıdaki kayalıkların yanına getirildi, birkaç balta darbesi ile kıyıda hafif bir meyil açıldı. Her an arabamın ağırlığı altında ezilecekleri korkusunu duyarak onu salın üzerine oturttuklarını gördüm; araba, salın üzerine ancak köşelemesine sığıyordu; arabanın yuvarlanmaması için dört kişi tekerleklerin önüne yattı. Bu işlemden sonra salın toprağa bağlı olan kısmı çamura on beş, on altı cm. battı, şimdi iş salı nehre itmeye kalıyordu: yüz köylü bu işi de başardı; bir kısmı kıyıdan, bir kısmı yüzerek, büyük küreklerle salı karşı kıyıya geçirdiler; orada hazırlanmış olan öküzler bir anda arabamı kıyıya çekti. Bunu gö-

rünce derin bir nefes aldım, geri gelen sala adamlarımla hiç bir endişe duymadan bindim.

Ali Ağa'nın bu işte tam bir başarı sağladığı şüphesizdi, ayrılırken köylülere yine para dağıttım; bu arada hiç bir hareketimi kaçırmayan mihmandarımın verdiğim paranın miktarını köylülerden öğrendiğini farkettim.

Bir saat sonra yanımıza geldi, sonra süratle bizden uzaklaşarak Prut'tan on üç kilometre uzaklıkta öğle yemeğini hazırlamak için faaliyete girişti. Kırbacını beni rahat ettirmek için sık sık kullanması haricinde bir hayli cana yakın bir adam olan Ali Ağa'yı bu âletini daha az kullanması için ikna etmeye çalıştım.

BARON

Prut'u geçerken gösterdiğiniz beceriklilik ve bize karşı daima iyi niyetle davranmanız, eğer bu zavallı Boğdanlıları kırbaçlamasaydınız, veya itaat etmedikleri zaman kırbaçlasaydınız, sizden hiç bir şey istemememe sebep olacaktı.

ALİ AĞA

İtaat etmeden önce veya sonra dayak yemeleri bir şey farkettirmez, hattâ zaman kaybetmemek için önce yapmak daha doğru olur.

BARON

Zaman kaybedileceğini sanmıyorum; iyi niyetleri, kuvvetleri ve itaatleri ile imkânsızı başaranları sebepsiz yere dövmek iyi bir iş midir?

ALİ AĞA

Siz ki, Türkçe'yi biliyorsunuz, İstanbul'da kalmışsınız, Rumları tanımışsınız, Boğdanlıların dayak yemeden hiç bir şey yapmayacaklarını bilmiyorsunuz. Bütün gece onları zorlamasaydım, sabahleyin arabanızın Prut'u geçeceğini mi sanıyordunuz?

BARON

Evet, onları dövmeden de, sırf dayak yemekten korktukları için aynı şekilde çalışacaklarına eminim; artık ne olduysa oldu, önümüzde aşılacak nehir yok, yolda at buluyoruz, bize gereken şey yiyecektir ve üzerinde durmak istediğim konu da budur; azizim Ali size itiraf edeyim ki, kırbaç zoru ile temin ettiğiniz lokmalar boğazımızda kalıyor; bırakın ücretlerini ödeyeyim, istediğim tek şey budur.

ALİ AĞA

Kuşkusuz hazımsızlık çekmemek için iyi bir çare buldunuz; zira paranızla bir lokma ekmek bile satın alamazsınız.

BARON

Hiç merak etmeyin öyle iyi bir fiyat biçeceğim ki, sizin bile temin edemiyeceğiniz kadar iyi yiyeceklere sahip olacağım.

ALİ AĞA

Tekrar ediyorum, bir lokma ekmek bile bulamıyacaksınız. Boğdanlıları iyi tanırım, kırbaçlanmak, isterler Zaten size masraf yaptırmamak için emir aldım.

bu insanlar o masrafları rahat rahat karşılayacak kadar zengindirler, üstelik dayak yeseler bile memnuniyetle bu görevi yerine getirirler.

BARON

Azizim Ali Ağa lütfen teklifimi geri çevirmeyin. Masraflarımın ödenmesinden vazgeçtim, üstelik paraları ödendiği takdirde dayak yemek istemiyeceklerdir; bütün sorumluluğu üzerime alıyorum; bırakın yapayım.

ALİ AĞA

Fakat açlıktan öleceğiz.

BARON

Merakımı tatmin için böyle bir deneme yapmak istiyorum.

ALİ AĞA

Madem ki istiyorsunuz deneyin, böylelikle Boğdanlıları tanımak fırsatını da ele geçirmiş olacaksınız; ancak onları tanıdığınız zaman unutmayın ki akşamleyin bir çorba içmeden yatmam doğu olmaz; paranızın veya güzel sözlerinizin başarıya ulaşmadığını görünce, benim kendi usûlümü kullanmamı haklı bulacaksınız.

BARON

Olsun; mademki anlaştık geceleyeceğimiz köye geldiğimizde sadece papazı bulacağım, bize para karşılığında yiyecek vermesini, köy sâkinlerinden uzak bir yerde yatacak yer temin etmesini isteyeceğim.

Yolumuz uzun olduğundan konaklayacağımız yere ancak güneş battıktan sonra vardık.

Verdiği söze sâdık kalan mihmandarım atından indi, dirseğini eyere dayadı, kırbacını dizlerinin üzerine yerleştirdi ve kendisine sağlayacağım eğlenceli sahneyi seyretmek üzere hazırlandı. Ben, hemen faaliyete geçerek köy papazını sordum; bir iki adım ötede duran adamı gösterdiler, ona yaklaşarak önüne önce yirmi altın koydum, sonra, aşağıya aslına sâdık kalarak tercüme ettiğim Türkçe ve Rumca şu konuşmayı yaptım:

BARON (Türkçe)

İşte dostum, ihtiyacımız olan yiyecekleri satın almamız için para getirdim; Boğdanlıları severim, onların kötü muamele görmelerine râzı olmuyorum, bana bir koyun ile ekmek vereceğinizi umarım (1), paranın üstü sizde kalsın, benim sağlığıma içersiniz.

BOĞDANLI (Türkçe anlamıyormuş gibi yaparak) Anlamıyorum.

BARON

Nasıl? Anlamıyor musunuz? Türkçe bilmiyor musunuz?

BOĞDANLI

Yok Türkçe, anlamıyorum.

BARON (Rumca)

O halde Rumca konuşalım; bu parayı alın, bize koyun ve ekmek getirin, sizden istediğim bu kadardır.

BOĞDANLI (yine anlamamazlıktan gelerek ve kö-

(1) Canlı ve iyi kalitede bir koyun ancak bir altın eder.

yünde yiyecek olmadığını, herkesin açlıktan öldüğünü işaretle anlatmaya çalışarak).

Ekmek yok, fakiriz, hiç bir şey yok.

BARON

Ekmeğiniz de mi yok?

BOĞDANLI

Yok, ekmek, yok.

BARON

Vah zavallılar, sizlere acıyorum; fakat hiç olmazsa dayak yemiyeceksiniz: bu da bir şeydir; aç karnına yatmak her halde çok kötü bir şey olacak; siz namuslu insanların mevcut olduğunun bir delilisiniz.
(Mihmandara dönerek) Görüyor musunuz dostum, para burada bir işe yaramadı ama hiç olmazsa dayağın da gereksiz olduğunu öğrendik. Bu zavallıların hiç bir şeyleri yok, yarın için daha fazla iştahlı olacağız.

ALİ AĞA

Oh, Ben kendi hesabıma üzülüyorum, bu geceyi çok daha iyi geçirebilirdik.

BARON

Bu sizin hatânız: neden bizi böyle berbat bir köyde durdurdunuz? Yiyecek ekmek bile yok! Mecburen oruç tutacaksınız: cezanızı çekin.

ALİ AĞA

Berbat köy mü dediniz? Eğer karanlık olmasaydı, gözleriniz kamaşırdı; burası aslında küçük bir şehir gi-

bidir; burada her şey mevcuttur, ördek kızartması bile bulabilirsiniz.

BARON

Dayak atma arzunuzun kabardığını iddia edebilirim.

ALİ AĞA

Yemin ederim ki hayır, beğim, duyduğum açlığı bastırmak ve size, Boğdanlıları daha iyi tanıdığımı ispat etmek için izin verin ben konuşayım.

BARON

Kırbaç vurduğunuz vakit açlığınız gidecek mi?

ALİ AĞA

Hiç merak etmeyin, eğer on beş dakika içinde mükellef bir ziyafete konmazsanız vurduğum bütün darbeleri bana iade edersiniz.

BARON

Bu takdirde anlaştık, sözü size bırakıyorum; fakat asla unutmayın eğer bir masumu döverseniz, onu size iade etmekte tereddüt etmeyeceğim.

ALİ AĞA

İstdiğiniz kadar vurun; fakat ben sizi nasıl sükûnetle seyrettim ise siz de bana karışmayın.

BARON

Bak bu doğru: Şimdi sizin yerinize geçiyorum.

ALİ AĞA (Yerinden kalkar, kırbacını elbisesinin

içine koydu, sakin bir şekilde Boğdanlının yanına yaklaştı, omuzuna dostça vurdu.)

Merhaba dostum, nasılsın? Hadi bakalım konuş, dostun Ali Ağa'yı tanımıyor musun? Hadi konuşsana.

BOĞDANLI

Konuşmak yok.

ALİ AĞA

Demek konuşmak bilmiyorsun, bak bu çok şaşırtıcı! demek ki dostum sen Türkçe bilmiyorsun.

BOĞDANLI

Yok Türkçe!

ALİ AĞA (bir yumrukta papazı yere devirdi, ayağa kalkmaya çalışırken tekmelemeye devam etti.)

Al sana, serseri herif, bu sana Türkçe'yi öğretir.

BOGDANLI (gayet güzel bir Türkçe ile)

Neden bana vuruyorsunuz? Biliyor musunuz bizler fakir insanlarız, Beğlerimiz bize ancak teneffüs edecek kadar hava bırakıyorlar.

ALİ AĞA (Baron'a)

İşte gördüğünüz gibi, ben iyi bir lisan öğretmeniyim, Türkçe'yi su gibi konuşuyor. Hiç olmazsa şimdi onunla konuşabiliriz. (Boğdanlının omuzuna bastırarak) Şimdi madem ki Türkçe'yi biliyorsun, söyle bakalım ailen, sen, çocukların nasıllar.

BOĞDANLI

İhtiyacımız olan şeyler mevcut olmadığı için olabildiği kadar iyiyiz.

ALİ AĞA

Yok canım, şaka ediyorsun; eksiğiniz sadece bir az daha fazla dayak yemek, ama merak etme birazdan o da olacak. Bana hemen iki koyun, on iki piliç, on iki kumru, yirmi okka ekmek, dört okka tereyağı, tuz, biber, hardal, limon, şarap, salatalık, iyi zeytinyağı lâzım, hem de en iyi cinsinden.

BOĞDANLI (Ağlayarak)

Size daha önce söyledim, bizler ekmeği bile olmayan zavallılarız: bütün bunları nereden bulalım.

ALİ AĞA (kırbacını çıkarır, Boğdanlıya kaçıncaya kadar vurur)

Seni gidi pis kâfir, hiç bir şeyin yok ha! Bak görürsün sana nasıl Türkçe öğrettim, bir anda zenginleşeceksin. (Boğdanlı ortadan kaybolur, Ali Ağa ateşin yanına bağdaş kurar) Gördüğünüz gibi benim reçetem daha iyi geldi.

BARON

Dilsizleri konuşturmak için evet, ama yiyecek bulmak için sanmıyorum: sizin usûlünüzün de benimki gibi bir işe yaramadığını görüyorum, bu yüzden galiba vurduğunuz darbeleri size iade etmem gerekecek.

ALİ AĞA

Yiyecek mi dediniz? Hiç merak etmeyin, on beş dakika içinde istediklerim buraya gelmezse bu kırbaçla bana istediğiniz kadar vurun.

Nitekim on beş dakika geçmeden papaz yanına üç kişi daha almış olarak bütün istenenleri fazlasıyla getirdi.

Bu örnekten sonra Ali'nin reçetesinin daha iyi olduğunu ve benim insanlık inadımı iyileştirmediğini nasıl itiraf etmeyiz? Nitekim ben anlaşılmaz, fakat kesin bir yenilgiye uğramıştım: bu, itaat etmem için bana yetti ve inançlarıma rağmen, mihmandarımın beni beslemek hususunda gösterdiği usûllere itiraz etmeden yememe baktım.

Üzerinde yol aldığımız toprak bütün dikkatimi çekiyordu. Hem zengin bir tarım faaliyeti ve hem de çok çeşitli coğrafî özellikler bakımından ilgi çekici olan manzaraları gördükçe Boğdan'ı bizim Burgonya eyaletine benzetiyordum.

Anlaşmalara dayanarak Bâb-ı âli'nin keyfine göre değişen prenslerle yönetilen bu eyaletlerin baskı rejimini henüz tanımamaları gerekir. Başlangıçta, Eflâk gibi gayet az bir vergi ile imparatorluğa bağlanan Boğdan o zamanlar sözde bir hürriyete sahipti. Değerli veya hiç olmazsa ünlü kişiler olan prenslerin şehsiyetlerinde Boğdanlılar eski efendilerini buluyorlardı; ancak çok geçmeden her şey birbiriyle karıştı. Boyunduruk altına alınmış halk kendisini bir köle gibi görmeye başladı, kendi arasından çıkan kimselerin sivrilmesine göz yummadı; karşılıklı nefretleri büsbütün köle olmalarını sağladı ve bu görünüş altında Padişah da onları bir koyun sürüsünden ayırdetmedi. Parayı veren prensliğe yükseldi; her entrikacı hakların arttığına tanık oldu; ve parayı arttıranın elinde kalan bu zavallı eyaletler çok geçmeden en büyük eziyetleri çekmeye mahkûm oldu.

Prensliklerin açık arttırılması yüzünden çekilmez bir hâle gelen yıllık vergiler, prensliği satın almak için derebeyi tarafından zorla alınan haraçlar, yüzde yirmi beşlik faizler, iktidara göz dikenlerin teşebbüslerini önlemek için her gün sarfedilen paralar, bu sonradan görmelerin ihtişamı ve bu kısa iktidarlı yaratık-

ların açgözlü gayretleri, kısa zamanda Osmanlı imparatorluğu'nun bu iki zengin beldesinin yangın yerine dönmesine sebep oldu. Eflâk ile Bağdan'ın en mâmur devirlerine nazaran şimdi vergi bakımından aşırı ağır yük altında bulunduğu kabul edilirse bu eyaletlerin acınacak kaderleri hakkında bir fikir edinme imkânı bulunur. Eyaletlerin mahvolmasına çalışan Despotların, insanların sayısı azaldıkça ve toprak verimini kaybettikçe isteklerini daha da arttırdıkları farkedilmektedir. Boğdan'ı katederken, henüz ekim ayında olmamıza rağmen halktan on birinci verginin alındığına tanık oldum.

Gelişimi haber vermek için mihmandarımın sabahtan bir ulak yolladığı Yaş kentine yaklaşıyorduk. Bu fırsattan istifade ederek o zaman eyaleti yöneten Prens'e iltifatlarımı gönderdim. Daha önce İstanbul'da, ahbab olduğum yaşlı Bâb-ı âli tercümanın oğlu şimdi Boğdan prensi idi. Eski tanışıklığımızın bana Boğdan'da yararlı olacağını umarken, benimle karşılaşmak arzusunun başkente varmamı çabuklaştıracağını hiç sanmıyordum. Gecenin karanlığında, gayet dar, bozuk ve çamurlu bir yolda zorlukla ilerlerken, şehre dört kilometre kala Prens'in gönderdiği bir araba ile karşılaştım. Yolumu tıkamak için öyle bir şekilde gelmişti ki, can sıkıntısından söylenmeye başlamıştım; tam o sırada bana Prens'in iltifatlarını iletmekle görevli bir kâtibin el yordamıyla beni bulduğunu, görevinin mahiyetini bana uzun uzun anlattığını gördüm, eğer kendimi aceleyle arabaya atmasaydım hâlâ orada kalacaktım; o ise karanlığa aldırmadan durmadan bana iltifat yağdırıyor, kendisini beğendirmeye çalışıyordu. Elimde olmadan, Ah! aziz dostum Ali, senin reçeten ne güzeldir, diye söylendim. Nitekim durumun farkına varan Ali Ağa hemen işe koyulmuş arabayı kol kuvvetiyle geri döndürmeye çalışıyordu. İçinde bulunduğum durumun bana

sağladığı imkânlardan yararlanarak merakımı çeken konularda kâtibi sorguya çekeceğimi düşündüm; ancak bütün gayretlerim boşuna çıktı; bu karanlıkta arabanın güzelliğini ve şehre girerken bana hazırlanmış olan karşılama töreninin ihtişamını göremediğim için yeni yakınmalardan başka bir şey elde edemedim.

Sağda, solda görülen ışıklar şehre yaklaştığımızı belli ediyordu; tekerleklerin kalın keresteler üzerinde çıkardığı sesler kâtibe yeni sorular tevcih etmemi gerektirdi. Yaş kenti çamurlu bir arâzi üzerine kurulmuş olduğu için bütün sokaklarının yanyana dizilmiş kereştelerle kaplı olduğunu anlattı; son bir yangının şehrin büyük kısmını kül yaptığını, yanan binaların yerine yenilerinin yapılması için çalışıldığını, ancak evlerin bu sefer değişik bir zevkle inşa edildiğini ilâve etti. Evlerin planlarını da ayrıntıları ile bana anlatacağı sırada arabanın sert bir dönüş yaparak, o gece konuk edileceğim Misyonerlerin manastırına girdiğini, böylece şimdiye kadar rastladığım en sarsıntılı arabadan ve en can sıkıcı iltifatçıdan kurtulduğumu anladım.

Mükellef bir akşam yemeği bizi bekliyordu; Kralların himayesinde Yaş'a yerleşmiş olan İtalyan Misyonerler bize güzel yataklar hazırlamışlardı. Yatmadan önce gelişim yüzünden mutlu olan Prens'in yeni iltifatlarını kabul ettim; sabahleyin kalkar kalkmaz ilk iş olarak Voyvoda'yı ziyaret ettim. Zengin haşalı bir at üzerinde bulunan Voyvoda'nın etrafında Çuhadar kıyafetinde bir sürü at uşağı bulunuyordu. Çevresindeki doğuvârî debdebe ile beni hayran kılmak için büyük dikkat sarfettiğini farkettim. Budala bir kibir içinde şişindiğini görmek beni bir hayli eğlendirirken Ali Ağa ıkagelerek herşeyi berbat etti. Bu Türk'ün köylerde asladığımız Boğdanlılar ile bir hayli mesafeli olduğunu görmüştüm. Ancak Yaş'a gelince öneminden kaybettiğini ve imtiyazlarını yitirdiğini sanmıştım. Buna

rağmen yine aldandığımı anladım: üzerine gayet güzel elbiseler geçirmiş, ciddî bir tavırla ve önemli bir kişilikle etrafında saygı uyandırmaya devam ediyordu. Günün birinde Sadrâzam olabilecek ve Boğdan Prenslerini tâyin edebilecek bir saray adamı olduğundan kendisini onlardan üstün tutuyordu. Kendisini Prens'in yanına götürecek olan imrahorun gelmemiş olmasını bahane ederek şehir derebeyine şiddetle çatmaya başladı; derebeyi bu gecikmeden kendisinin kabahati olmadığını geveleyip duruyordu. Ali Ağa hiç çekinmeden, hiç biriniz beş para etmezsiniz, diye söyleniyordu. Mutlu bir raslantı eseri olarak beklenen heyet çıkageldi; heyet içinde zengin haşalı bir at ve Prens'in dört Cuhadar'ı vardı. Ancak bu at kimin içindi? İkinci derecede bir Papa olan Hotin Paşası'nın Çuhadar'ı Ali Ağa için. Ancak unutulmaması gereken bir nokta vardır: Bir Türk ile bir Rum arasında rütbe meselesi yoktur; birincisi her şeydir, ikincisi ise hiç birşey.

Hiç bir zaman aksi öne sürülmeyen bu kurala dayanan Ali Ağa görülmeye değer bir ihtişam ile hazırlanan ata bindi, yolda karşılaştığı insanlar durarak onu derin bir saygıyla selâmlıyorlardı. O ise bu saygılı selâmlara hafifçe başını eğerek ve tebessüm ederek karşılık veriyordu; Yaş sokaklarında attığı her adım çıkarlarına olduğu kadar kişisel vekarına da yararlı oluyordu; mihmandarım etrafı hayran bırakma ile çıkarlarını birleştirmekle meşgulken ben de yoluma devam edebilmek için yeni bir mihmandar bulmak için imkânları zorluyordum. Boğdan Prensi bana ancak Boğdan sınırlarına kadar bir mihmandar bulabiliyordu; bir ulak aracılığı ile Basarabya Seraskeri'ne bana Boğdan sınırlarına kadar refakat edecek bir mihmandar temin etmesi haberini yolladım.

Bu tedbirleri aldıktan sonra, Prens'in bana yolladığı arabaya bindim ve çok sayıda uşağın eşliğinde

Prens'in sarayına yollandım. Türklerin uzun törenlerinden ve Rumların kibirlerinden kaçınmak maksadıyla bir an önce içeri girmek istiyordum.

Kırmızı atlas kaplı iki koltuktan başka dikkati çekecek bir şey bulunmayan odada Prens'i kardeşi ile birlikte gördüm. Koltukların önemini kavramakta gecikmedim; ancak onlardan birine oturmam için yapılan ısrarları kesinlikle reddettim. Prens de onun üzerine başka bir koltuğa oturdu; konuşmamızın temelini teşkil eden eski dostluğumuz, şu anda içinde bulunduğu sıkıntılı durumu bana itiraf etmesine sebep oldu. Kardeşinin entrikacı soğuluğunun onu gerçekten zalim yaptığını ve gelecek için ona büyük tehlikeler sunduğunu farkettim. Hareketim için gerekli olan tedbirleri belirleyerek konuşmamızı bitirdikten sonra Türk geleneklerine göre düzenlenmiş olan törenlere katılmam icap etti. Bunların içinde en fazla saygılı olanı şerbet ikrâm edilmesi, arkasından da gül suyu ve sarı sabır kokusu sunulmasıdır. Avrupa'da çok bahsi geçen ve ne olduğu bilinmeyen şerbet şekerle hazırlanmış meyve ezmesinin suda eritilmesinden elde edilmiş olup çok kokulu olduğundan ancak yudum yudum içilebilir; bir defa doldurulan sürahi bir haftalık ziyaretlere yetecek kadardır. Kahve ile birlikte getirilen reçelleri hep aynı kaşığı kullanarak zevkle tadıyordum. Arka odada uşağıma yapılan ikrâm da benimkinden aşağı kalmamıştı; ancak uşağımın iştahı o kadar fazlaydı ki, önüne ne getirilirse silip süpürmüş, şerbeti bir dikişte boşaltmıştı; Prens'in yanından çıktığımda saray hizmetkârları hâlâ hayranlıkla uşağımı seyrediyorlardı.

Misyonerlerin yanına döndüğümde daha önceden tanıdığım bazı Rumların beni beklediğini gördüm, içlerinden birkaçını yemeğe alakoydum, sonra yapmak zorunda olduğum ziyaretlerde bana eşlik ettiler.

Bataklık bir arâzi üzerine kurulmuş olan Yaş şeh-

rinin çevresinde bulunan tepeler her tarafta, şahane sayfiye evleri kurulabilecek kırlık mevkilere sahiptir; Boyarların ve İstanbul'dan Prens'in yanında gelerek, başkent ahalisi en büyük sefaleti çekerken Boğdan'ın iliğini emen Rumların evleri hariç tutulursa, orada birkaç koyun sürüsünden başka bir şey görmek mümkün değildir.

Azametli Boyarlar (1) ülkenin büyükleri sayılırlar; ancak, aslında gayet zengin toprak sahipleri ve çok zalim derebeylerinden başka bir şey değillerdir; Prenslerle pek ender olarak iyi geçinirler, genellikle onlara karşıdırlar ve bütün entrikalarını İstanbul'da çevirirler. Paraları ve şikâyetleri ile İstanbul'a gelirler; Bâb-ı âli'nin düzen uğruna fedâ etmek istediği Boyarların sığındığı tek yer Basarabya Seraskeri'nin yanıdır. Kırımlı Serasker'in himayesi Boyar'ın cezadan kurtulmasını, hattâ bazen yerine dönmesini sağlar, tabiî daima ücreti ödenmek kaydıyla.

Boyarların çeşitli usûllerle aldıkları vergiler, Prens'in her yıl ödemeğe mecbur olduğu vergi ve daha önce bahsettiğim çeşitli masraflar Boğdan'ı o kadar sömürür ki, topraktan elde edilen zenginlik bunları ancak karşılar. Fâtih Sultan Mehmed zamanında, Rum prensler tarafından yönetilmek ve yılda fazla olmayan bir vergi ödemek kaydıyla İmparatorluğa bağlanan Eflâk ve Boğdan o zamanlar bu kadar iyi bir pazar durumunda değillerdi; anlaşmaya imza koyanlar, bu eyaletlerin prenslerinin çok geçmeden bu ülkeleri, haraç mezat satılık duruma getireceklerini tahmin edememişler; üstelik Padişah'a tanınan prensleri değiştirme yetkisinin

---

(1) Boyarlar, zenginliklerinden başka bir ünvanları olmayan toprak sahipleriydiler; ancak zenginlik herşeyi boyunduruk altına alıyor, en sağlam düzenler bile ona karşı direnemiyorlardı.

ilerde sebep olacağı kötü sonuçları da düşünememislerd.. İstediği vakit prensliğe yükselttiği veya azlettiği kibirli kulları ile Padişah arasında korkunç bir pazarl Nitekim prenslerin değiştirilebilme kuralının mevcudiyeti bu eyaletlere giderek artan vergiler yüklemis, buna bağlı olarak ülkenin fakirleşmesi artmıştır. Bu gölge hükümdarlıkların bütün hedefin'n her türlü aracı kullanarak ülkeyi fakirleştirmek olduğu anlaşılmaktadır.

Boğdan ve Eflâk eski bir Roma kolonisidirler. Bugün bile oralarda bozulmuş bir Latin dili konuşulur bu dile Rumie denir. Romalıların kurumlu boyunduruğu altında yaşamış olan bu talihsiz ülkeler şimdi geçici otoritelere sahip hükümdarların boyunduruğu altında çok daha fazla ezilmektedirler.

Yola koyulmam için her şey hazır olunca, yaptığı hizmetleri mükâfatlandırarak Ali Ağa'dan ayrıld:m, yanıma verilen iki yeniçeri ve bir Rum ile Yaş'tan ayrıld:m. Geçtiğimiz her yerde bu üç kişi Ali Ağa'nın bana öğrettiği ilkeleri uyguluyorlardı.

Şimdi katettiğimiz Boğdan'ın bu kısmı, Yaş'a gelmek için geçtiğimiz yörelerden bana çok daha güzel göründü; fakat Kişenov'a doğru yaklaştıkça arâzin'n giderek dağlık olmaya başladığ:nı görüyordum. Gitgide daha geniş boğazlardan inerek nihayet Basarabya'ya vardık. Başarabya ovalarına girer girmez, sağda ve solda bulunan tepelerde sayısız hecin devesi gördüm. Yanımdaki Rum Kırımlılara ait olan bu hayvanların başkalarının topraklarına girerek otlakları bitirdiğini, bu yüzden devamlı anlaşmazlıklar olduğunu anlattı.

İlerledikçe bu hayvanlardan daha çok sayıda görmeye başladım.

Sınırı henüz aşmıştık ki, bize doğru gelen birkaç atlı farkettik: bunlar, Basarabya Seraskeri'nin beni karşılamak üzere yola çıkardığı on seymendi. Serasker'e

yolladığım ulak da yanlarındaydı. Bana Serasker'in cevabını bildirdi, bu arada tercüman da bana söylemek zorunda olduğu iltifatları sıraladı; bundan sonra önümüze geçen dört atlı ile birlikte tamamen düz ve gayet sert bir arâzi üzerinde yola koyulduk.

Yeni mihmandarım Lehistan'da doğmuş, din değiştirmiş bir Yahudi idi. Güzel Almanca konuşuyordu ve konuşmayı o kadar seviyordu ki, ona hiç bir soru sormama gerek kalmadan bana bütün geçmişini ayrıntılarına kadar anlattı. Zayıflığı yüzünden Yedesan ve Canboyluk illerinin ihtirah hakkını Padişah'a kaptıran Kırım Hanı'ndan Nogayların hiç memnun olmadıklarını öğrendim; Orkapı'ya varmak için bu iki ilden geçecektik. Konuşmamız, Kırımlıların zihin yapısını bana öğreten bir olayla sık sık kesiliyordu.

Sınıra gelirken beni karşılayan hevet gözüktüğünde, Doğuluların yuva kuran ilâhlar gibi tasavvur ettikleri bir leylek uçarak bize doğru geldi, benim üzerinde daireler çizerek dolaştı ve biz kışlaya varıncaya kadar bizi terketmedi.

Basarabya'yı yöneten Sultan'ın oturduğu bu şehir o eyaletin başkenti sayılır. Kırım Hanı'nın büyük oğlu olan bu Sultan'a Serasker (baş kumandan) unvanı verilmişti. Yanımıza bir Mirza (1) gelerek saygılarını sundu ve kalmam için hazırlanan yere kadar bana eşlik etti. Daha sonra yine bu adamla Sultan'ın (2) huzuruna çıktım. Serasker Sultan 18-20 yaşlarında, uzun boylu, yakışıklı, soylu tavırlı, mütevazı fakat sıkılgan bir genç-ti. Sıkılganlığını ortadan kaldırmak için itina gösterdim; sözde barbar denilen bu sarayda Mirzaların ve

---

(1) Bütün soylulara Mirza denilir; yazımın daha ilerlerinde Kırım Türklerindeki soyluluk unvanları görülecektir.

(2) Sultan'ın hanedân kanı taşıyan prens olduğunu hâtırlatırız.

Sultan'ın, medenî olarak kabul edilen saraylarda raslanmıyan bir tatlılığa ve sevimliliğe sahip olduklarını tesbit ettim.

Mirzaların göz kamaştırıcı olmaktan uzak, fakat gayet itinalı ve zarif elbiseleri hariç tutulursa Kırım Türklerinin mevcut eşyaları ancak lüzumlu olanlar arasından seçilmişti. Camlardaki debdebe sadece Sultan'ın dairesinde vardı; kış boyunca bütün pencerelere kâğıtlar geçiriliyor, yazın bunlar kaldırılıyordu; böylece daha serbestçe nefes almak ve uzaktan görünen Karadeniz'in mavi dalgalarını seyretmek mümkün oluvordu. Sultan akşam yemeğine beni alakoydu, bu arada büvük bir iştahım olmasına karşılık Dniester'in leziz balıklarını bu kadar maharetle pişirebilmek için Kırımlıların fevkalâde aşçılara sahip olduklarını anladım. Şahin ile yapılan avcılığın Sultan'ın hemen hemen tek meşguliyeti olduğunu ve av seferleri sırasında bütün Mirzaların ona eşlik ettiğini öğrendim. Av seferleri için silâh ve yük alınarak yola çıkılıyordu; genellikle bir haftadan fazla süren av seferleri sırasında her akşam karargâh kuruluyordu; bazen bu av seferleri çok daha ciddî sebeplere bahane teşkil ederdi.

Yaş'dan satın aldığım ve yaylı arabaya benzetmek istediğim küçük bir arabayı geceleyin onarmakla vakit geçirdim; Boğdan'dan beri arabamın üzerinde gelen yüklerimi taşımak için küçük bir saman arabası verilmişti; Sultan'ın izni alındıktan sonra beni Bahçesaray'a (1) götürmekle yükümlü bir Mirza ve yay, ok ve kılıç ile silâhlı kırk atlının muhafazasında yola çıktık. Birliklerde mevcut düzen, disiplin ve askerî dehâ azlığına alışmış olduğumdan Kırım Türklerinin bu konularda daha fazla bilgi sahibi olduğunu sanmıyordum. Basarabya'yı Yedsan'dan ayıran Dniester'i aştıktan sonra

(1) Bahçesaray Kırım Hanlarının başkentidir.

haydut çetelerinin faaliyette olduğu bölgeye gelindiğinde birliği yöneten subay gayet aydın bir asker gibi tedbirler aldı; arabamdan 200 adım ötede on iki kişilik bir manga, arabanın sağında ve solunda dörder kişilik ve bizzat subay tarafından kumanda edilen ikinci bir manga, arkadan gelen iki yük arabasının arkasında ise sekiz kişilik üçüncü bir manga ve nihayet altı yüz adım geriden altışar kişilik iki sıra her tarafımızı koruyordu.

Yol aldığımız ovalar o kadar düzgündü ki, ne tarafa bakarsak bakalım ufuk sanki yüz adım ötede gibi gözüküyordu; gözümüzün önünde en ufak bir engebe veya bir ağaç bile yoktu; yol boyunca yanımdaki Kırım atlılarının keskin gözlerinin, daha külâhları görünür görünmez farkettiği Nogaylardan başka kimseye rastlamadık. Nogaylar tek başlarına dolaşıyorlardı; içlerinden sorguya çektiklerimiz bize bahsedilen haydut çeteleri hakkında içimizi rahatlatan cevaplar verdiler. Ovayı kuzey - güney doğrultusunda kesen, sekiz, on kulaç derinliğinde, yüz yirmi kilometre uzunluğunda, beş yüz metre eninde, içinde çamurlu bir dere akan ve güneyde Karadeniz ile birleşen küçük göllerle son bulan dere yataklarında yerleşmiş olan ve çadırlarda oturduklarından göçebe sayılan Nogayların böyle tek başlarına gezmeleri merakımı çekiyordu. Bu derelerin kıyılarında, kışın çobanlıkla geçinen halkın sürülerini korumak için sundurmalar yapılmıştı. Atların, sığırların ve develerin kalçalarına kızgın demirle ve koyunların postlarına boya ile resmedilen özel bir işaret sahibinin kim olduğunu belirliyordu; ilkbahar gelince bütün bu hayvanlar toplu olarak ovalara çıkarılıyor, yaz sonuna kadar oralarda kalıyordu. Yeni mevsim gelince Nogaylar ovalara çıkarak hayvanlarını topluyorlar ve sundurmalara kapatıyorlardı. Karşılaştığımız Nogaylar işte hayvanlarını arayan göçebelerdi; fakat işin ilgi çekici tarafı, bu işle

meşgul olan Nogay'ın, iki vâdi arasında en az kırk elli kilometre genişlik, yüz yirmi kilometre uzunluk olan geniş bir ovada nereye gideceğini düşünmeden atını sürmesidir; kendisine otuz gün yetecek kadar, yani üç dört kilo darı ununu küçük torbasına doldurup yola koyulur. Erzağını yanına alan Nogay Türkü atına atlar, gün batımında konaklar, atını köstekler, otlatır, akşam yemeğini yer, uyur, gün doğarken kalkar ve yeniden yola koyulur. Bu arada yolda rastladığı sürülerin işaretlerine dikkat eder, yolda karşılaştığı diğer Nogaylara bilgileri aktarır, onlardan kendi işine yarayan bilgileri alır, işini tamamlar. Böylesine sabırlı bir halkın günün birinde korkunç bir askerî güç çıkaracağını tasavvur etmek güçtür.

Yolda geçen ilk günümüz, kırk kilometre uzaklıkta olan bir vadide son bulacaktı. Güneş yavaş yavaş batarken, önümde hüzünlü bir ufuk uzanıyordu; birden arabamın inişe geçtiğini ve sağımda ve solumda vâdinin içinde obaların sıralandığını farkettim; dereyi kötü bir köprüden aştık, içlerinden bir tanesinin bana ayırıldığı üç odanın yanında durduk. Arabalarım arkaya kondu, yanımdaki muhafız kıtası ise çevreme yerleşti. İlk işim bizim ayrı bir grup teşkil ettiğimiz manzarayı seyretmek oldu; özellikle bizi yalnız bırakmaları dikkatimi çekti, halbuki bir parça dikkate değecek kadar merak uyandıran bir kişi olduğumu sanıyordum. Mirza yiyecek aramak üzere yanımdan ayrılınca bana verilen Türk obasının içini incelemeye başladım. Çatısı kafes şeklinde örülmüş olup, daire şeklinde yapılmış olan obanın tepesi açıktı; dıştan, bütün çadırı örten deve tüyünden keçe kullanılmıştı, aynı keçeden bir parça da duman için hava deliği görevi yapan tepedeki deliğin üstünü örtüyordu. Türklerin oturduğu diğer obalarda da, tepedeki bu keçe parçasının, içerden gelen bir sopanın ucuna bayrak gibi asılmış, ve rüzgâr yönüne çev-

rilmiş olduğunu farkettim: aynı sopa, ateş söndükten sonra baca deliğini kapatmak için kullanılıyordu.

Özellikle çatıda sağlanan sağlamlık ile zerafetin bir araya getirilmiş olmasını hayranlıkla seyrettim (1): bağlama işleri için ham deri kullanılmıştı; benden önce gerdek evi olarak kullanılmış obamın hâlâ çeyizlerle süslü olduğunu gördüm.

Çok acıkmıştık; Mirza'nın iki koyun ve bir tencere ile geldiğini memnuniyetle gördük. Tencereyi, tepede birleşen, uçları ayrık üç değneğin ortasına astılar. Mutfağımız hazır olunca, Mirza, subay ve birkaç Nogay koyunları kestiler, derisini yüzdüler; parçalara ayrılan etler tencereye doldurulurken, diğer parçaları kızartmak için şişler hazırlandı. Kiçela'da iken yanıma ekmek almayı ihmal etmemiştim: ekmek Nogayların pek itibar etmedikleri bir yiyecek maddesiydi. Aldıkları gıdaların çeşitlerini öğrenmek için çok meraklanıyordum. Merakımı açıkladığım Mirza gülümsedi, arzumu tatmin edecek her türlü malzemeyi temin etmesi için bir Türk'ü görevlendirdi. Bu adam biraz sonra yanında kısrak sütü doldurulmuş bir kap, kızarmış darı unu dolu bir torba, yumurta büyüklüğünde tebeşir sertliğinde birkaç beyaz peynir ve topluluğun en iyi aşçısı olduğu söylenen mütevazı giyimli zayıf bir Nogay ile çıkageldi. Aşçının yaptığı işleri dikkatle izliyordum; tencerenin dörtte üçünü su ile doldurdu; üzerine iki yüz gram kadar kızarmış darı unu ilâve etti; tencereyi ateşin üzerine sürdü, yelek cebinden bir kaşık çıkardı, yenine sildi, tencerenin hep bir yanından karıştırmaya başladı, sıvı kaynamaya başlayınca peynir topaklarından birini aldı (bu peynir kısrak sütünden hazırlanmış olup, tuzlanıp kurutulmuştu) küçük parçalara

(1) Yazar, Türklerin bu işi yüzyıllardır yaptığını bilmiyordu (Ç.)

ayırdı, tencerenin içine attı ve yine aynı yönde karıştırmaya başladı. Bulamaç kabarmaya başladı, o durmadan karıştırmaya devam ediyordu, sonuna doğru karıştırmayı hızlandırdı, nihayet mayasız ekmek kıvamına gelince kaşığını çekti, cebine soktu, tencereyi eline boşalttı, ve bana bir lokma hamur ikram etti. Aceleyle ağzıma attığım hamurun tahmin ettiğimden çok daha fazla lezzetli olduğunu farkettim. Kısrak sütünden de tattım: eğer daha önce lezzeti hakkında önyargıya kapılmasaydım, kuşkusuz bunu daha lezzetli bulurdum (1).

Yemeğimi iştahla yerken bana daha ilgi çekici bir sahne hazırlıyorlardı.

Gelişimden itibaren Nogayların obalarına çekilerek bana karşı meraklı davranmadıklarını söylemiştim, bu konuda gururumdan fedakârlık yapmaya hazırlanıyordum ki bize doğru ilerleyen bir topluluk gördüm: Sakinlikleri, ağır hareketleri niyetleri hakkında hiç bir fikir vermiyordu. Bu Nogayları bu tarafa getiren sebebin ne olduğunu merak etmekten de geri kalmıyorduk. Obamıza dört yüz adım kala durdular, içlerinden biri Mirza'ya doğru ilerledi ve ona ileri gelenlerinin beni görmek istediklerini, ancak hiç bir surette rahatımızı bozmak istemediklerinden bu görüşmenin beni memnun bırakıp bırakmıyacağını, eğer razı olursam en rahat nerede bu işi yapabileceğimi sordu. Elçiye bizzat kendim cevap vererek, önderlerin beni istedikleri şekilde görebileceklerini, dostlar arasında yer ayırımı yapılamıyacağını bildirdim. Nogay bu hususta aldığı emir üzerinde ısrar etti, bunun üzerine Mirza ayağa kalkarak sevretmek isteyeceklerin ilerleyebileceği yeri işaret etti: Biraz sonra meraklılar topluluğu oraya gelip yerleşti. Ben de gelenleri daha yakından inceleyebil-

(1) Yazarın kısrak sütü diye bahsettiği şey kımızdır (Ç.)

mek için onlara doğru ilerledim. İyice yanlarına yaklaştığımda hepsi ayağa kalktı, ve kendisine doğru yöneldiğim önderleri börkünü çıkararak ve hafifçe eğilerek beni selâmladı: daha önce bu selâmlama tarzını Mirza'nın yolladığı elçide de görmüştüm, beni şaşırtan şey Osmanlı Türklerinin başlarını ancak yalnız olduklarında veya samimî bir ortamda açmalarına karşılık bunların selâm verirken de börklerini çıkarmaları olmuştur. Bu yüzdendir ki Avrupalı elçiler ve maiyetleri Padişah'ın huzuruna çıktıklarında şapkalarını çıkarmazlar; bir Osmanlının karşısına başka türlü çıkmak, muaşeret kurallarına uymamazlıktır; sırası geldikçe Kırım Türklerinin gelenekleri ile bizim geleneklerimiz arasında mevcut önemli ilişkileri açıklayacağım.

Beni görmeye gelen Nogaylar hakkında fazla bilgi edinememem onlara gerekli soruları soramamamdan ileri gelmektedir. Her yeni şeyden duyulan tatmin duygusu gecemi hoş geçirmeme yardımcı oldu. Akşam yemeğime de kısa zamanda alıştım, ancak hizmetkârlarım arasında Kırım mutfağı, her şeyi iyi gösteren açlık sebebiyle iyi karşılandı. Adamlarımın şikâyetlerini paylaşarak sıkıntılarını hafiflettim; bu usûlü her seyahat edene şiddetle tavsiye ederim.

Nogaylar bana ne kadar ilgi çekici gelirlerse gelsinler, fazla vakit kaybetmemek ve ertesi gün ikinci vâdide konaklayabilmek için sabahleyin alaca karanlıkta yola koyulduk; deniz üzerinde seyahat edenlerin gördükleri gibi, güneşin ufukta doğuşunu seyrettik. O sabah yolda, Fransa'nın Flandre bölgesinde de raslanan ve her askerin kumandanlarının mezarını yükseltmek amacıyla bıraktığı topraklarda meydana geldiği söylenen ufak tepelerden başka bir şey görmedik. Bu tepeciklerden Trakya'da da çok vardır; bu kadar çok kumandanın âdeta eşit aralıklarda gömülmüş olması bana bir tesadüften ziyade belirli bir amaçla bu işin yapılmış

olduğuna dair bir kanaat verdi, Bu yüzden bunların amacını mevcut geleneklerde araştırmaya karar verdim. Türkler hâlen kullandıkları bir geleneğe göre öncü kuvvetler savaşmaya giderken arkadan gelen asıl orduya işaret bırakmak maksadıyla eşit mesafelerde tepecikler yaparlar; bence bu eski tepeciklerin amacı budur. Aslında bahsettiğim o tepecikler hâlen yapılanlardan daha küçüktür, bunu da yıllarca süren aşınmalara bağlamak mümkündür. Bu eski tepeciklerin yol işaretlerinden başka bir şey olmadığı yolundaki iddiama karşılık, fetih zihniyetinin, kolaylıkla harap olabilecek işaret noktalarını muhafaza etmek zorunda olduğu öne sürülebilir. Bazı tepeciklerin altında insan kemiklerinin bulunması savaşa giderken ölen kumandanların ve askerlerin mezarları olduklarını da ortaya koymaktadır; ancak Flandre'da açılan tepeciklerin pek çoğunda mezar bulunmamıştır; bunların yol işareti yerine geçtiği iddiasında ısrar edilirse, Ksenofon'un On Binlerin Çekilişi'nde belirttiği çalışmalara da bir açıklama getirilmiş olunur.

Yol boyunca hiç ekili toprak görmedim, zira Nogaylar fazla geçilen yerleri ekmekten kaçınmaktadırlar: Yol kenarındaki tarlalar yolcuların atlarına otlak olmaktan kurtulamıyacaktır. Ancak bu çeşit tedbirler Kırımlıları böyle bir zarardan kurtarmakla birlikte, tarlaları daha korkunç bir felâkete daima açıktır. Çekirge sürüleri sık sık Nogayların ekinlerine, bilhassa darı tarlalarına hücum ederler, bir anda her şeyi mahvederler. Çekirge sürüsü yaklaşırken ufuk kararır, güneşin önünden bulut geçmiş gibi olur. Çiftçi Nogaylar kalabalık iseler, el kol hareketleri ve haykırışlarla bazen sürüyü dağıtabilirler, aksi takdirde tarlalar üzerine çöken çekirgeler, 15 - 20 cm. kalınlığında bir tabaka meydana getirirler. Uçarken çıkardıkları sese bir da bitkileri yerken çıkardıkları gürültü eklenir, Ateşin et-

kisi hemen hemen yoktur; başka yerleri mahvetmek üzere havalanan sürü arkasında tamamen imha olunmuş bir bitki örtüsü bırakır.

Karadeniz'i aşmak isterken yok olan çekirge sürüleri sayesinde daha yoğun bir tarıma sahip Yunanistan ve Anadolu bu felâketten kısmen de olsa sakınmış olur.

Boğaz'ın Rumeli yakasının Karadeniz kıyılarında çekirge ölülerine sık sık rastlamışımdır; bazen o kadar çok çekirge cesedi olur ki bacaklarımız yarı yarıya gömülmeden yürümenin imkânı olmaz. Nasıl öldüklerini merak ettiğimden öyle bir anı gözlemeye başladım, nihayet onları kıyıya yaklaşırken yakalayan bir fırtınanın nasıl dalgaların içine gömdüğünü gördüm; çekirge ölüleri o kadar berbat bir koku yapıyorlardı ki yanlarına yaklaşmak için birkaç gün beklemek gerekiyordu.

Öğleden önce birinci vadiye vardık; bana yeni at bulmaya giden Mirza'nın yokluğundan istifade ederek, etrafında birkaç kişinin toplandığı bir at ölüsünün yanına gittim. Atın derisi güzelce soyulduktan sonra on sekiz yaşlarında bir gencin omuzlarına bu deri kondu. Terzilik yapan bir kadın büyük bir maharetle bu yeni elbisenin sırtını kesti, yaka oyuğunu açtı, omuz başlarını yaptı. Henüz ıslak olan deriye şekil veren genç, çömelerek diğer parçaların dikilmesini sağladı; neticede iki saat içinde yepyeni deri bir elbiseye sahip olmuştu, şimdi sıkı bir talim yaparak bu deriyi tabaklamaktan başka yapacak bir şey kalmıyordu.

Kırım atlarının, sahiplerinin özel işaretleri ile damgalı olarak ovalarda yayılmış olduklarını söylemiştik; nasıl her ferdin uymak zorunda olduğu genel bir hizmet anlayışı varsa, topluluğun ortak malı olan bir at sürüsü de vardır. Bu sürü yerleşme merkezlerinden uzakta yetiştirilir. Ancak serbest yaşamaya alışmış olan bu hayvanları tutmak kolay değildir. Aralarından ara-

ba ve binek atlarını seçmenin de ayrı bir zorluk çıkardığı anlaşılmaktadır; bu seçim işi genç Nogaylara mükemmel bir süvari olmaları için imkân verir. Bu maksatla, ucunda bir at kafası geçecek kadar büyük bir kemend olan uzun bir sırık kullanırlar. Yuları takılı, çıplak ata binen genç Nogaylar ellerinde bu âletleri olduğu hâlde bütün hızları ile sürüye dalarlar, işlerine gelen hayvanı ararlar, büyük bir çeviklikle hayvanı kovalarlar, atın bütün kurnazlıklarına rağmen ona erişirler, yanına yaklaşıp da kulakları hizasına gelince kemendi boynuna geçirirler, hemen sonra yavaşlayarak atı ehlî sürünün içine koyarlar.

Bana 80 kadar at lâzımdı; bu işi yapacak ancak altı kişi mevcut olduğundan zevkle seyrettiğim at yakalama işi bir hayli vakit aldı; ancak seçilen atlar o kadar cinsti ki, konaklayacağımız Ocakof'a vaktinden önce eriştik.

Bug nehrinin sağında ve ağzının yanında yer alan bu kale, nehre doğru inen bir meyilin üzerine kurulmuştur. Kaleyi koruyan tek istihkâm bir hendek ile örtülü bir yoldur; kuşbakışı bakıldığında paralelkenar şeklindedir; Bender ve Hotin'de olduğu gibi, yan yana dizilmiş bir sürü top, mazgal aralığı görevi yapan iki muazzam tabyaya tesbit edilmiştir.

Oçakof'un yakınlarında yerleşmiş olan birkaç Yahudi han işletiyordu. Yine Nogayların topraklarından sayılan Canboyluk eyaletinden geçmemize yarayacak yiyecek maddelerini ve eşyayı bize temin ettiler. Ertesi sabah Bug nehrini aştık. Ağız kısmında, karşı kıyıya ait ve Kılburnu adı ile anılan ince bir toprak parçası ile daralan bu nehir orada kuzeye doğru uzanan küçük bir göl meydana getirir. Kılburnu'nun ucu ile Oçakof arasında bu gölün mesafesi dört kilometre kadardır: Bug nehrini biz de bu yönde aştık. İki yaka arasında taşıma işini yapan gemiler uygun esen rüzgârdan fay-

dalanmak için yelkenliydi, orta kısımlar hariç sığlık olan yerlerde de kullanmak üzere sırık bulunduruyorlardı.

Yunusların sıçramasından başka seyredecek bir şey bulamadığımız üç saat süren sıkıntılı deniz yolculuğumuz sonunda Kılburnu'ndaki hisarın tam karşısına çıktık; ben hisarı gezerken ev sahiplerimiz arabalarını karaya çıkarmak ve gerekli atları bulmakla günü bitirdiler. Hisarın gereksizliğinden başka dikkatimi çekecek bir tarafı yoktu. Nitekim nehrin güvenliği için Oçokof'un topları ile çaprazlama ateş maksadıyla konmuş topların menzili kısa olduğundan geçidin ortası ateş dışında kalıyordu. Buna karşılık Kılburnu üzerinde karşı kıyıda sağlam bir kaya üzerine konmuş batarya nehrin girişini her türlü gemiye kapatabilirdi; her halde Türkler bu durumu henüz kavrayamamışlardı; ilerde askerî bilgilerinin sınırları hakkında daha önemli belirtiler yakalayacağım.

Gün doğumundan bir saat önce yola çıkmak üzere karar verildi; gittikçe ihtiyacını duyduğum dinlenmeyi uzatabilmek için yaylı araba hâline soktuğumuz arabada seyahat etmeye karar verdim.

Bana eşlik eden muhafız kıtasının kumandanı aldığım bu tedbirden haberdâr değildi; daha önce açıkladığım şekilde atlılarını boş arabamın etrafına dizip yola koyulduktan sonra, günün ilk ışıkları ortalığı aydınlatınca benim asıl arabada olmadığımı farketti; nereye gittiğimi söylemediğim için bana şiddetle çattı ve muhafazam ile yükümlü olan mangası ile yaylı arabanın etrafını sardı. Bu durumu nakletmemin Kırım Türklerinin anlayışını belirtmesi bakımında olduğu her halde anlaşılmıştır; bunların manevî değerleri daima sağlam fikirlerin tohumunu teşkil etmiştir.

Yolumuz bizi Karadeniz'e yaklaştırmıştı: Bazen deniz kıyısından geçmek zorunda kalıyorduk; duyduğu-

muz dalgaların sesleri, şimdiye kadar katettiğimiz dümdüz ovalardan sonra bize gerçekten güzel geliyordu. Önümüzde aşacağımız ovalar da yine çıplaktı; fakat bu yerlerin eskiden ormanlarla kaplı olduğunu, herhangi bir kötü baskınla karşılaşmak istemeyen Nogayların çalılıkları bile söktüklerini bana anlattılar. İki saat içinde yola koyulmaya hazır hâle gelen bu millet için bu tedbir yararlı olmuşsa da, ormanların yokluğu Kırımlılara kışın yakacak sıkıntısı vermiştir. Yakacak ihtiyacını gidermek için her aile hayvan sürülerinin tezeklerini toplamaya özel bir gayret gösterir. Tezekler kumlu toprak ile yuğrulur, böylece bir nevi yer kömürü elde edilir; ne yazık ki bu yakacak Kırımlıları ısıtmaktan ziyade dumana boğar.

Hiç bir millet onlar kadar kanaatkârane yaşamaz. Darı ve kımız geleneksel gıda maddeleridir: buna karşılık Kırımlılar et yemesini de çok severler; bir Nogay bütün bir koyunu yiyeceğine dair bahse girer ve hazımsızlığa uğramadan bahsi kazanır. Ancak bu konudaki iştahlarını tasarruf yapmak maksadıyla bastırırlar; kısacası satabilecekleri her türlü şeyi kendilerinden esirgerler. Hayvanlarından biri kaza ile öldüğü vakit ve ancak hayvanın kanını akıtacak kadar vakit buldukları takdirde etiyle kendilerine bir ziyafet çekerler. İslâmiyetin bu kuralını hasta hayvanlara da uygularlar. Bu yüzden Nogaylar hastalığın bütün devrelerini dikkatle izlerler, satmaktan mahrum kaldıkları hayvanın hiç olmazsa etinden yararlanmak için tabiî ölümünden hemen önce keserler.

Balta ve Nogay sınırlarına yakın yerlerin panayırları onlara sahip oldukları muazzam sürülerin satışını yapma imkânı verir. Bol miktarda ürettikleri buğday Karadeniz üzerinden pazarlara sevkedilir; ticaret maddeleri arasına iyi ve kaba cins yün ile ham deri ve tavşan kürkü de girer.

Satılan bu maddeler her yıl Kırımlıların cebine Hollanda veya Venedik düka altını şeklinde yüklü servet sokar; ancak aldıkları bu parayı pek kullanmadıklarından, servetin büyüklüğünün uyandırdığı zenginlik kavramının bir önemi yoktur.

Kıt kanaat geçindiklerinden ellerine geçen servet giderek büyür, gözleri hırs bürüyünce hasislik büsbütün artar ve paralarını toprağa gömerler; paralarını sakladıkları yeri açıklayamadan ölen Nogayların boşa giden servetleri muazzam meblâğları bulur. Bu davranışlarını, günün birinde ülkelerini terketmek zorunda kalırlarsa, servetlerini kaybetme tehlikesi olmadan bırakma düşüncesi ile açıklamak belki mümkündür. Zaten ülkelerinden binlerce kilometre uzakta da olsalar yaşayışlarında bir değişiklik olmayacaktır; onlara servete sahip oldukları düşüncesi bile yeterlidir. Bir Kırımlının herhangi bir eşyayı sırf ona bir müddet sahip olmak arzusu ile elde etmeye çalıştığı olağandır. Bir müddet sonra o eşyayı geri vermek zorunda kalsa bile, bir anlık sahip olma ona yeter derecede mutluluk verecektir. Kırım Türkleri muhtemel kayıplarını hiç bir zaman hesaplamazlar, kısa süreli kârlara bakarlar.

Orkapı'ya yaklaşırken önümüzde katlanacağımız daha bir kötü konak yeri kalmıştı; tam o sırada beni arayan bir ulak ile karşılaştık. Kırım Hanı'nın bana vermek lütfunda bulunduğu kolaylıklardan faydalanmam için görevlendirilmişti.

Geceyi, denizin hemen yakınındaki bir bataklığın tek ürünü olan sazlardan yapılmış bir kulübede geçirdik. Ertesi sabah deniz kıyısını izleyerek bir müddet sonra Kırım yarımadasının batı kıyılarını sağımızda gördük. Üzerinde bulunduğumuz ovadan daha yüksek fakat onun kadar düz olan bu toprak bizim tarafa tatlı bir meyille bağlanmakta olup, üst tarafı ise Orkapı'nın profilini gösteriyordu. Sabahın erken saatlarında yol

alarak, geceleri daima kapalı tutulan kubbeli bir kapıya bağlanan kötü bir köprü vasıtasıyla iç hendeği aştık. Birkaç Türk askerinin himayesinde güçlü bir istihkâm içine yerleştirilmiş topların menzilleri içinde bulunan hatların birinde Rusların ve Kırımlıların mal değişimi yaptıkları küçük bir köy vardı; orada inerek bana tahsis edilen binaya gittim. Hisarın kumandanı biraz sonra bana bir tepsi dolusu orman kebabı göndererek iltifatlarını esirgemedi. Hisarda görevli yeniçeri birliğinin beni Ortalarına kaydetme dâvetini de geri çevirmedim. Başlangıçta Türklerin Hıristiyan tutsakların çocuklarından meydana getirdikleri yeniçeri ordusu zamanla daha büyük imtiyazlara kavuştuğundan Türkler de çocuklarını buraya kaydettirmekte bir sakınca görmemişlerdir. Bir yandan imtiyazların, diğer yandan taleplerin artması herkesin güvenliğini bu Ocak altında aramasına sebep olmuştur. Devlet büyükleri de kendilerini Ortalara kaydettirmişlerdir. Padişah bile Yeniçeri Ocağına dahil olmak istediğinde herkes teşkilâtın küstahlığının daha da artacağına emin olmuştu. Kurulu düzeni bu teşkilâtı uzun zaman kendi iç düzensizliklerinden başarıyla korumuştur; ancak kişilerin bağımsızlığı çerçevesinde kuralların bir önemi kalmamıştır. Her yeniçeri mal mülk sahibi olmuş, özel çıkarların korunması için şimdilik eski düzen yerine gelmiş, bu teşkilât efendilerinin korkulu rüyası olmaktan çıkmıştır.

Bu çeşitli meseleler zihnimi meşgul ederken ovadan gelen Kırımlıların yanında bir grup Avrupalı gördüm. Bunlar Nogayların ele geçirdiği, Ruslardan kaçan Almanlardı. Bu zavallıların durumu beni derhal onların namına şefaat istemeye itti: hemen Avrupalıları serbest bıraktılar, ben de bana yollanan orman kebabı dolu tepsiyi onlara verdim. Yedi erkek, beş kadın ve dört çocuktan meydana gelmiş grubu incelemeye başladım. Felâketler onları yıkmıştı, buna rağmen saadet ümidiy-

le gülümsemeye çalışıyorlardı, Almanya'da bir eyalette dünyaya gelmiş olan bu insanlar, göçleri doğuran, daima göçmenleri aldatan ve onlara kısa zamanda vatanlarını arattıran, daha fazla para kazanmak arzusuyla Rusya'ya gelmişlerdi. Yabancı bir ülkede zor durumda kalınca kaçmaktan başka çıkar yol bulamamışlar ve bulundukları yerden uzaklaşmak için en kısa yolu seçmişlerdi. Bozkırlara gelip de hürriyet havasını içlerine çekmeye hazırlandıkları sırada, onları ilk fırsatta satmayı düşünen Nogaylara tutsak düşmüşlerdi. Bu zavallıları kurtardığımdan dolayı hayatımdan çok memnundum; onları bir an önce Bahçesaray'a güven içinde götürmek için her türlü tedbiri aldırdım.

Günün geri kalan kısmını Orkapı istihkâmlarını ziyarette harcadım. Bu çeşit hiç bir manzara bu kadar etkileyici olamaz; benzerlerinden çok daha büyük olan bu eserde bilginin tabiat ile bu kadar uyum içinde olduğunu şimdiye kadar hiç görmemiştim. Bu istihkâmın sağlamlığı bir bakışta anlaşılıyordu. İstihkâmlar, yarımadayı karaya bağlayan dil üzerinde üç kilometre uzanıyor; sağında ve solundaki deniz, tabya duvarı görevi yapıyordu; iç tarafa doğru yaklaşık kırk adım enindeydi. Yapıldığı tarihi gösteren hiç bir işarete rastlamadım; ya, bu Kırımlılardan önce yapılmıştı, ya da Kırımlılar şimdikine nazaran daha bilgili oldukları dönemlerde bunu inşa etmişlerdi. Top ve obüslerle donanmış sahra istihkâmlarında olduğu gibi bu büyük istihkâmlar da kazıklarla bölmelere ayrılmış olsaydı, bütün Kırım'ı yüz bin kişilik bir orduya karşı savunması işten bile değildi. Bu hatları yaramayacak olan böylo bir ordu, sonunda su bulamıyacağından kurtuluşu çekilişte bulacaktı. Kırım'ın doğu kıyılarına paralel bir şekilde uzanan çok dar bir kara şeridinin başına erişmek için, son savaşta Ruslar sığ bir deniz aralığını aşmak zorunda kalmışlardı. Aynı yol 1736 ve 1737 yılla-

rında General Münich tarafından da başarıyla kullanılmıştı; ancak bütün bunlar Kırımlılara gayet az bir kuvvetle koruyacakları ve düşmanı püskürtecekleri bu dili muhafaza etme fikrini verememişti.

Orkapı'dan hareket ettikten sonra yolların, Kırımlıların Ruslara sattıkları tuzdan meydana gelmiş beyazımtırak bir kabukla örtülü olduğunu farkettim. Kırım Hanı'nın mülkünden sayılan Orkapı tuzlaları, aralarında çekişen ve açık arttırmayla devlet hazinesini besleyen Ermeniler ve Yahudiler tarafından işletilmektedir. Kendi zenginliklerini işletemiyecek kadar beceriksiz olmaları bir yana, paraya karşı duydukları hırs daima aldatılmalarına sebep olmaktadır. Tuzlu göllerde oluşan tabiî tuzu saklamak, kurutmak ve toplamak için hiç bir depo yoktur. Bunun sonucunda bir yılın verdiği iyi ürün, ertesi yılın verimsizliğini kapatamamakta, yağmurlar böylesine zengin ve saklanması kolay bir ürünü alıp gitmektedir. Satıcının ve alıcının karşılıklı bilgisizlikleri onları bağlayan şartları oluşturmaktadır. Bunun sayesinde alıcı satın aldığı atlara çektirdiği arabaları ile tuz göllerine kadar gelip ürünü yüklüyordu; ancak arabalar yüklerinin ağırlığı altında belirli bir noktaya kadar gelmeden önce çökerse bu, bir tazminat meselesi oluyordu. Alıcı ve satıcı yollara dökülen malın her iki tarafa da zarar verdiğini ve sürekli savaş hâlinin kârlı bir ticarete temel teşkil edemiyeceğini anlamamış gözükmektedir.

Tuzla bölgesini geçtikten sonra kendimizi, itinalı olmaktan ziyade verimli bir tarım alanı ortasında bulduk; gözlerimiz şimdiye kadar alışmadığı köy manzaraları görüyordu. Akşama doğru, bize yeni bir arâziyi müjdeleyen kayalıklarla kaplı küçük bir vâdinin dibinde kurulmuş bir köye vardık. Nitekim ertesi gün, öğleye kadar katetmek zorunda kaldığımız dağlık bir arâziye girdik. Öğlenleyin, bizi Bahçesaray'a götürecek o-

lan kayalar arasında açılmış gayet dar bir yoldan inmek için arabamın tekerleklerini frenlememiz gerekti. Bahçesaray'ı gündüz gözü ile seyrettikten sonra alıştığım rahat hayata vedâ etmem gerektiğini anladım. Kırım Hanı nezdinde Fransa konsolosu olan Fornetty, on yıldan beri oturduğu ve şimdi bana tahsis edilen evinde beni karşıladı. Binanın yapılış tarzi yanımda getirdiğim kalabalık ahaliyi alacak şekilde değildi. Bu uygunsuzluk özellikle adamlarımı çok rahatsız etti. Uzun bir yolun kırıklığının sebep olduğu yorgunluk üzerine bu garip «vâdedilen toprağın» gösterdiği manzara onların büsbütün umudunu kırdı. Neticede ben de itiraf etmek zorundayım ki, yeni evim buraya kadar gelmek için katettiğimiz 4500 kilometrelik yola değmiyordu. Üstüne basıldıkça ağırlığın etkisiyle çatırdayan, yağmurdan çürümüş üstü açık bir merdiven, çevik davrananları büyük bir salon ve yatak odası olarak kullanılan yan yana iki odadan meydana gelmiş tek bir kata çıkartıyordu. Eskiden at kılı keçesiyle kaplı olan duvarları ve tavan, binanın dış yapısını gösterecek kadar eskimişti. Tabanın bavulların ağırlığını çekip çekmeyeceği tartışıldı, buna rağmen bu işlemi başarıyla denedik; artık herkes yerleşince yol yorgunluğunu atmak için odalarımıza çekildik.

Yol boyunca sürekli olarak karşımıza çıkan değişik manzaraları, gezimizin sonuna bir an önce varmak için ancak önümüze çıkan engellerle meşgul olmamızda yeterince seyredememiştik; fakat şu anda uzun bir süre kalacağımız bir yere varınca tabiî olarak çevremizle ilgilenmeye başladık. Nitekim uyanır uyanmaz hemen bu işe koyulduk. Yanıma kâtip olarak aldığım Constillier ile daha önce geçirdiğim hayatım, karşılaşacağı bütün zorluklara sabırla göğüs gereceği hakkında bana yeter derecede teminat veriyordu . İstanbul elçimiz M. de Vergennes tarafından yanıma tercüman-

kâtip olarak verilen Rusin'in kâtibim ile kurdukları dostluk kısa zamanda neşeli bir arkadaş çifti olmalarını sağlamıştı, ben de aralarına katılmaktan büyük memnuniyet duydum. Yaş'ta yanıma aldığım bir rahip ile iki Leh Ermenisi misyonerin ve İstanbul'a dönmek zorunda kalan Fornetty'nin bana aynı şekilde zevk verdiklerini ne yazık ki söyleyemeyeceğim.

Gelişim hemen Han'ın vezirine iletilmişti; Vezir, durumum uygun olduğu an efendisinin huzuruna çıkabileceğimi bildirmiş ve Han'ın bana tahsis ettiği Tayın'ı göndermişti. Bu gelenek, mükâfatlandırılmak istenenlere ihtiyacı olan yiyecek maddelerinin verilmesi şeklindedir. Bütün Doğu'da bir şeyler verilerek karşısındakine saygı gösterilir; bu şekilde bir saygı gösterisini kabul etmek zorunda olduğumdan tayanımı Alman kolonisinin ihtiyaçlarına tahsis ettim; ancak bu yardım Almanların bütün ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılamasına rağmen, adamlarım benim şahsî ihtiyaçlarımı karşılayacak başka kaynaklar göremiyorlardı. Kötü ekmeğe, pirince, koyuna ve cılız kümes hayvanlarına düşen yemeğimiz iştihamızı kaçırıyordu. Dünyanın en verimli topraklarının, denizin yakınlığının beni tereyağsız, sebzesiz ve balıksız bırakmasını bir türlü kavrayamıyordum; ancak çok geçmeden kerevizin Han'ın bostanlarında nâdide bir bitki olarak yetiştirildiğini, Kırımlıların yağ yayıklamasını (1) ve kıyıda oturanların balık avlamasını ovada oturanlar kadar bilmediklerini öğrendim; bütün bunlara boyun eğmem gerekti. Daha sonra adamlarım bazı sebzeler buldular, ben de İstanbul'dan tohum getirtmeye çalıştım. Bu maksatla şehrin dışında bir ev kiraladım: oraya Almanları yerleştirdim, kendilerine inek temin ettim ve kısa zamanda çiftliğimin ürünlerin-

(1) Yazarın Türklerin yayık yağı yapmasını bilmiyor demesinde önemli bir yanlışlığa düştüğünü sanıyoruz. (Ç.)

den bol miktarda istifade etmek imkânı buldum. Adamlarımdan biri mükemmel bir fırıncı oldu ve nihayet ağız tadı ile yemek yiyebilmek imkânına kavuştuk.

Han'ın huzuruna çıkabilmek için sunmak istediğim armağanların gelmesini bekliyordum; ancak, o zamanlar Kırım tahtında olan Maksud Giray'ın sabırsızlığı bütün zorlukları ortadan kaldırdı. İtimâtnâmemin sunulacağı gün Tören Amiri bir bölük asker ve subayla evime geldi. Yarısı Kırımlı, yarısı Avrupalı atlı alayımız halkın çok ilgisini çekti. Sonuncu avluda attan indikten sonra sarayın girişinde Vezir'in bizi beklediğini gördük, onunla birlikte, sofanın bir köşesine yerleşmiş olan Han'ın arzodasına girdik. Tam onun karşısına yerleştirilen bir koltuğa, Han'a saygılarımı sunup itimatnâmemi verdikten sonra oturdum. Beni Kırım Hanlığı'na resmen kabul eden bu törenden sonra Türklerde gelenek hâline gelmiş bir takım ikramları ve kendisini sık sık görmem için Han'ın yaptığı dâveti kabul ettik. Sonraki günlerde resmî hüviyetimle ziyaretler yaptım. Kırımlıların devlet düzeni, örf ve âdetleri hakkında bilgi edinmek maksadıyla daha sıkı bağlar kurmaya çalıştım; bu arada, gerçekten bir fikir adamı, dürüstlük örneği ve dostluk kurulabilecek bir insan olan Müftü, çok sıkı bağlandığım ve düşüncelerinden fazlasıyla yararlandığım kişilerden biri oldu.

Bu konularda gerekli dikkati gösterdikten sonra, kış gelmeden evimi düzenliyerek hava olaylarından korunmak için tedbirlerimi almaya başladım; bu evi onarmak ve güçlendirmek onu yeniden inşa etmek kadar zordu. Kasım ayı geldiğinden kaybedecek zamanımızda yoktu. Gerekli planı çizdim, malzemeyi topladım, Kırımlıların metodundan ayrılmadan çalışmalara nezaret ettim ve iki bin liralık bir msaraftan sonra aralıkta evime yerleştim. Artık bundan sonra Kırım'daki mima-

rî tarzını incelemek fırsatını buldum.

Kirişlere dayanan sütun teknesine dik olarak tesbit edilmiş, köşeleri ve açıklıkları belirleyen destekler damın yerleştirildiği üst düzlemi teşkil etmektedir. Bina bu şekilde yerleştirildikten sonra, yine birbirine dık, bir adımlık mesafelerle daha ince destekler, dolgu görevi yapıyorlar ve binaya bir sepet görünümü vermek için kullanılan fındık dallarının da tutturulmasını sağlıyorlardı. Sonra bu bir nevi kalbur şeklindeki binaya harç yapılmış toprak ve kıyılmış saman tatbik edilmektedir; daha sonra binanın içine ve dışına, desteklere, kapılara, pencerelere sürülen beyaz boya binaya gayet hoş bir görünüm vermektedir.

Bu çeşit bir inşa tarzının, belki anlatmakla görünmediği kadar büyük bir sağlamlık verdiğini de ilâve etmek zorundayım. Avrupa köylülerinin evlerinden daha sağlam olduğu da şüphesizdir. Ülkelerimizde, gerek kişisel çıkarları, gerekse sırf iyilik yapmaktan dolayı sahip oldukları tımar topraklarında nüfusu arttırmak için ev inşa ettiren derebeylerin bu yeni inşa tarzını kabul etmelerinde büyük yarar olacağına inanmaktayım; böylece masrafta önemli kısıntı yapabilecekler, evlere sahip olanlara kendi evlerini onarmak imkânını vereceklerdir.

Kısa zamanda evime yerleştikten sonra şimdi ev eşyalarım ile meşgul olmam gerekiyordu. Baş sofracım iyi bir halıcıydı. Onu doğrama, çilingirlik gibi işlerle görevlendirdim; arada bulduğum fırsatlarda ben de çalışmalara iştirak ediyordum.

Maksud Giray beni özel çevresine almıştı: bu çevre yeğeni Sultan Nureddin, Kaya Mirza adında hanın kardeş çocuklarından bir sultan ile evli Şirin sülâlesinden bir Mirza, Kadı Lesker ve Maksud'un gözdesi

birkaç mirzadan meydana geliyordu. (1) Akşam namazından sonra Han'ın yanında toplanıyor ve gece yarısına kadar sohbet ediyorduk. Mizacından ziyade kişisel hesapları yüzünden kuşkulu olan bu hükümdar etrafında olup bitenleri anlamakta gösterdiği intikâl süratini, çevresindekilere neşeli anlar geçirmekte de kullanıyordu; Doğululardaki o kadar gözükmeyen bir hevesle edebiyata meraklı olup, her fırsatta bu konu üzerine geliyordu. Kafkasya'da büyümüş olan Sultan Nureddin az konuşuyor, konuştuğunda da hep Kafkaslılardan bahsediyordu; bunun aksine Kadı Lesker çok konuşuyor ve her şeyden bahsediyordu. Fazla bilgili olmamakla birlikte, neşeli bir mizaca sahip olmasından bizi eğlendirmek için makamının ciddiyetinden bile fedakârlık yapıyordu. Kaya Mirza günlük olaylar hakkında bilgi verirken ben de Avrupa hakkında sorulan sorulara cevap vermeye çalışıyordum. Bu hanlıkta geçerli olan gelenekler, pek az kimseye Han'ın huzurunda oturmak imkânı tanıyordu; hanlar doğuştan bu imtiyaza sahip olurlarken babalarına duydukları saygıdan şehzadeler hiç bir zaman hanların önünde oturmazlar. Bu hak aynı zamanda ulemâ sınıfı önderlerine, Divan vezirlerine ve yabancı elçilere de uygulanır; bir Hanım-Sultan'ın kocası olmak sıfatıyla huzurda oturabilen Kaya Mirza dışında diğer saray erkânı sofanın bir ucunda beklerler ve akşam yemeği saatında çekilirlerdi. Akşam yemeği iki yuvarlak masada sunulurdu: genellikle tek başına yiyen Han'a ait olan bu masalardan birine bazen yaşlar dolayısıyla başka soylularda kabul edilirdi. Aynı odada kurulan ikinci sofra Han'ın akşam yemeğine çağırdığı kimselere tahsis edilirdi. Ben orada Kaya Mirza ve Kadı Lesker ile birlikte yerdim. Maksud

(1) Şirin sülâlesi Kırım Hanlığı'ndaki soylu ailelerin en önde gelenlerindendir.

Giray, benim ile Kadı arasında her gün ortaya çıkan fikir münakaşalarını körüklemekten büyük bir zevk alırdı; Kadı'nın ise fikirlerinin doğruluğunu savunmaktan ziyade efendisini eğlendirmeye çalıştığını farketmiştim. Durumlarımız o kadar farklıydı ki, Han'ın teveccühünü çekebilmek için aynı araçları kullanamazdık; fakat elimdeki imkânlardan yararlanarak Han'ın teveccühünü kazanmayı da ihmal etmedim. Hava fişeklerini sevdiğini ancak fişekçilerinin bu konuyu gereği gibi bilmediklerinden onu eğlendiremediğini farketmiştim. Ödünç malzeme aldım, hazırlıklarımı tamamladım, adamlarıma gerekli bilgileri verdim ve istediğimi yapabilecek duruma geldiğime kanaat getirdiğim zaman Han'a doğum günü eğlencelerinde donanma yapma görevini üstüme almak istediğimi bildirdim; şimdiye kadar çabuk yanan fişekler, kısa menzilli havaî fişekler görmüş olan Han ve çevresindekiler yaptıklarımdan sonra şaşkınlık içinde kaldılar.

Han'ın, gösterilerimden sonra bana teşekkür ederken gösterilerin kısa sürdüğünden dolayı şikâyet edeceğini hesaplıyarak gece sohbetlerimizi neşelendirmek maksadıyla bazı elektrik deneyleri yapmaya karar verdiğimi söyledim. Bu deneylerin yarattığı ilk izlenimler o kadar şaşırtıcı oldu ki, zihinlerde büyücü olduğuma dair uyanmaya başlayan inancı kırmak için çok zorluk çektim. Han'ın açıklamalarımı dikkatle dinlediğini farkettim. Statik elektrik denemelerine bizzat katılmak istedi; ona karşı uyguladığım elektrik nisbeten zayıf oldu, ama çevresindekilere efendilerinin takdirini kazanacak kadar kuvvetli elektrik verdim.

Ertesi gün bütün şehir yaptığım mucizelerin hikâyesi ile çalkalanıyordu; daha sonraki günlerde Han'a yaptığım deneylerde bulunmayanların taleplerini karşılamak zorunda kaldım. Birçok kişi gelerek kendilerinde veya arkadaşlarında elektrik denemelerimi tekrarla-

mamı rica ediyordu; deneyleri sağda, solda ballandıra b.llandıra anlatanlar genel merakı büsbütün uyandırıyorlardı. Artık bu ilgiden rahatsız olmaya başlamıştım ki bir gece kapımın önünde yirmiden fazla kandil gördüm; Rusin'i dışarıya yollayarak ne istediklerini sordum. İçlerinden biri kendilerinin Han'ın yanında rehin olarak bulunan Çerkez Mirzaları olduğunu söyleyerek duydukları olayların onları çok etkilediğini, bu denemeleri görerek bir gün ülkelerine döndüklerinde herkese anlatmak istediklerini belirtti.

Hepsini içeri alarak salonda kabul ettim. Salonda daire şeklinde saygıyla oturduktan sonra, biraz önce Rusin'e söylediklerini bana tekrarladılar. Ben de onlara ve ülkelerine çeşitli övgülerde bulunarak cevap verdim.

Bu durum altında elektrik vereceğim kurbanları seçmek benim için pek kolay oldu. Hazır bulunanların hepsi kendi üzerinde de deney yapılmasını talep ediyordu; bazen acıdığım bu zavallılar, ıztırap çekerken gülmeye çalışıyorlardı. En sert denemeleri denedikten sonra Çerkez Mirzaları hayatlarından nayet memnun geri yolladım; artık elektrik deneyleri yapmaya da son verdim; kendime daha az eğlendirici fakat daha faydalı deneyler bulmaya çalıştım. Üzerimde taşıdığım üniformam iyice harap olmaya başlamıştı: kendi kendimin terzisi olmaya karar verdim. Bu arada iyi cins bir Arap atını Fransız stilinde eyerledim; Kırım Türklerinin kullandığı koşum takımları binıciyi hayvandan fazla uzak tutuyordu. Bu pek kolay bir iş olmadı. Önce kendime gerekli âletleri temin ettim. Eğer kayışlarını hazırladım, bütün parçaları getirttim ve sonunda kırmızı kadifeden bir eyer ile birbirlerine iyi giden haşa ve koşumları bağladım. Kırım Hanı ile yaptığım ilk gezintide bu atı kullandım. Bu hükümdar yaptığı bütün gezintilerde beni de yanına almak iyiliğinde bulunduğundan ona Avrupalıların binicilik usûllerini göstermek fırsatını elde et-

miş oldum. Kırımlılar binicinin cesur oturuşundan başka binicilik ilkelerine sahip değillerdi; bazen bu cesurluk gayet zor hareketler yapmalarına sebep oluyordu; Arap atının yumuşak hareketleri bütün beğeri hayret içinde bıraktı. Han'ın birinci imrahoru bu atı denemek istedi; ancak alçak eyere biner binmez dengesini sağlamak için topuklarını sıkmak zorunda kaldı. Böyle bir biniciye alışmamış olan atım üzerindekini atmaya çalışınca etraftan yetişenler imrahoru zorlukla kurtardılar.

Han beni doğan ve tazı avı seferlerine de çağırmaktan geri kalmadı. Böyle av seferleri sırasında yanında altı yedi atlı bulunuyordu. Bu şekilde civardaki ovalarda at koşturuyorduk; bir yandan av hayvanlarının bolluğu, diğer yandan avcıların gururları bu av seferlerinin çak canlı geçmesini sağlıyordu. Özellikle doğan avı Maksud Giray'ın çok ilgisini çekiyordu: alıştırılmış doğanları avlarını gayet iyi seçiyorlardı, ama yakalanan avları getirmek için iyi tazılara ihtiyaç vardı. Fransa'dan gelirken ben yanımda bir tane getirmiştim; fakat bu hayvanın o kadar şımarık, o kadar keyfî hareketleri vardı ki hiç bir zaman yanıma almamıştım; sırf bu durum yüzünden tazımın çok kıymetli olduğunu sanıyorlardı. Birkaç kişi bu köpekten Han'ı haberdâr etmişti; o da bana serzenişte bulunarak kendisinden bu hayvanı sakladığımı, onu muhakkak denemek istediğini belirtti. Köpeğimin iyi disiplinli olmadığını, gelişi güzel kuşların üzerine atılacağını, uygunsuz olaylara sebebiyet vereceğini boşuna anlatmaya çalıştım; o ise bütün bunları bahane olarak kabul ediyordu; sonunda arzusuna uymak zorunda kaldım ve Han'ın bu işten pişman olduğunu gördüm. Hemen emir vererek köpeğimi aldırdım; önceleri davranışları herkese sevimli geldi. Ertesi gün köpeğin denenmesi için her zamankinden daha erken başlayacak bir av seferi düzenlendi.

Önceleri atların mevcudiyetinden korkan köpek, daha sonra havaya bırakılan doğanın bir avı yakalamasını seyretti, ikinci doğan da yaralı avı yakaladığı sırada birden ihtirası uyanan köpek, koşarak ava yapıştı. Bir yandan doğan diğer yandan benim köpeğim avı çekiştirirken, Han değerli hayvanına bir şeyler olacağı endişesi ile kıvranıyordu.

Maksud Giray ve vezirlerinin yanındaki durumum ve evimin yeni düzenli şekli Bahçesaray'daki günlerimi çekilebilir hâle getirmişti; özellikle, Kırımlıların ilk soylu ailesi olmakla övünen Şirin ailesinden Kaya Mirza ile çok sıkı fıkı olmuştum. Ulu - Hanlık görevi yapan (1) hanedâna mensup bir prenses ile evlenmişti; bu Hanım - Sultan bana iyi niyetlerini göstermek maksadıyla fevkalâde güzel işlenmiş bir gece mintanı armağan etmişti. Ancak bu armağan gönderme işinde farkettiğim gizlilik beni şiddetle endişelendirdi; aslında prenses 70 yaşındaydı ve bu türlü bir armağanı ancak akrabası olan bir erkeğe gönderebilirdi; bana bir ayrıcalık tanınarak armağanı kabul etmem istenmişti.

Kırım Hanı'nın bir takım garip davranışları olmasına karşılık, Osmanlıların hurafeci ve sofu alışkanlıklarına kapılmadan yasalar çerçevesinde kalmasını biliyordu. Bir Yahudi'nin kölesi efendisini bağda öldürmüştü; ölünün en yakın akrabaları tarafından dâvâ açıldı. Suçlu yakalanıp mahkemesi devam ederken bazı gayretkeş Müslümanlar, bağışlanmasını sağlamak maksadıyla zavallı adamı Müslüman olmaya ikna ettiler. Han tarafından verilen idam kararına, suçlunun islâm olduğu ileri sürülerek karşı çıkıldı. Kırım yasalarına göre suçlu, hakarete uğrayan veya mağdur durumda olanın dâvâsını yürüten tarafından öldürülerek cezalandırılırdı. Bu durumda bir Müslüman'ın Yahudilerin eliyle

---

(1) Ulu - Hanlık, Kırım Hanlığı demektir. (Ç.)

katledilmesinin doğru olmayacağı iddia edildi, ama bütün çabalar boşa gitti; Han cevabında, eğer kardeşim suçlu olsaydı onu bile Yahudilerin eline teslim etmekten çekinmezdim diye cevap verdi; eğer İslâmiyeti seçmesi samimî ise İlâhî Adalet'in bu yüzden onu mükâfatlandırmasını dilerim, ama ben adaleti yerine getirmekle yükümlüyüm. Buna rağmen, hükmün yirmi dört saat içinde infaz edilmesini gerektiren yasayı işler hâle sokmak ve Yahudilerin Sabbat günü için gün batımından itibaren hiç bir işe girişmemelerinden faydalanmak için Müslüman sofular kararın yayınlanmasını cuma öğleden sonraya bıraktırdılar; buna rağmen suçlu zincire vurularak idamın infaz edileceği kulübeye getirildi; fakat orada da bir engel vardı: Yahudiler kan dökemezlerdi. Bunun üzerine büyük bir para karşılığında Yahudilerin görevini üzerine alacak bir kişinin bulunması için sokaklarda tellâllar dolaştırıldı. Lâkin en fakir halk tabakasından bile bu işi üzerine alan çıkmadı. Bu yeni olay Han'ın mahkemesine intikâl ettirildi. Maksud Giray Yahudilerin suçluyu Tevrat usûllerine göre öldürmelerine izin verdi; suçlu taşlanarak katledildi.

Suçluyu ölenin en yakın akrabasına teslim eden Türk yasası, ölenin kanını savunma hakkını en yakın akrabasına tanıyan Şerîat yasalarından alınmıştır. Türkiye'de şikâyetçi tarafın idam hükmünün infazına nezaret ettiğini görmüştük; daha gerçekçi olan Kırım yasası infaz işini doğrudan dâvâcıya bırakmaktadır. Osmanlılarda cellâtın son darbeyi vurmak için, suçlu tarafından teklif edilen paranın dâvâcılar tarafından reddedilmesini beklediğini biliyoruz; bu arada kocasının kanınından para karşılığında vaz geçen kadınlar da görülmemiş değildir. Kırım'da ise kendi eliyle hançeri suçluya saplayacak olan kadın hiç bir teklifi kabul edecek durumda değildir; ona intikâm alma hakkını saklayan yasa başkaca hiç bir duygunun onu etkilemesine

göz yummaz. Elinde gümüşten bir balta taşıyan bir yetkili suçluyu infaz hücresine götürür ve idama nezaret eder.

Kırım kadar hiç bir ülkede âdi suçların o kadar az olduğunu sanmıyoruz; suçluların kolaylıkla kaçabileceği bozkırların mevcudiyeti tamah etmeye sebep olabilecek şeylere sahip değildir; üstelik her gün çıkış yolu kapanan Kırım yarımadasının coğrafî durumu, cezadan kaçabilme umudunu tamamen yok etmektedir; bu yüzden başkentin güvenliğini sağlamak için herhangi bir tedbirin alındığını görmedik; sadece Han'ın muhafazası ile yükümlü askerlerden başka bir kuvvet yoktur. Çin stiline göre inşa edilmiş, fakat sonradan Türk stiline göre onarılmış sarayı hâlâ ilk güzelliğini muhafaza etmektedir. Bu saray şehrin bir ucunda olup, etrafında gayet yüksek kayalıklar vardır; her taraftan akan sular bahçeler ve köşkler arasında dolaşarak çok hoş bir görünüm sağlar. Bu arada sarayın durumundan dolayı manzara olarak sadece çıplak kayalar bulunduğundan, Han sık sık şehrin güzelliğini seyretmek için tepelere çıkmak zorunda kalır.

Kırım ülkesinin uzantısında bulunan Nogay bozkırlarının deniz seviyesinde olmasına karşılık, Kırım berzahından geçildikten sonra seviye denizden 10 - 12 metre yükseğe erişmektedir. Bu yüksek ova yarımadının kuzey yarısını kapladıktan sonra yerini batıdan, doğuya doğru uzanan kayalık ve dağlık bir arâziye bırakmakta, sonunda Çadır Dağı ile son bulmaktadır. Deniz kıyısının çok yakınında olan bu dağ ikinci derece dağlar arasında sayılabilir; ancak bizim yarımkürenin haritasına bakıldığında Çadır Dağı'nın, Alp'ler ile Kafkas Dağları'nı birleştiren sıra dağlar üzerinde bulunduğunu görmek hemen mümkündür. Nitekim Apenin Dağları'nın bir kolunun Avrupa'yı batıdan doğuya katettikten sonra Almanya'yı İtalya'dan, Lehistan'ı Macaris-

tan'dan ve Eflâk'ı eski Trakya'dan ayırdığını, sonra Karadeniz'e dalarak aynı yönde Kırım'ın güneyinde yükseldiğini, Karadeniz ile Azak Denizi arasında ancak geçilebilecek bir geçit bıraktığını ve Kafkas adı altında Hazar Denizi'ne kadar devam ettiğini, sonra yeniden Tibet'te ortaya çıkarak Asya'nın doğu kıyılarında son bulduğunu izlemek mümkündür.

Bu dağların bir silsile olduğu, görünüşleri, yapıları, ihtiva ettikleri fosilleri ve mineralleri bakımından ispat edilmiştir.

Kırım'da ilk göze çarpan şey, bütün dağların etrafını çeviren kaya tabakalarının gösterdiği benzerliktir. Dıştan bakıldığında sivri uçlar gösteren bu kayalıklar üzerinde suların aşındırmasını farketmek mümkündür; yine aralarında denizin aşındırmasına mâruz kalanlar diğerlerinden ayırd edilebilmekte, içlerinde fosil istiridye kabuklarına rastlanmaktadır; fakat bu kabuklar o kadar derin bir şekilde kayanın içine girmiştir ki, ancak bir çekiç yardımıyla bulundukları yerden koparılabilirler. En iri cinsten olan bu fosillerin Akdeniz kıyılarında bulunmadığını da ilâve edelim; dikkati çeken bir nokta da Karadeniz'in kuzey kıyılarının istiridyeden mahrum olmasına karşılık güney kıyılarında ancak küçük cinselerinin bulunduğudur.

Kayalara yapışan fosillerden, özellikle eti Kızıldeniz'de yaşayan cinslerinkinde leziz olan deniz kestaneleri de vardı. Kırım'ın bu kısmındaki küçük vâdilerde tek kabuklu hayvanların fosillerinden tabakalar vardır. Ancak bu fosiller Akdeniz'dekilerden kabukların daha kalın ve daha az açık renkli olmasıyla farkederler; bazı vâdilerde o kadar çokturlar ki hemen hemen bitki yetişmesini önlerler; bu kabuklar, yapraklı ve yosunlu süngerî taşları ile karışık olup, esas yatak sel çukurlarının dibinde bulunur.

Bir dağdan ötekine deniz seviyesine göre inceie-

diğim kayalıkların seviyesi, bütün bu tabakaların yatay olduğunu ortaya koymuştur. Bütün araştırmalarımı böylesine ilgi çekici ve yeni bir olay olan bu mesele üzerine topladım ve bu düzgünlüğü bozacak herhangi bir şeye rastlamadım (1).

Bu kayalıkların seviyesinden itibaren çizilecek Kırım'ın yüksek topraklarının haritası, Kafkaslara doğru uzanan, birbirlerinden fazla uzak olmayan bir sıra ada görünümü verir.

İlkel coğrafya üzerine yapılan bu araştırmalar, uzun zamandan beri düşünce sisteminin üzerine eğildiği bilgi hazinesinin ilerlemesine önemli katkılarda bulunacaktır. Yeryüzünün ilk durumunu merak eden bilginler, en belirgin izleri izleyerek ve hep aynı seviyeyi korumaya dikkat ederek dünyanın evrenleri hakkında bilgi sahibi olabileceklerdir. Daha yüksek dağlar, onlara daha eskiden sular tarafından terkedilmiş seviyeleri gösterecektir; bu hâtıraların içinde gördüğüm ülkelerin gözler önüne serdiği manzaralar ile insanlarının yaşayışları hakkında bilgi vermekle yetinirken, bir Kırımlının bana verdiği cevabı buraya aktararak artık bu konuda fazla bir şey söylemekten kaçınacağım. Bu adamla birlikte Bahçesaray'ın içinde bulunduğu ovaya açılan boğazlardan birinde geziniyordum. Orada erişilmesi güç bir kayanın tepesinde, boğazın girişini kapayan demir bir halka gördüm. Yanımdaki Kırımlıya bu halkanın ne işe yaradığını sordum. Gayet sakin bir şekilde, vaktiyle deniz bu kayalıklara kadar geldiğinde boğazı gemilere kapatmak için kullanılmış olduğunu

(1) İnsan bilgisi yeryüzünün oluşum ikelerin daha fazla hâkim olduğunda, Kırım'ın gösterdiği düzgünlük oluşum evreleri sırasında yarım adanın pek etkilemediği gösterecektir. Bu ülkede ver sarsıntısı pek ender olarak görülmüştür. en yüksek dağlarda bile kratere veya en ufak bir lav izine rastlanmamıştır.

sanıyorum, dedi. Bu cevap üzerine tamamen şaşırdım ve her gün bu dağlarda denizin kalıntılarını görmekten başka bir bilgiye sahip olmayan bu zekânın bu meseleyi çözüş tarzına hayran oldum. Yunanlılar ve Romalılar her fırsatta İskitlerin manevî değerler felsefesi hakkında övgü dolu sözler söylemişlerdir; fakat dünyanın evrimleri hakkında bir Kırımlının ortaya koyduğu görüşler ve özellikle muhafaza ettiği sakinliği beni şaşırtmıştı. Bu adamın durumundan, soydaşlarının dünyanın evrimini gösteren çeşitli eserlere ilgi göstermediklerini ve Çadır Dağı'nın madenlerini işletmeyi ihmal ettiklerini kavradım. Daha bilgili ve kuşkusuz daha haris olan Cenovizliler bu dağın bol miktarda ihtiva ettiği altını çıkarmaya başlamışlardı. Kırım Hanı'nın bu işletmeden epey pay alacağı, fakat Bâb-ı âli'nin açgözlülüğünü uyandırmamak için kârlı bir işin devamından ziyade hiç çalışılmamasını tercih ettiğini de sanmaktayız. Bu işi yaptırmak için parayla tutulmuş insanların ülkeye sokulması mecburiyeti sonunda, orasının bir yasaklar ülkesi hâline gelmesini istemediğinden, Kırım hükümdarları halkın sükûnetini kişisel çıkarlarına tercih etmişlerdir. Bu fiyat karşılığında fakir kalmanın mutlaka büyük bir şerefi vardır.

Zevkleri, altın yaldızlı kafesler içinde olmaktan ziyade topraktan ileri gelen bir yaşayış tarzına alışmış olarak, Kırımlılar teneffüs ettikleri havadan bile haz duyarlar ve ülkelerinin tabiî güzelliği ile yetinirler.

Kırım göğünün her mevsim gösterdiği kuyruklu yıldızlar ve kuzey fecrinin aklığı atmosferin saflığı hakkında bilgi vermeye yeter. Bu özelliğini, batıdan gelen nemi ve buharı yutan kuzey bozkırlarına ve Kafkas zirvelerine de bağlıyabiliriz.

Birbirlerini izleyen ılımlı mevsimler, toprağın verimliliği ile de birleşince bitki topluluğu fevkalâde bir şekilde artıyor; kumlu, kara toprağın sunduğu verimli-

lik Aşağı Rusya'ya kadar uzanıyordu. Güneşin ısısı, çiftçiye pek fazla bir iş bırakmadan ekilen her tohumu yeşertmeye yetmektedir. Bu iş, saban ile ekilecek toprağı sürmekten ibarettir. Bir torba içinde karışık hâlde duran kavun, patlıcan, bezelye ve bakla tohumları sabanı izleyen bir adam tarafından toprağa serpilir. Serpilen tohumları örtmeye bile zahmet etmeyip, bunu yağmurun yapmasını beklerler ve çeşitli zamanlarda yetişen ürünü toplarlar.

Kırım topraklarını aynı anda kaplayan ürünlerden özellikle kuşkonmaz, ceviz ve fındık irilikleri ile dikkati çeker. Çiçeklerin bolluğu da bir başka özelliktir, tarlaları kaplayan küçük cins lâleler nefis bir manzara sunarlar.

Kırım'daki üzüm yetiştirme tarzı üzümlerin kalitesini arttırmaya engel olmaktadır dünyanın en elverişli topraklarının, üzerinde yaşayan insaları bağları, vâdilere dikmekte vaz geçiremediğini görmek gerçekten üzücüdür; bağ çubukları, sekiz, on ayak çapında, dört beş ayak derinliğinde çukurlara dikilmektedir. Çukurların hemen üzerinde bulunan kayalıklar, asma dallarına destek görevi yapmakta, güneşin ışınlarında korunan üzüm salkımları, devamlı nemli bir toprak ve çukura dolan yağmur suları ile beslenmektedir. Bağ bozumundan bir ay kadar önce asma yaprakları toplanır, bağ bozumundan sonra bağ çubukları toprak seviyesinde kesilir ve bütün kış boyunca sular altında kalan bağlar, su kuşlarına serbest bir arâzi bırakır.

Kırım'da rastladığım çeşitli kaz cinslerinden en değişik olanı boynu bizimkilerden daha uzun ve tüyleri kiremit kırmızısı renginde olanıdır. Kırımlılar bu hayvanın etinin çok tehlikeli olduğunu ileri sürerler. Buna rağmen bu kazın etinden tattım ve onu çok lezzetsiz buldum.

Kırım'da olduğu kadar hiç bir ülkede bıldırcın o

kadar çok bulunmaz; yazın her tarafa dağılmış olan bu kuşlar, sonbaharda bir araya gelerek Karadeniz'i aşmaya, oradan daha sıcak ülkelere göç etmeye hazırlanırlar. Kuş göçünü belirleyen şartlar hiç değişmez. Ağustos sonunda Kırım'da toplanan bıldırcınlar, gün batarken kuzeyden hafifçe esen rüzgârı beklerler. Kıyıda toplanarak akşamın altısında veya yedisinde havalanırlar, bütün gece 200 kilometrelik yolu katederek karşı kıyıya vardıklarında, gerilen ağlara takılarak veya onları bekleyen avcıların eline düşerek epey kayıp verirler.

Kırım'da bol olan akarsular, buna rağmen önemli bir nehir meydana getirmezler ve kıyının yakınlığı bütün akarsuların hemen denize kavuşmasına sebep olur. En sıcak günlerde bile suların kaynakları kurumaz; her boğazda kaynayan sular, çayırları sulamaya devam ederken, kayaların arasından akarak pırıl pırıl bir görünüm kazanırlar. İtalyan kavağı Kırım'da o kadar boldur ki, daha önce Cenevizlilerin orada bulunduğu bilinmese bu ağacın Kırım'a özgü olduğuna bile karar verilebilir.

Uzun zaman sanayii sayesinde egemen bir topluluk olan Cenevizliler ticaretlerini Kırım'a kadar uzatmasını bilmişler, ünlü Çengiz Han'ın torunları bu tüccarların baskısına boyun eğmek zorunda kalmışlardı; nihayet Fâtih Sultan Mehmed Cenevizlilerin boyunduruğunu kırarak çok daha yumuşak bir egemenlik kurmuştur.

Bugün Kırım'da hâlâ Kırımlıları Cenevizlilerin boyundurduğu altında tutan zincirlerin kalıntılarına rastlamak mümkündür. Zulmün bu eserleri, zâlimleri saran endişe ve korkunun da belirtilerini aksettirmektedir. Cenevizlilerden kalan evler daima erişilmesi güç kayalıkların tepesindedir. Aynı zamanda kale surları görevi yapan kayalıkların etrafında hendekler açılmış olup, yıkıntılar arasında bile evlerin yapılış tarzları hemen

anlaşılmaktadır. Yemlikleri kayalar içine oyulmuş ahırlar vardır. Kalelerin pek çoğu birbirleri ile bağlantı hâlinde olup, bunlardan bir kısmı yer altı yolları ile şehirlere bağlanmaktadır. Gayet büyük bir salonun ortasında, şimdi içinde insan kemikleri bulunan, on adım çapında, yedi adım derinliğinde bir havuza rasladım. Kırım'da, daima sarp dağlarda oyulmuş, geçit vermeye tepelerde kurulmuş bu çeşit sığınakları çok gördüm; bunların, gündüz otlatılan sürülerin geceleyin kapatıldığı yerler olarak kabul ediyorum.

En sarp yerler daima hürriyetin sığınağı veya zulmün inidir. Kayalıklar, hem ezenleri, hem de ezilenleri saran endişeleri dağıtan en elverişli yerler olmuşlardır.

Bugün bile Kırım ticaretinin merkezi olan Kefe şehrinin eskiden de Cenevizlilerin ticaret merkezi olması kuvvetle mümkündür; ancak Baluklava limanının güzelliği ve birkaç eski yapının kalıntıları. Cenevizlilerin bu limandan da yararlandıklarını ortaya koymaktadır. Bu liman şehri Kırım'ın en güney ucunda kurulmuştur; limanın hemen ağzında bulunan iki burun. İstanbul Boğazı'ndan ayrıldıktan sonra karşılaşılan ilk kara parçasıdır. Bu limanın civarında, gelişmesine ve güvenliğine katkıda bulunacak şekilde iyi kereste veren ormanlar vardır; tıpkı, eskiden yarımadanın başkenti olan Kırım şehrinde görülen mezarlar gibi, bugün tamamen terkedilmiş olan Baluklava limanı eski önemini gösteren kalıntılara sahiptir.

Kırım da pek önemli sayılmayan şehirler vardır; buna rağmen batı kıyısında sahip olduğu limanı yüzünden Gözleve ve Kalgay Sultan'ın (1) oturduğu Ahmedşid sayılmaya değer.

Kırım'ın tabiî tarihi hakkında önemli noktalara de-

(1) Bu asalet ünvanının ne olduğunu sonra göreceğiz.

ğindikten sonra, Kırım Türklerinin siyasî durumları ve hükûmet ilkeleri üzerine daha dikkatle eğilelim.

Küçük Tataristan diye adlandırılan ülke içine, Kırım yarımadası, Kuban, Çerkezistan'ın bir kısmı ve Rusya İmparatorluğu'nu Karadeniz'den ayıran bütün topraklar girer. Boğdan'dan Taganrog'a kadar uzanan bu topraklar 46. ve 44. enlemler arasında bulunup, yüz yirmi, yüz altmış kilometre ene ve dört yüz elli kilometre uzunluğa sahiptir. Batıdan doğuya doğru Yeticekule, Camboyluk, Yedesan ve Basarabya eyaletlerini kapsar. Bugün Bucak diye adlandırılan bu sonuncu eyalette, köylerde yerleşmiş Türkler yaşarlar; fakat diğer üç eyalette Türkler istedikleri yerde keçe çadırlarını kurarlar.

Nogay olarak adlandırılan ve göçebe sanılan bu topluluklar, ovaları kuzey - güney doğrultusunda kesen vâdilerde yerleşik bir hayat sürerler; tek sıra hâlinde kurulmuş çadırları bazen yüz otuz kilometre uzunluğunu bulan ve çeşitli aşiretlere ait olan köyler meydana getirir.

Bu çoban toplulukların sürdükleri sâde ve kanaatkâr hayat nüfus çoğalmasını teşvik ederken, medenî geçinen milletlerde lüks hayatın aşırılıkları ve ihtiyaçları nüfusu kökünden keser. Nitekim nüfusun Nogaylarda, Kırım ve Bucak'a nazaran daha fazla olduğu hemen dikkati çekmektedir; ancak Kırım Hanı'nın toplayabildiği asker sayısı ile nüfus arasında bir bağıntı kurmak mümkün değildir. İleride bu hükümdarın üç ayrı ordu kaldırabileceğini göreceğiz; Bizzat kendisinin yönettiği 100 000 kişilik bir ordu, Kalgay'ın yönettiği 60 000 kişilik ve Nureddin'in emrindeki 40 000 kişilik ordular. Günlük işlere hiç bir zarar vermeden bu sayının iki misli asker toplamak da mümkündür; bu miktar asker ve Kırım Hanlığı'nın topraklarının yüz öl-

çümü gözönüne alınırsa ülkedeki nüfus bizim nüfusumuzla karşılaştırılabilir.

Milletlerin kudretini değerlendirmenin en emin yolu, ordularını faaliyet hâlinde görmektir; fakat önce bu kuvvetlerin tabiatını, onu bir araya getiren araçları incelemek gerekir. Bu araçlar devlet şekliyle sıkı sıkıya bağlı olup, her devletin ilk kaynağı tarihin derinliklerinde yazılıdır.

Kırım Türklerinin tarihi ise, ancak çevresinde dolanarak muazzam genişliği hakkında fikir edinilen bir Okyanus'a benzer. Nitekim bu milletin ihtişamını onun yakınında olmak talihsizliğine uğrayan topluluklarda görüyoruz; buna rağmen bu topluluklar pek az şey yazmışlar veya hiç yazmamışlar. Tarihi, ihtimallerin eline terketmişlerdir; fakat bu ihtimaller o şekilde düzenlenmiştir ki, çevredeki milletlerin vakâyinâmelerine bakıldığında Türklerin onların katında en kıdemli yerde olduklarına dair kanaat kuvvetle yerleşmektedir.

Bugün edebiyatçılarımızı şiddetle meşgul eden Atlantis adasının yeri hakkında derinlemesine araştırmalar yaptığımı iddia etmeden şunu söylemek isterim ki, şu anda Tataristan diye adlandırılan kuzeye yönelmiş yaylanın, Kafkas sıradağlarının ve Kore yarımadasına kadar uzanan Tibet dağlarının ve yaylalarının, akarsuların durumlarından dünyanın en yüksek yerleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu tek gözlem bile, hâlen Türkler tarafından işgâl edilen bu toprakların Asya'nın ilk keşfedilen yerleri, ilk insanların geliştikleri ülkeler olduğunu ortaya koymakta, güney Asya ve Avrupa'ya Got, Ostrogot veya Vizigot adı ile yapılan göçlerin hep buradan geldiklerini ispat etmektedir (1).

---

(1) Henüz büyük göçler teorisinin ve Türklerin bununla olan ilgisinin bilinmediği devirde yazarın böyle bir kanaat varması gerçekten ilgi çekicidir (Ç.)

Bu varsayımı güçlendiren coğrafî gözlemlere, Kırım Giray'ın bana naklettiği bir Türk geleneği de önemli destek olmaktadır. Bir müddet sonra bu Hükümdar'ı tarıtta görecek, cesaretini, bilgisini, felsefesini ve ölümünü hayranlıkla izleyeceğiz.

Bu arada Çengiz Han'dan önce Türklerin vakâyinâmelerinde tam anlamıyla ispat edilmiş olayları ortaya çıkarmak gayet zordur; fakat bilinen bir şey varsa o da, Çengiz Han'ın diğer Hanlar tarafından Hanlar Hanı seçildiğidir. Yine bilinen bir şey varsa, Çengiz Han'ın, tarihin şimdiye kadar kaydetmediği genişlikte bir imparatorluğu yaratacak tasarıları düzenlediği ve uyguladığıdır. Bu fâtihten sonra meydana gelen ve fethedilen ülkeleri istilâ eden göçler bu taşkınlığa sebep olan nüfus çokluğunu kanıtlamaktadır; bütün bu etkenler bir araya gelince bu hanedânın menşei tarihin karanlıklarına doğru itilmektedir.

Kesintisiz bir silsile Cengiz hanedânını günümüze kadar getirmiş, bu arada hâlen Kırımlıların tâbi olduğu devlet düzeni de aralıksız devam etmiştir. Buradaki Türklerde, eskiden bizi etkileyen aynı yasa'ara, aynı düşüncelere raslanmaktadır; eğer bu eski toplu'ukların kuzey ülkelerine göçlerini, bu kuzeylilerin de bize doğru gelmesini düşünecek olursak en eski geleneklerimizin kaynağı hakkında bir fikir edinmiş oluruz.

Hükümdarı çıkaran sülâlenin dışında Şirin, Mansur, Secud, Argen ve Barun sülâleleri de vardır. Çengiz Han sülâlesi hanları verirken diğer beş büyük aile Hanlığın beş büyük tâbi Beğlerini çıkarır. Beğ ünvanı verilen bu kişiler daima ailenin en yaşlıları arasından seçilir ve bu düzen asla değişmez. Ataları Çengiz Han'ın yanında olan bu eski Mirzalar sıraland'ğımız şekilde en yüce soyluları meydana getirirler; sonradan Bey ünvanı tevcih edilmiş ailelerle asla karışmazlar. Mirza Kapıkulu olarak adlandırılan bu aileler ise kendilerini

temsil eden bir Beğ'e sahip olurlar, eyaletlerde otura-rak feodal hakları ellerinde tutarlar. Soyluluk ünvanı verilen en eski aile olarak Kudalakların en yaşlı üyesi diğer metbu ailelerin temsilcilerinin başkanıdır; Han'-ın yanında toplanan bu altı Beğ Kırımlıların Senato'su-nu teşkil eder.

Bu heyet ancak olağanüstü durumlarda toplanır; fakat, bütün aile temsilcilerini toplama yetkisine sahip olan Han, bunların uzakta olmasından yetkisini kötüye kullanmasın diye, Şirin Beği daima Han'ın yanında bulunur ve diğer beş aileyi temsil eder; Kırım soylularının bu başkanı Han, Kalgay, Nureddîn ve vezirler gibi, gerekli durumlarda Han toplantı yapmayı ihmâl ederse Beğler heyetini toplantıya çağırma hakkına sahiptir. Şirinlerin Kalgaylığı, Beğ'den sonra en yaşlı üyeye verilir; bu durumda Başkan, yanında daima kendisinden sonra gelecek olanı bulundurmuş olur; Han'ın yetkilerini dengeleyen bu güç daima faaliyet hâlindedir.

Han'ın baskısına karşı bütün güçleri bir araya getiren bu düzen aynı zamanda Hükümdar'ın güvenliği ve iktidarın onun elinde olmasına da dikkat sarfeder. Kırım derebeyleri, bir binanın sütunları gibi hükûmeti destekler; bu binanın sarsılmasına asla izin vermezler. Bu millette Fransa'nın derebeylik devirlerinde görülen karşılıkların hiç birine rastlanmamıştır. Hâlâ ilk safiyetini devam ettiren Kırım devletinde en ufak bir ihtirasa yer yoktur. Kırım'da büyük derebeyi olmak için yıllar geçerken, Fransa'da doğuştan bu hakka sahip olunuyordu.

Bu düzenin hükümdar ailesi içinde de geçerli olduğu, yani Han olarak ailenin en yaşlı üyesinin seçildiği sanılmaktadır; ancak Cenevizlilerden önce tahta geçme şekli nasıl olursa olsun, tam o çağda üç Han'ın aynı anda seçildiği ve hanlık hakkına daha fazla sa-

hip gibi görünen Mengli Giray'ın Mankup'ta tutsak edildiği bir gerçektir.

İstanbul'un fethini tamamlıyan Fâtih Sultan Mehmed, bu şehri Cenevizlilerden temizledikten sonra, Kırım'ı da bunların elinden kurtarmaya koşmuş, Mengli Giray'ı serbest bırakmıştı; ancak, hanlığa geçecek olanları Bâb-ı âli'nin seçmesi şartını taşıyan bir anlaşma imzaladıktan sonra bu hanın tahta geçmesine izin vermişti. Rumeli topraklarının büyük kısmı tımar olarak Cengizoğlu'na verilmişti; Kırım hanlarının Osmanlı hâkimiyetini kabul etmelerini tazmin etmek maksadıyla zengin topraklar Kırım mülküne geçirilmişti; Çengizoğlu sülâlesinden her Han, İstanbul'da çevireceği entrikalarla Osmanlı tahtına geçebilme umudunu taşır.

Kırım'dan Cenevizlileri kovan Sultan II. Mehmed'in Mengli Giray ile yaptığı anlaşmanın hükümlerini teminat altına almak için aldığı bütün tedbirlere rağmen anlaşmaya imza koyan taraflar, ancak karşılıklı haklarını korumak maksadıyla şartlar ileri sürebilmişlerdir; Kırım Cumhuriyetinin hakları tehlikeye sokulmamış, hanların azledilmesi hakkının Padişaha verilmiş olmasına karşılık Kırım halkının kanunî bağımsızlığına dokunulmamıştır deniliyordu. Kırımlıların genel hakları, bu topluluğun bağımsızlığı söz konusu edildiğinde her halde iyi anlaşılmamıştı. Zaten hür bir topluluğa hürsün demek, onu boyunduruk altına almak demektir.

Kırım'da Han ile ona tâbi derebeyleri arasında mükemmel bir denge sağlayan siyasî araçlar, bu dengenin süresini arttırmak için toprakların iyi bir şekilde dağıtılmasına gerek gösterir. Ancak bu dağıtılma da o topraklarda yaşayan halkın yaşayış farklılıklarını göz önüne almak zorundadır.

Kırım ve Basarabya toprakları soylu tımarlılar, hanedân toprakları ve soylu olmayan kişilere ait mülk-

lere bölünmüştür. Bunlardan birinciler tahta tâbi olmadan ve hattâ vergi bile ödemeden irsî olarak geçen haklarla ellerindeki toprakları işletirler. Hükümdar topraklarının gelirlerinin bir kısmı Han'ın hazinesine girer, o da, mükâfatlandırmak istediği kimselere bu paradan dağıtır. Yedinci göbeğe kadar mirasçı bulunamıyan soylulara ait toprakların mülkiyeti Han'a geçer, aynı şekilde tımar sahibi soyluların toprakları içinde mirasçısız kalan topraklar da Mirza'nın malı olur. Yine bu ilkeler dahilinde Yahudi veya Hıristiyan tebâ yıllık vergisini öder ve bu durum Kırım'da soyluların mülkiyet hakkını önemli şekilde arttırır.

Yine büyük eyaletlerde tımar sahibi olan Mirzalar gerekli miktarda asker çıkarmak zorundadırlar; ilerde yeri geldiğinde bu düzenin nasıl çalıştığını ayrıntıları ile inceliyeceğiz.

Nogaylarda toprak mülkiyeti farklılıklarına rastlamak mümkün değildir; sadece kendi sürüleri ile ilgilenen bu çoban topluluklar, toprakları tımar sahiplerine bırakırlar ve komşu aşiretlerin otlaklarına geçmemeye çalışırlar.

Ancak Nogay Mirzaları tebâları ile toprak mülkiyetini paylaşıyorlar ve tarımla uğraşmayı bir nevi zül sayıyorsalar da tarım işiyle uğraşmaz değillerdir. Aşiretleri ile birlikte kışın vâdilerden birine çekilen Mirzalar, aşiretlerin kendilerine vermek zorunda oldukları hayvanları ve yiyecek maddelerini alırlar; ekim mevsimi geldiğinde tarımcıları ile ovalara çıkarlar, tarım için uygun bir yer seçerler ve elde ettikleri ürünü tebâları ile paylaşırlar.

Tarım çalışmalarını devamlı değiştiren Nogaylar böylece gayet zengin ürün almak imkânına kavuşurlar.

Kırım'da büyük tımar sahiplerinin uyguladıkları angarya çalıştırma hakkı Nogaylar arasında bilinmez; fakat bunlar da Eyalet Beği'ne öşür verirler.

Eyalet hükûmetlerinin başında bulunan Sultanlar Serasker ünvanı ile anılırlar ve genel vali olarak hüküm sürerler. Fakat hanlığın en yüce mevkilerinden biri olan Kalgaylık, Han'ın ailesinden en itimada lâyık olana verilir. Kalgay, Bahçesaray'dan on yedi kilometre uzaklıkta bulunan Ahmedşid şehrinde kalır; yaşayışı tamamen bir hükümdar yaşayışı gibidir. Vezirleri buyruklarını yerine getirir; hükmüne tâbî yerler Kefe'ye kadar uzanır.

Eskiden Han'ın irsî halefine verilen Kalgay rütbesi hâlen Han'ın ölümünde, yerine yenisi geçinceye kadar hanlık görevini yapma yetkisine sahiptir. Han'ın bizzat katılmadığı savaşlarda Kırım ordusuna başkumandanlık yapan Kalgay, yedinci göbekten mirasçısı bulunmadan ölen Mirzaların mirasını da üzerine geçirir.

Hanlığın ikinci derecedeki rütbesi olan Nureddînlik yine bir Sultan tarafından işgal edilir; onun da vezirleri vardır, ancak ne bunların ne de Nureddin'in icra yetkisi yoktur. Bahçesaray'dan başka bir yerde bulunamıyan bu küçük saray, Han sarayı çevresi içinde yer alır: buna karşılık eğer herhangi bir olay Nureddîn'in başında bulunduğu kuvvetleri savaşa sürüklerse, Nureddîn ve vezirleri Hükümdar'ın sahip olduğu bütün yetkilere kavuşurlar.

Hanlığın üçüncü derecedeki rütbesi, Han soyundan gelen prenseslerle evli olan Şirin ailesinden Mirzalara, Orkapı muhafızı olarak Or-beğ adıyla tevcih edilir. Kendilerine vezirlik makamını lâyık görmeyen bu soylular, sultanlara verilen rütbeleri ve dış eyaletlerin valiliklerini kabul ederler; ancak bu uç illeri genellikle tahtta bulunan Han'ın oğulları veya yeğenleri tarafından işgal edilir; bunlar illerindeki askerî kuvvetlerin kumandanlığını yaparlar; Bucak, Yedesan ve Kuban illerinin orduları Han'ın, Kalgay'ın veya Nureddîn'in buy-

ruğunda toplansalar bile Serasker Sultanlarının kumandasında hareket ederler.

Camboyluk ordusu bir Kaymakam tarafından yönetilir. Kaymakam bir Serasker gibi birliklerini esas orduya kadar götürür; fakat orada kumandanlık yetkilerini başkumandana bırakır ve kendisi yine ilinin başına döner ve Kırım berzahının önünde yer alan toprakların güvenliği ile meşgul olur.

Gelirleri illerde kurulmuş olan bazı kurumlardan gelen bu büyük rütbelerden ayrı olarak kadınlara ait iki büyük rütbe daha vardır: Han'ın annesine veya eşlerinden birine tevcih ettiği Alabeğlik ve kızkardeşlerinden veya kızlarından en büyüğüne verdiği Uluğhanlık rütbeleri. Birçok köy bu prenseslerin yönetiminde olup, tebâları arasında mevcut anlaşmazlıkları, hareme en yakın saray kapısında oturan kâhyaları aracılığıyla çözmeye çalışırlar.

Türkiye'dekine eş görevlerde bulunan Şeyhülislâm'ın, Sadrâzam'ın ve diğer vezirlerin yetkilerinin ayrıntılarına girmeyeceğim, yalnız şunu ilâve edeyim ki feodal devlet ilkeleri bunların yetkilerinin uygulanmasında bazı değişiklikler getirmektedir.

Han'ın yıllık geliri ancak 600.000 lirayı bulmaktadır; bu az gelir Han'ın serbestliğini kısıtlamakta ise de, cömert davranmasına engel olmamaktadır. Han başındaki Mirzalardan kurtulmak için kendi timarlarından bir kısmını bu Mirzalara bağışlar.

Buna karşılık ordu toplanması Han'a hiç bir malî yük getirmez. Bütün timarlar belirli sayıda asker çıkarmak zorundadır. Adlî işlemlerde de Hükümdar'ın bir masrafı olmaz, bütün hanlık dahilinde adalet ücretsiz olarak dağıtılır.

Kırımlılarda eğitim iyi yazıp okumakla sınırlanmıştır; ancak Mirzaların eğitimleri iyi değilse bile nezaket kurallarını gayet iyi bilirler. Bu, onların devamlı

olarak saygı göstermek zorunda oldukları sultanların yanlarında yetişmelerinden ileri gelmektedir.

Bahçesaray'da, günümüze kadar itina ile saklanmış ve bir ailenin elinde bulunan son derece değerli tarihî bir defter vardır. İlk yazarı tarafından en eski geleneklerin yazılmasıyla başlanan bu yazma eserde günümüze kadar gelen olaylar kaleme alınmıştır. Kırım'a gelmem dolayısıyla defterin şimdiki sahibi bana gelip bazı bilgiler isteyince bu değerli defterin mevcudiyetini öğrendim ve bütün gayretlerime rağmen onu elde edemedim. Teklif ettiğim on bin altın bile faydasız kaldı, fazla vakit bulamadığımdan bu defterden bazı kısımları kopya edemedim.

Gazeteler günümüzde Lehistan'da meydana gelen karışıklıkları ve Rusya ile Türkiye arasındaki görüşmeleri fazlasıyla yazdılar. Maksud Giray kendisini bu yangının ortasında görüyor, önemli bir rolü olduğunu kavrıyor, olayların devamından ciddî endişeler duyuyor, kendisine halef olarak Kırım Giray'ı lâyık buluyor ve tahminlerinde pek yanılmıyordu.

Bu arada Balta olayı Padişah'ı Peygamber'in sancağını açmaya zorladı; Rus elçisi Yedikule'ye kapatıldı, Tahta geçen Kırım Giray Padişah ile askerî meseleleri görüşmek üzere İstanbul'a çağrıldı. Bu haberler Bahçesaray'a Maksud Giray'ın azledilmesi buyruğu ile birlikte geldi. Aynı ulak Bahçesaray'da bir Kaymakam'ın seçilmesini ve ordunun Basarabya'da Kavuşan'da toplanmasını belirten yeni Han'ı buyruklarını da getirmişti. Ben de hemen o yere gitmek, yeni Han'ı orada karşılamak üzere hareket ettim; ancak Han'dan aldığım bir haber beni bu formaliteden kurtardı; Kırım Giray beni şehre girişinde akşam yemeğine dâvet ediyordu.

Bu başlangıç bana gayet sevimli gelmişti; ancak ulaktan aldığım haberler olmasa akşam yemeği hakkında bazı endişelere kapılacaktım. Ulak samimî ola-

rak bana, efendisinin balık sevdiğini ve benim aşçımın balık yemeklerinde usta olduğunu bildiğini anlattı; hemen aşçıma emir vererek Han'ın hoşuna gideceğinden kuşkum olmayan bir balık yemeğinin hazırlanmasını istedim.

Han ertesi gün şehre gelecekti; atıma bindim ve şehirden sekiz kilometre ötede onu karşıladım. Yanında büyük bir atlı kalabalığı vardı; bana gösterdiği lütuf daha önceki güzel davranışlarının bir devamıydı.

Altmış yaşlarında olan Kırım Giray'ın uzun bir boyu, soylu bir duruşu, rahat hareketleri, heybetli bir çehresi, canlı bakışları ve arzusuna göre kâh tatlı bir iyiliğe, kâh sert bir tutuma dönme yeteneği vardı. Savaş hâlinde olunması, yedisi kendi oğlu olan bir sürü Sultan'ın yanında yer almasını gerektirmişti. Özellikle dikkatimi bu şehzâdelerden ikincisi olan ve cesaret, iki yayı aynı anda çekebilme gibi kabiliyetlere sahip şehzâde üzerine çektiler. Bu işe çocukluğundan beri çalışmış, dokuz yaşında iken babası gururuyla oynamak isteyerek ona, onun gibi bir ödleğe bir örekeyi tercih edeceğini söylemiştir; bu söze fena hâlde içerleyen çocuk, babasına doğru bir ok fırlatmış, şans eseri ok eyer yatağının tahtasına saplanmıştı. Bu olaydan sonra oğulun babaya gösterdiği derin saygı bunun bir suikast olarak değerlendirilmemesini sağlamıştı.

Han'ın şehre girmesi için gereken hazırlıklar şehir kapısı dışında yapıldı; Han başına mücevher ile süslü iki sorguçlu bir miğfer, arkasına çaprazlama yay ve sadak koydu; yanında muhafız kıtası, başları sorguçlu değerli küheylânları, Peygamber'in sancağı, saray erkânı olduğu halde saraya geldi. Divan salonunda devlet büyüklerinin saygılarını kabul etti.

Bu tören, benim hazırlattığım akşam yemeği vaktine kadar sürdü. Rekâbet dolayısıyla diğer Mirzaların aşçıları da kendi sanatlarını göstermeye çalıştılar; an-

cak sarap ile hazırlanan soslara karşı bir şey yapamıyorlardı. Etten sonra sofraya sunulan hafif yemekler de az başarı kazanmadı; Fransız mutfağının üstünlüğü sayesinde her gün Han'a her öğünde on iki kap yemek yaptırıyordum.

Kırım Giray sadece iyi bir sofrayla yetinmiyordu, her türlü eğlenceye açık bir adamdı. Kalabalık bir orkestra, maaşla tuttuğu soytarılar, gündüzleyin onu meşgul eden siyasî meselelerden ve savaş hazırlıklarından hiç olmazsa geceleri uzak kalmasını sağlıyordu.

Kavuşan bütün hanlığın merkezi hâline gelmiş, buyruklar buradan yayılır olmuş, her taraftan saray adamları buraya akın etmeye başlamıştı. Kırım'da tanıdığım ve Han'ın bana karşı gösterdiği teveccühe tanık olan yeni Vezirler, Han'dan istemeye cesaret edemedikleri bir lütufun sağlanması için benim aracılığımı rica etmişlerdi. Kırım Giray ilk hanlığı döneminde saltanatını teminat altına almak için mizacının sertliğini göstermek bakımından zalimce bir davranışta bulunmanın faydasını anlamıştı. Bazı sert yasaları çiğnerken suç üstü yakalanan zavallı bir Kırımlı, Han tarafından idama mahkûm edilmişti. Saraya geldiğim sırada bu zavallıyı idam etmeye hazırlıyorlardı. Sultanlar hemen çevremi sararak bana olayı naklettiler ve Kırımlıları bu olayın devamından korumam için arabulucu olmamı rica ettiler. Kırım Giray'ın yanına girdim; Hükümdar idam hükmünü vermek için sarfettiği gayretin heyecanı içindeydi; öpmek için tuttuğum elini geri çekmeye çalışmasına rağmen bırakmadım. Sert bir tavır takınarak, ne istiyorsunuz? dedi. Suçlunun bağışlanmasını, dedim. Bundan ne elde edeceksiniz? diye cevap verdi. Size itaatsizlik gösteren bir adamdan hiç bir şey beklenemez; ben asıl sizin ile ilgileniyorum, dedim; bir an için çok sert gözükmek için birazdan zalim bir hükümdar olacaksınız; halbuki daima saygı duyulan ve

korkulan bir hükümdar olmanız için iyilikten vazgeçmenize gerek yoktur. Gülümsedi, elini bıraktı; elini öptükten sonra, dışarı çıkarak onun namına suçlunun bağışlandığını bildirdim. Bu haberin sağladığı neşe Osmanlı sanatçılarının oynadığı bir komedi ile devam etti. Gösteri boyunca Kırım Giray, yeni duyduğu Molière tiyatrosu hakkında bana bir sürü sual sordu. Molière'in komedilerindeki tipler üzerinde tartıştık.

Bizim zihinlerimiz barışçı konular üzerinde dolaşıp dururken Lehistan konfederasyonundan gelen bir elçi onların Han ile birlikte sefere çıkmaya hazır olduklarını bildirdi. Kırım Hanı Padişah'a Ukrayna'ya bir sefer düzenlemeye söz vermişti; Lehistan Ukraynası'da bu seferden etkilenebileceği için onlarla önceden bazı noktalar üzerinde görüşme yapmak durumu vardı, ancak Leh elçisinin yetkileri böyle bir görüşmeye katılmasını sağlamıyordu. Buna karşılık vakit daralıyordu: Kırım Giray benim Hotin'e giderek oraya sığınmış olan Ley soyluları ile onun adına görüşmeler yapmamı istiyordu; ancak Han'ın tam güvenini kazanmış olmanın verdiği memnunlukla yetinmeyerek, benim gibi tam yetkili bir Kırımlının da bu toplantıya katılmasını istedim; hemen birini seçtiler. Leh elçisi rahattan ziyade çabukluk istediğinden ertesi gün akşam Boğdan topraklarına girdik. Savaş gelmeden önce bile müthiş bir tahrip manzarası ile karşılaştık; birkaç birliğin bu topraklardan geçmesi üzerine halkın duyduğu korku bu felâketi hazırlamıştı. Köylerin boşaltılmış ve tarlaların yakılmış olması, Tuna boylarında bol yiyecek bulacağını uman Osmanlı ordusuna pek bir şey vâdetmiyordu; fakat bu düşüncelerimi açtığım Kırımlı meslekdaşım, Dankowca'ya kadar yokluk (1) çekeceğimizden başka

(1) Donkowca, Hotin yakınlarında, savaşın başlamasından beri Leh vatanseverlerinin kaldığı bir köydü.

bir şey düşünmüyordu. Krazinski ve Potoski Kontları bizi, temsil ettiğimiz Han'a lâyık bir şekilde karşıladılar, ancak meslekdaşımı en fazla memnun eden şey ikrâm edilen nefis Tokay şarapları oldu. Kırımlı meslekdaşımı buraya getirirken kendi arabamı ona vermiştim, ama yüksek koltuktan rahatsız olmuş olacak ki dönüşte, istediği gibi yatabileceği bir Türk arabasını tercih etti. Arkamızdaki bir arabada yüklerimiz ve birkaç hizmetkâr geliyordu. Bir az uzun olmasına karşılık daha iyi olduğu söylenen bir yolda ilerliyorduk. Uzun zaman kar yağdıktan sonra şimdi de keskin bir soğuk vardı; bu soğuktan istifade ederek donmuş bulunan Prut'u geçmemiz gerekiyordu. Bir rehberin önderliğinde nehrin kıyısına geldiğimizde akıntının şiddetiyle iri buz parçalarının süratle aktığını gördük. Suyun derinliğini bilmediğim gibi, akıntının şiddetinden çekiniyordum; rehberimiz bu hususta bana teminat vererek ilk olarak benim arabamı nehre sürdü. Arabayı, akıntıya dayanabilecek altı at çekiyordu; nitekim sağ salim karşı kıyıya vardık; hafif olmaları dolayısıyla endişe duyduğum iki arabanın da geçmesini görmek üzere hemen yere indim. Nehrin henüz üçte birini geçmişlerdi ki sular onları havaya kaldırdı. Durmaları için bağırdım; fakat benim uyarım duymayan seyisler durmadan atların dizginlerine asılıyorlardı; her iki araba da devrildi, içindekiler karma karışık bir şekilde akıntıya kapıldılar. Hemen benim seyisime dönerek atları koşumdan çıkarmasını, Kırımlı meslekdaşım ile hizmetkârlarımın yardımına koşmasını emrettim; diğer seyisi soğuktan mahvolmuş bir halde buldum, yakınındaki bir çukurun içine sürükleyerek üzerini karla kapladım. Seyisim akıntıyı izlemiş, ilerdeki değirmene doğru bağırarak değirmencilerin dikkatini çekmişti. Ben de oraya geldiğimde, değirmencilerin kancalarla adamları sudan çıkarmaya çalıştıklarını gördüm. Daha önceki yerime döndüğümde yaşlı meslek-

daşımı çevrede bulamayınca başına türlü şeyler geldiğini sandım; tam o sırada bana sakin olmamı tavsiye eden sesini duydum, sesin geldiği tarafa döndüğümde buzların arasında, sadece başı arabasının kapı penceresinin dışında suların içinde gördüm; yapacağı en ufak bir harekette yeniden akıntıya kapılabilirdi. Onun yardımına koşmaktan ve soğuktan donma tehlikesine rağmen diğer adamlarımı kurtarmaktan gayet memnun oldum.

Nitekim don elbiselerini o derece katılaştırmıştı ki, ancak büyük bir ateşin ısısı ile yumuşatıp çıkarabildik. Değirmencilerin gayretinin onlara yeteceğini anlayınca seyisi kurtarmak için harekete geçtim: kar onu iyileştirmişti. Geldiğimizde, yatırdığım çukurdan kalkmaya uğraşıyordu. Değirmenin geniş ateşi onu iyice kendine getirdi; diğerlerinin yanına döndüğümde bütün yüklerimi kurtarılmış olduğunu memnuniyetle gördüm. Durumun gerektirdiği bütün yardımlarımı yaptıktan sonra, geçirdiği büyük tehlikelere rağmen benim çabalarıma üzülen meslekdaşımın sözleri beni çok duygulandırdı. Elbiseleri kurutmak, arabaları düzenlemek ve yiyecek temin etmek için sarfettiğimiz zaman ancak ertesi gün hareket etmemize sebep oldu. Şimdiye kadar karşılaştığım yolları bana aratacak kadar berbat yollardan geçerek Botuşan'a bir an önce varmaya çalıştık. Boğdan'ın en önemli şehirlerinden biri olarak bana anlattıkları bu şehirde ihtiyacımız olan yiyecek maddelerini alabilecektik; orava vardığımızda güneş henüz batmamıştı, fakat şehirde bir tek insan yoktu; rehberimin bir Boyar'a ait olduğunu söylediği açık evlerden birine girdik. Bu durumda yine yiyecek maddelerini alamıyacaktık; rehberime civardaki manastıra giderek benim nâmıma başrahipten yiyecek istemesini söyledim; dönüşünü sabırsızlıkla beklerken evin avlusuna altı atlı bir arabanın girdiğini farkettim: bu, evine gir-

diğimiz adamdı. Şehre gelirken rehberimi gördüğünü, sorumlu olduğum görevi ve ihtiyaçlarımı ondan öğrendiğini, bunları bana temin etmek için bizzat kendisinin geldiğini belirtti. Böylesine namuslu bir başlangıç bizi fazlasıyle memnun etti; buna rağmen sağlanan yiyecekler pek ihtiyaçlarımıza yetecek ölçüde değildi. Ev sahibimin önemi ne olursa olsun, onun o havalinin sözü geçen bir adamı olmadığını anladım; pek sağlam bir karaktere sahip olmadığından ileri sürülen bütün tekliflere boyun eğiyordu. Bu yüzden, Boyarların şehir ve kasabaların boşalmasına göz yummak ile ne gibi tehlikelere mâruz kaldıklarını, bu durumu önlemek için otoritelerini kullanmalarının şart olduğunu ona kabul ettirdim. Yedi, sekiz bin nüfuslu olan şehir halkının, birkaç sipahinin kötü hareketlerinden ürkerek adam yolladığım manastırın avlusuna sığındığını ve halk gibi çekingen davranan birçok Boyarın, yaptıkları hareketin sonuçlarını farkedemiyerek bu durumu kışkırttıklarını anlattı; ben de onlardan biriydim, şimdi beni ikna ettiniz, aynı iyiliği soydaşlarıma da yapınız, dedi. Bu zavallıları evlerine kavuşturmak düşüncesi bir yandan bana haz verirken, diğer yandan açık bir tehlikeyle karşılaşmaktan çekiniyordum; buna rağmen yolumun üstünde olan manastırdan gelen çocuk, kadın sesleri, içeri girmemi sağladı. Önde evsahibi Boyar, kalabalık arasında bana yol açarak diğer Boyarların toplandıkları bir salona girdik. Evsahibimiz üzerinde öyle bir etki bırakmıştım ki, arkadaşlarının da kararlarından dönmesini istedi; fakat diğerlerinin hakaretleri ile karşılaşınca bu adamın önderleri olmadığını anladım. Bunun üzerine ben de hitabet kabiliyetimi denemek istedim, ancak bunun da bir fayda vermiyeceğini anladım; dinleyicilerim çok gürültücü olup, sükûneti sağlamak için yaptığım çabalar neticesiz kalıyordu. O zaman daha etkili çarelere başvurdum. Panikten doğan korku düzen-

sizliği doğurmuştu, daha gerçek bir korku düzensizliğin önüne geçebilirdi. Konuşmamın tarzını değiştirdim, durumu Han'a şikâyet edeceğimi ve bunları yargılamasını sağlıyacağımı bildirdim. Koyun gibi Boyarları dinleyen halkı bu cezadan uzak tutacağımı, karşımda direnen olursa onu âsi ilân edeceğimi bildirince, önümde boyun eğen ve korkudan titreyen insanlar gördüm. Boyarların en gürültücü olanı, maden öyle, bu korkak kalabalığa siz hitap edin, dedi; siz onları, bizden daha iyi bir şekilde kandırabilirsiniz, üstelik size hayır duâ ederler ve sayenizde bizim iyi niyetimizi de öğrenmiş olurlar. Uzun müddet bu teklife direndim, hattâ gelişimden beri avluda endişe içinde kıvranan bu halkı görmeseydim bu tehlikeli görevi hiç bir surette kabul etmeyecektim; aynı Boyar, perona doğru ilerleyerek, haydi bu zavallılara bir şeyler söyleyin, diye tekrarladı. Peron üzerinde dişinden tırnağına silâhlı üç yeniçeri vardı. Duruşlarından kendilerini önemli kişiler sandıklarını anladım, ve artık bu maceraya bir son vermek için önce bu askerleri etkileyerek halkı şaşırtmaya karar verdim. Sert bir sesle, burada ne yapıyorsunuz? diye sordum. İçlerinden biri, bu kâfirleri koruyoruz, dedi. Koruyor musunuz? Kime karşı? Hani nerede düşmanları? Padişah mı, yoksa Kırım Hanı mı düşmanları? Eğer böyleyse siz âsi durumuna düşüyor ve buradaki düzensizliğin sorumlusu oluyorsunuz, dedim. Sizi cezalandırtacağımdan kuşkunuz olmasın. Bu son sözleri söylemiştim ki, yeniçeriler korkuyla ayağa dikildiler ve merdivenleri çarçabuk indiler. Yeniçeriler üzerinde elde ettiğim bu ilk başarı halkın birden sessizliğe gömülmesine sebep olmuştu. O zaman ortaya doğru ilerledim ve tam sesimi yükseltip hitabet sanatımı ortaya koyacaktım ki, kalabalığı yaran bir sarhoş küstahca bağırmaya başladı: Açlıktan ölürken siz itaatten, sükûnetten bahsediyorsunuz: bize ekmek verin; halk

da hiddetle, evet ekmek isteriz, diye bağırmaya başladı. Tasarladığım her şeyin yıkıldığını ve böylesine ihtiyatsızca attığım adımdan o kar yol olmadığını görünce elimi cebime daldırdım, bir avuç dolusu çeşitli ülke parası çıkardım, hepsini kalabalığın üzerine doğru fırlatırken, alın, işte size ekmek, arkadaşlar evlerinize dönün orada istediğiniz kadar ekmek bulacaksınız diye haykırdım. Sahne bir anda değişti, herkes paraları kapmak için üstüste yığılırken, sarhoş kalabalığın arasında kaybolmuş, bir yandan hayır duâlar işitilirken, diğer yandan ağır küfürler kulağa çarpıyordu. Bir an önce buradan ayrılma isteğim, beni buraya sürükleyen saçma gayretime eşdeğer olmuştu. Buna rağmen oradan ayrılışım gayet şanlı oldu, arabama yol açan halk durmadan beni alkışlıyordu; ertesi gün herkes evine dönmüştü. Nutuklar attığım manastırın kapısında beni bekleyen meslekdaşım ihtiyatsız hareketimin sonuçlarından az endişelenmiş değildi. Yeniden bulaşmaktan memnun olarak ertesi gün yola koyulduk ve Boyar'ın temin ettiği yiyecekleri aramızda paylaştık. Boğdan'da hüküm süren tedhiş havasından etkilenmiş olan köylerde geceleri nâdiren kapalı bir yer bulabiliyorduk. Eflâk da, Han ile buluşmaya giden ve aslında kendi ülkesini yağmalamaktan başka bir işe yaramıyan bazı Osmanlı birlikleri tarafından talan edilmişti. Bazı sipahiler ise Havra'nın yaşlı hahamına ve Ortodoks başpiskoposuna da kötü muamele etmekten kaçınmamışlardı.

Nihayet bir hayli yorgunluktan ve perhizden sonra Kiçenov'a vardık; fakat kale kumandanı bize iyi bir ziyafet ve temiz yataklar vererek her şeyi unutturdu. Önümüzde artık elli kilometre kadar bir şey kalmıştı, sabahleyin erkenden hareket etmeyi tasarlıyordum, fakat sabah uyandığımızda bunun imkânsız olduğunu anladım. Bir gün önceki şiddetli soğuktan sonra yağan kar, önümüzde aşacağımız dağ yollarını arabalar için

kullanılmaz bir duruma sokmuştu. Buna rağmen, Han ile buluşmamı geciktirmek için anlaşmış gibi görünen bütün aksiliklere boyun eğmek niyetinde değildim; ancak daha az faal ve daha yorgun olan Kırımlı meslekdaşım yükleri muhafaza etmek üzere kalede kaldı. Bu sefer yolculuğuma bir kızakla başladım. Bu aracın sürati beni kısa zaman sonra Kavuşan ovalarına eriştirdi: orada beni yeni engeller bekliyordu. Yolda rastladığım bir arabayı biraz zor kullanarak sahibinden almasaydım erimiş olan karlar yoluma devam etmemi imkânsız kılacaktı. Kâtibimle bindiğimiz araba üzerinde yayan olarak yolu tamamlamadığımız için birbirimizi kutlarken arabanın bozulan tekerleklerinden biri bizi ister istemez yayan yaptı. Han'ın huzuruna çıkmak için, gelmesi birkaç gün geciken meslekdaşımı beklemedim. Kavuşan'a vardığımı ona hemen haber vermişlerdi; o da tam yetkili elçisinin mütevazı halini görmek için önceden yola çıkmıştı. Boğdan üzerine anlattıklarım o kadar ilgisini çekti ki, Bâb-ı âli'yi bu felâketten haberdâr ederek, durumu düzeltmek üzere bazı buyruklar verdi. Bu felâkete sebep olan olayların incelenmesi Kırım Giray'ın Sadrâzam Mehmed Emin Paşa nezdinde benim düşüncelerimi aktarmasını sağladı. Saraya girmeden önce basit işlerde çalışan bu Osmanlı Veziri, Nişancı rütbesinde bulunmuş, entrikaları sayesinde İmparatorluğun birinci makamına yükselmesini bilmiştir; aşırı derecede kendini beğenmiş olması, bu savaş sırasında sadrâzamlığa getirilmesini istemesiyle sonuçlanmıştı; fakat bu konularda gösterdiği bilgisizliği, çok geçmeden, gayet berbat bir seçim yaptığını anlayan Padişah'ı pişman ettirmişti. Sadrâzam olarak yaptığı hatâlar Han'ın ileri görüşlü düşüncelerinden kurtulmamış, Kırım Giray, Sadrâzam'ın beceriksizliğinden ve bilgisizliğinden doğacak sonuçlardan İmparatorluğu esirgemek için çaba göstermiştir.

Ukrayna'ya yapılacak sefer İstanbul'da karara bağlandıktan sonra Kırım Beğlerinin kurultayında da kabul edildi ve eyaletlerden asker toplanması için sağa sola buyruklar gönderildi. Her sekiz aileden üç atlı isteniyordu; böylece aynı anda saldırıya geçecek olan üç ordunun teşkil edileceği tasarlanıyordu; Nureddin'in 40.000 kişilik ordusu küçük Don üzerine gidecek, Kalgay'ın 60.000 kişilik ordusu Dniester'in sol yakası boyunca ilerleyecek ve Han'ın bizzat yönettiği 100 000 kişilik ordu da doğrudan Ukrayna'ya dalacaktı. Genel buluşma yerinin Tombaşar olarak tesbit edildiği bu büyük ordu içine özellikle Yedesan ve Bucak birlikleri alınmıştı.

Bana bütün bu ayrıntıları anlatan Kırım Giray bu seferde onu izlemek isteyip istemediğimi sordu: Onun yanında Fransa İmparatoru'nun temsilcisi olarak bulunmak şerefinin seçim hakkımı elimden aldığını belirttim. İlerde çok soğuk günler göreceğimizi, elbisemin bu soğuklara dayanamıyacağını, bunun için Kırımlıların kıyafetine bürünmemin daha iyi olacağını ve sekiz gün içinde hareket etmeyi tasarladığını anlattı. Hemen izin alarak yanından kalktım ve eşyalarımı hazırlamak üzere dışarı çıktım, orada beni bekleyen iki hizmetkâr, üzerime Laponya beyaz ayısının kürkünden yapılmış bir manto koydular; hemen geri dönerek Han'a teşekkür etmek istedim; gülümseyerek, size bir Kırım evi armağan ettim, bende de bir eşi var, dedi.

Aynı gün İmrahor bana on Kafkas atı göndererek, soğuğa ve az yiyeceğe dayanıklı olmayan Arap atlarımı bu sefer sırasında kullanmamamı tavsiye etti. Ancak gönderilen atların zayıflığı bende pek güven uyandırmadı ve verilen tavsiyeye uyamıyacağımı sandım.

Kırım usûlü elbiselerim hazırlanırken, üç deve buldum ve ihtiyacım olacağını hesapladığım çadırları temin ettim. Sökülüp takılmaları gayet kolay olan bu ça-

dırlar hakkında bazı ayrıntılar vermek gerekir: genellikle çadırlarda oturan Kırımlılar bu sanatı bir hayli geliştirmişlerdi. Bütün düşünceleri, onlar için birinci derecede önemli olan bir eşya üzerinde toplanmıştı. Endişesizlik gibi bir duyguya asla kendini kaptırmamış olan bir millet bütün çabalarını ve araştırmalarını vücudu geliştirecek, avcılık ve savaş kabiliyetlerini arttıracak eğitimlerde yoğunlaştıracaktır. Kırım Türkleri dinlenmeyi eğlenirken tadarlar, rehavete kapılmadan oturmayı severler; ordugâhları tıpkı evlerine benzer.

Kolayca katlanıp açılabilen bir kafes, 4,5 ayak yüksekliğinde dairesel bir duvar meydana getirir; birbirinden iki ayak kadar aralık duran bu kafesin iki ucu çadıra girişi sağlar; bu uçlardan birine bağlanmış olan yirmi kadar çubuğun üstünde bulunan kayış halkaya kafesin çıkıntıları tutturularak çatı görevi yaptırılır. Kafesin dış çevresine kukuleta şeklinde bir keçe geçirilir, kafesin içi de aynı cins keçe ile kaplıdır. Dıştan bir kolanla çadır sıkıca bağlanır, çadırın eteklerine konacak birkaç kürek kar veya toprak rüzgârın içeri girmesini engeller, direksiz ve ipsiz olan bu çadırın daha sağlam durmasını sağlar. Çubukların tepede toplandığı yerde bulunan bir delik, içerde yakılan ateşin dumanının rahatça dışarı çıkmasını ve dışardaki hava durumu ne olursa olsun içerde rahatça ateş yakılmasını sağlar.

Kırım Hanı'nın çadırı da bu şekilde yapılmış olup, içi, ateşin etrafında halka şeklinde altmış kişiyi alabilecek kadar büyüktür. İçten kırmızı bir kumaşla kaplı olan Han çadırının zemininde dairesel bir halı ve birkaç yastık bulunur. Hükümdar'ın çadırının çevresinde kurulmuş olan ve subaylar ile hizmetkârlara ait olan on iki çadır 1,5 metre eninde keçe ile kaplıdır.

Artık sefere çıkmak için her şey hazırlanmıştı; Kiçela'da Sultan Serasker'in başkanlığında toplanmış

olan Basarabya ordusu hareket işaretini bekliyordu. 7 ocak 1769 tarihinde Kırım Giray yanında sultanları, vezirleri, yüksek rütbeli subayları ve gönüllü Mirzaları ile Kavuşan'dan hareket etti. O gün Dniester nehri aşıldı. Bu maksatla nehir üzerinde, bir gün önce ağırlıkların geçmesi için yapılmış olan sekiz büyük saldan faydalanıldı. Nitekim karşı kıyıya geçtiğimizde bütün çadırların kurulmuş olduğunu gördük. Han ilk olarak bana ait olan çadırların nerede kurulduğunu öğrenmek istedi; çadırlarımın onun çadırından uzak bir yere kurulmuş olduğunu görünce, bir dahaki sefere daha yakına kurulmasını buyurdu. Ayrıca Hükümdar sefer sırasında yiyecek temini ile uğraşmamamı ve her türlü ihtiyacımın kendisi tarafından karşılanacağını bildirmişti. 8 ocak günü Basarabya birliklerinin geçit törenini izledik.

Akşamleyin, Han'ın yakını olan birkaç sultanla onun çadırında bulunurken Vezir içeri girerek Kafkas Türklerinden bir Prens'in geldiğini haber verdi. Prens bir elci gibi davranarak Kırım Giray'a saygılarını sundu ve yardım olmak üzere 30 000 kişilik bir kuvvet getirdiğini ilâve etti. Kısa fakat soylu bir nutuk ile görevini açıkladı; Kırım Giray sunulan saygıyı büyük bir memnuniyetle kabul ettikten sonra, karşısındaki generalin gururunu kırmadan yolladıkları yardımı kabul etmiyeceğini anlattı. Bunun üzerine elçi ısrar etti ve sonunda sefere katılma iznini kopardı. Tören bittikten sonra bu Prens'e lâyık olduğu şekilde davranmak isteyen Kırım Giray onu yemeğe alakoydu.

Elçisini böyle soylu bir kimseden seçen Kafkas Türkleri hakkındaki kanılarımız olumlu yönde gelişti. Uzun boylu, mütenasip vücutlu, soylu çehreli Kafkas Türklerinin yüzünde askerî bir hava vardı. Silâhlarının Avrupa silâhlarını aratmayacak kadar iyi işlenmiş olduğunu ilerde görecektim.

Çok kar yağmasına rağmen soğuklar Dniester'i donduramamıştı, ama çok geçmeden bastıran daha şiddetli soğuklar kıyıda bekleyen Kırım ordusuna geçit verecek şekilde nehri dondurdu. Biz de Tombaşar civarında ordugâh kurarak diğer ordunun gelmesini bekliyorduk. Genellikle yeni fikirler süren ve düşüncesini en etkileyici şekilde ortaya atan Kırım Giray ile gecelerimi paylaşıyordum. Çevresindekilerin ona temin edemiyecekleri felsefî bir sohbete devamlı ihtiyacı vardı. Görüşmelerimiz, sık sık onu rahatsız eden sinir illetine de ilâç gibi etki ediyordu. Bilhassa çeşitli milletleri egemenliği altına almış olan boş inançlardan bahsetmekten hoşlanıyor, boş inançların kaynağını bulup çıkarmakan zevk duyuyor, insanlığın işlediği hatâları ve hattâ günahları bunlara bağlıyordu. Bu Hükümdar'ın zekâsını ve meziyetlerini takdir etmek zorundayım: iklimlerin etkisinden, hürriyetin aşırılığından ve faydalarından, şeref ilkelerinden, Montesquieu'ye yaraşacak kadar devlet yönetimini ilgilendiren yasalardan ve ilkelerden bahsettiğini sık sık duymuşumdur.

Birliklerin büyük bir kısmı toplanmıştı; ordunun Balta'da kalacağı sıralarda iaşe temini meselesi Han'ın oraya hareket etmesini gerektirdi. Lehistan sınırı yakınındaki ve ilk çatışmaların cereyan ettiği yer olan Balta şehri korkunç bir tahribin izlerini taşıyordu. Bâb-ı âli tarafından bize yardımcı olarak verilen on bin sipahi önceden Balta'ya gelmiş, sadece şehri yağmalamakla kalmamış civar köyleri de ateşe vermişti. Kırım Giray böylesine disiplinsiz ve kötü birlikleri kumandası altında görmekten üzülüyor, onların cesaretlerinden kuşku duyuyor. Padişah'ın onlar hakkında iyi düşüncelerine saygı gösterdiği için pek sesini çıkartmıyordu. Uzun bir barışın rahatına ve hareketsizliğine alışmış olan bu sipahi birliği, soğuğa dayanacak elbiselere sahip olmadığından aslında gerçek bir destek ol-

maktan çok uzaktı. Kırım Han'ı bunların cesaretlerinden olduğu kadar bağlı oldukları din ilkelerinden de kuşku duyuyordu. Nitekim bu Tımarlı Arnavutların Kur'an'a mı, yoksa İncil'e mi bağlı olduklarını kimse bilmezdi. Bir gece Kırımlı elbiselerim içinde Han'ın yanından evime dönerken, Balta meydanında arkamda gelen iki sipahinin konuşmalarına tanık oldum: ikisi de Rumca konuşuyorlar, hallerinden şikâyet ederek, ilk fırsatta ayaklanmak üzere kutsal Haç üzerine yemin ediyorlardı. Bu garip durumu anlamak arzusuyla adımlarımı yavaşlattım, yetişmelerini bekledim ve İslâm selâmını verdim, onlarda gayet sofu bir şekilde karşılık verdiler; sonra onlara Rumca hitap ederek elvedâ kardeşler, ne siz ne ben Türk değiliz dedim. Bu elvedâ bizleri hemen ayıracak nitelikde değildi. Benimle tanışmaktan memnun olduklarını söyleyerek bir Hıristiyan'ın nasıl olup da Kırımlı olabileceğini merak ettiklerini söylediler; ancak kendimi tanıtmaya niyetim olmadığı için bir hikâye uydurdum. Onlar da bana Tımar sahibi olabilmek için Müslüman olduklarını açıkladılar: benim öğrenmek istediğim de buydu.

Bütün ordu toplanmıştı; soğuklar o kadar şiddetini arttırmıştı ki Kırımlıların Ukranya'ya girmeleri için önlerinde hiç bir engel kalmamıştı. Kalgay'ın ordusunun Sarmatların ülkesine girdiği, Nureddîn'inkinin ise yürüyüş hâlinde olduğuna dair haberler geldi. Yeni haberlere göre saldırı tasarısını düzelten Kırım Giray Balta'dan hareket ederek Olmar civarında karargâh kurdu. Kırım'a ait olan bu kasaba da sipahiler tarafından yağmalanmış ve yakılmıştı; hattâ Han'ın gözleri önünde yağmalamaya devam ettiler. Bu aşırılıklardan sonra, bütün Kırım ordusunun atları karların altında ot bulup yemeğe çalışırken, Han'dan gelip atları için yulaf istemek küstahlığında bulundular. Han'ın nefretini en şiddetli şekilde göstermesi bile onların tavırlarını

değiştirtmedi; fakat Han onları tehdit etmekten kaçındı ve az zaman sonra soğuğun ve sefaletin bunları dize getireceğine dair olan ümitlerini canlandırdı.

Şimdiye kadar hep Han'ın sofrasından yediğim ve yiyeceklerin daima taze olduğunu gördüğüm için sefer sırasında ne gibi şeyler yeneceği hakkında fikir edinememiştim: ancak Olmar karargâhında yiyecek bakımından yoklukla karşılaşınca askerî yemeğin nasıl olduğunu öğrenmek fırsatı buldum. İçimde kuşku olmaksızın fakat iştahla yemeği bekliyordum ki aşçı çavuşları gelip sefer sofrası kurdular; bu sofra at derisinden olup altmış cm. çapında idi; sofrayla birlikte gelen iki torbadan leziz peksimetler ve füme at eti çıktı; bunların lezzeti hakkında ileri sürdüğümüz övgüler tükenmek bilmedi. Onlardan sonra sofraya getirilen havyar ve kuru üzüm ziyafeti tamamladı. Han gülümseyerek, Kırım mutfağını nasıl buldunuz! diye sordu. Düşmanlarınız için dehşet verici bir şey, diye cevap verdim. Alçak sesle bir şeyler söylediği hizmetkârı bir müddet sonra altın bir tasla geri döndü ve bana ikram etti: şimdi içkimden de tadınız, dedi Kırım Giray. Bu nefis Macar şarabından başka bir şey değildi.

Daha sonraki günlerde ordu Bug nehrine doğru ilerledi, buzlarla kaplı nehri aştıktan sonra Zapof bozkırlarında ilk ordugâhımızı kurduk. Daha önce bana verilen öğüde kulak asmayarak yanıma aldığım Arap atlarımdan biri iklimin sertliğine dayanamıyarak nehri geçerken öldü. Birkaç Nogay yanıma yaklaşıp bu atı benden istedikleri vakit hayvan daha nefes alıyordu. Ölü bir hayvanı ne yapacaksınız? diye sordum. Bakın henüz can vermiş değil, onu bize teslim edersenız bu beyaz atın nefis etinden istifade etmiş oluruz, diye içlerinden biri cevapladı.

Bu arada soğuklar o kadar şiddetini arttırmış ve katettiğimiz bozkırlar o şekilde kavrulmuşu ki, atlara

verecek ot bulunamıyordu. Ukrayna'nın ırmaklarından birinin yanına vardığımızda, sazlarla kaplı kıyısında karargâh kurmaya karar verildi. Sazlardan ısınmak ve atlara yedirmek üzere faydalanacaktık; fakat sadece Lehistan kasabalarında savaşacağını sanmış olan Osmanlı sipahileri yanlarında çadır ve yiyecek almadıklarından hem soğuktan, hem de açlıktan mahvolmuşlardı; yakılan ateşe ihtiyatsızca yaklaşarak ısınmaya çalışırlarken içlerinden bir çoğu yaralandı; haydutlukları yüzünden doğmuş olan nefret yavaş yavaş yerini acımaya bıraktı. Bu zavallıların yiyecek bulmak için her çadırın kapısında dilendiklerini öğrenen Han, her Mirza'nın kendi paylarına düşe peksimetten onlara dağıtmalarını buyurdu.

Toparlanan ordu savaş düzeninde ilerlerken yolda rastladığımız küçük bir tepe, Kırım Giray'da birliklerini gözlerinin önünde görme fikrini uyandırdı. Durulmasını buyurdu; onunla birlikte tepeye çıktığımda Kırımlıların boz renkli elkiseleri ile beyaz kar üzerinde zorlukla seçildiklerini farkettim. Farklı sancakları ile çeşitli eyaletlerin birliklerini ayırdetmek mümkün oluyordu, bu arada herhangi bir belirli buyruk olmadan bu ordunun yirmi sıra hâlinde gayet düzgün bir şekilde sıralanmış olduğunu gördüm. Her Sultan Serasker kurmay heyetiyle birlikte alayının önünde bulunuyordu. Ordunun bütününden daha ilerde ve ortada bulunan Hükümdar ve kalabalık maiyeti hem göze hoş görünen, hem de tam anlamiyla askerî bir havaya sahipti. Her biri 40 atlıdan meydana gelmiş iki sıra hâlinde yürüyen 40 bölük, her iki tarafında 20 sancak bulunan bir cadde görünümü veriyordu. On iki boş at ve kapalı bir kızakla beraber ilerleyen Baş İmrahor, Han'ın arkasında gelen atlıların hemen önündeydi. Yanında iki yeşil tuğla Peygamber'in sancağı ve hemen onun arkasında, Han'ın muhafız kıtasına dahil edilmiş olan İnat

Kazaklarının sancakları Han'ın maiyetinin son grubu idi.

Sahip olduğu hakları ve adı, Rusya'dan göç etmesine sebep olan şartlarda yatan bu aşiret Kuban bölgesinde yaşıyordu. Hürriyetinden ziyade sakalını düşünen İgnace adında bir Kazak, Deli Petro'nun makasından kurtulabilmek için aşireti ile birlikte Han'ın yanına sığınmıştı. Kırımlılar İgnace ile İnat kelimeleri arasında öyle bir ilişki bulmuşlardır ki, ikinci kelime bu Kazakların göç sebeplerini de açıklamış olduğundan dilde yerleşmiştir. Ancak bu Kazaklar Hıristiyanlığın safiyetini muhafaza etmekte o kadar titiz davranmamışlardır; buna rağmen sancaklarında Hıristiyanlık işareti bulundurma ve domuz eti yeme imtiyazını korumuşlardır. İnat atlılarının torbalarında bol bol domuz eti vardı. Osmanlılar Peygamber'in sancağına refakat edenlerin bu durumunu görmüş olacaklar ki durmadan şikâyet ediyorlardı; hattâ, Kırımlıların gayet olağan buldukları bu olay karşısında, bazı sofu Müslümanların sanki kutsal şeylere bir hakaret varmış gibi, dişlerinin arasından küfür ettiklerini işittim.

Ordunun geri kalan kısmında öyle dikkati çekecek bir şey görülmüyordu. Her Nogay'ın eyerinin yanındaki torbada bulunan dört, beş kilo kadar topak hâline getirilmiş kavrulmuş darı unu, ordunun en az elli günlük yiyecek ihtiyacını garantiliyordu. Yalnız ölmek üzere olan atların Nogaylara verilmesine izin çıkarılmıştı. Başkasına muhtaç olmadan atlardan faydalanmak isteği her Kırımlının yanına en az üç, dört at almasına sebeb olmuştu; şu anda 300.000 den fazla at vardı

Kırım Giray ordusunun bu görünüşünden gayet memnun kalmıştı; yanındaki sultanlara ve vezirlere dönerek, ordu içinde en yiğit olanı avırd edip etmediklerini sordu. Maiyetin sessizliği cevabın niteliğini be-

fırtıyordu. Kırım Giray onlara hitap ederek, bu, ne siz, ne benim dedi; savaşa silâhsız katılan Mott'u görüyor musunuz; yanında bir bıçak bile yok? Bu şakadan sonra geçit töreni sona erdi ve ordu nehrin kaynağına doğru ilerlemeye başladı. Tasarladığımız yere çok geç vardık; sazlarla kaplı gayet geniş bir açıklığın ortasında karargâhımızı kurduk.

Birkaç günden beri Kırım Giray başparmağındaki bir ağrıdan şikâyet ediyordu; parmakta meydana gelen bir iltihap ateş de yapmıştı; ordugâhta hiç cerrah yoktu. Hemen müdahele etmek zorunda kaldım; gerektiği takdirde kullanmak üzere yanımda taşıdığım neşter takımı güvenini sağlamasına yetti. İltihabı deşince acıları dindi, ateşi düştü ve yara birkaç gün içinde kabuk bağladı.

Zaporov bozkırlarına girdiğimizden beri Han'ın çadırından ayrılmıyor, gece yarısına kadar onunla baş başa sohbet ediyordum. Gece yarısından sonra kürkünе sarılarak yastıklardan birine yaslanıyor, hizmetkârlar durmadan ateşi tazelerlerken bana da aynı şekilde dinlenmemi tavsiye ediyordu. Bu hükümdar geceleri üç saat uyumaya alışmıştı, kahve hazırlanırken beş dakika daha fazla uyuma imtiyazına sahiptim. Sonunda uyanarak, hiç yerimizi değiştirmeden bir gün önce kaldığımız yerden devam ediyorduk.

Han'ın çadırının buz üstünde kurulduğu biliniyordu, fakat gün doğarken ve bütün ordunun harekete hazırladığı sırada ordugâhın tamamının buz tutmuş bir göl üzerinde kurulduğunu ve su almak için açılmış bir sürü deliğin buzu zayıflattığı farkedildi. En son sökülmeyen çadır Han'ın çadırı idi, tam bu sırada emrime verilmiş bir Leh askeri bir çılgın gibi çadıra girdi, ateşin başına koştu ve elbiselerini çıkarmaya başladı: hemen adamın yanına gittim, dışarı çıkartmak için onu Han'ın vereceği cezayla tahdit etmek istedim; hiç bir

şey onu etkilemedi, bana kendisini serbest bırakmam anlamında bir işaret yaptı. Çizmelerini de çıkartmıştı ki, elbiselerinin çatırdamasından Kırım Giray zavallı adamın suya düşmüş olduğunu anladı. İyimserlikle, bu zavallıdan daha ne istiyorsunuz? dedi; ölmek üzere olan insan bağımsız değil midir? Kendisine yardım edecek şerden başka bir şey tanımaz, krallar onun için bir hiçtir; bırakalım istediği gibi davransın. Beraberce dışarı çıktık, adamlarıma emrederek askere yardımcı olmalarını istedim.

Daima kuzeye doğru ilerleyen ordu, geçtiği yerler pek bilinmeyen İngul nehrine yaklaşmaya çalışıyordu. Elli kilometrelik zorlu bir yürüyüşten sonra nihayet bir nehrin kıyısında ordugâh kurmak imkânına kavuştuk. Terkedilmiş evler ve çevresindeki saman yığınları çok makbule geçti.

Artık Ukrayna topraklarına girmiş olduğumuzdan, sefer için gerekli birlikleri tesbit etmek amacıyla bir savaş divanı toplandı. Divan toplantı hâlinde iken çıkagelen bir ulak ve gözcüler tarafından tutuklanmış bazı esirler, sağ tarafımızda Kalgay Sultan'ın sıkıştırdığı Zaporov Kazaklarının bu Sultan'a tarafsız kalacaklarına dair söz verdikten sonra Rus hükûmetinin ordularının her türlü yardım isteğini geri çevirdiklerini belirttiler. Tutsaklar ayrıca solumuzda kalan kalede güçlü bir garnizonun yerleşmiş olduğunu da ilâve ettiler. Bu ayrıntılar Han ve kumandanlarını içinde bulundukları durum bakımından iyice aydınlatmış oldu. Gönüllülerden meydana gelmiş ordunun üçte birinin bir Sultan ve Mirzalar kumandasında bu gece yarısından sonra nehri aşması, bir sürü kola ayrılarak Ukrayna köylerini yakması, harmanlanmış ekinleri yağmalaması, insanları ve hayvanları kaldırması hakkında karar alındı. Bu akın için kullanılacak her askerin esas orduda iki ortağı bulunacaktı. Böylece herkes ganimet-

ten faydalanacak, paylaşma esnasında tartışma olmayacak, kişisel çıkarlar, genel çıkarla kaynaşmış olacağından gönüllü gidecek olan asker iyi bir seçime tâbi tutulmuş olacaktı. Gönüllü birliğine, ordunun geri kalan kısmının ertesi gün İngul'u aşacağı, yavaş adımla Lehistan sınırına doğru ilerleyeceği, Sainte-Elisabeth kalesini sıkıştırarak onları koruyacağı bildirilmişti. Tahrip etmekte gösterdikleri maharet iyi bir yağma olacağını müjdelediği için Sipahilere de akıncılar arasına katılmaları teklif edilmişti; ancak soğuktan canları o kadar bezmişti ki hiç biri yürümek dahi istemiyordu. Fakat Serdengeçti denen esas Türklerden meydana gelmiş birlikler Kırım akıncılarını izlediler.

Sultan'ın buyruğundaki birlik hareket etti; bir gün öncesine nazaran daha yumuşak olan soğuk geceleyin öylesine şiddetini azaltmıştı ki buzların çözüleceğinden korkuldu. Sular, nehri örten buzun üstüne çıkmaya başladığından nehri aşmak için hareketimizi öne almamız gerekti. Az zaman sonra bütün ordu hazırdı. Verilen buyrukla nehir boyunca uzanan ordu sarsıldı, böyle seferlere alışmış olan Kırım Türkleri birbirlerinden belirli bir mesafe açılarak ve atlarını tırısta sürerek nehri aştılar; fakat duydukları endişeden ağır yürüyen ve çatırdayan buzun sesinden ürkerek duran pek çok sipahi gözlerimizin önünde nehrin içine gömüldü. Karşı kıyıya geçince durarak birliklerin toparlanmaları için biraz fırsat hazırladık. Oğluna götüreceği hazinenin ağırlığı ile buzu kırıp nehirde boğulan bir sipahinin hazinesini çıkarmak için bir İnat Kazağı iki altına anlaşmıştı. Buzun kırılan yerinden dalan İnat Kazağı uzun müddet su altında kalmış, hayatından endişe edileceği sırada elinde hazine ile dışarı çıkmıştı; bundan cesaret alan sipahiler ölen arkadaşlarının gümüş kabzalı tabancalarını da çıkarmasını istemişler, yine dalan Kazak bu isteklerini de yerine getirmiş fazla bir ücret ta-

iep etmeden altınlarını almış, elbiselerini giyerek birliğine yetişmiştir.

Tasarlanan planın uygulanması maksadıyla ordu, akıncılar tarafından kar üzerinde açılmış izlere kadar ilerledi. Bu izleri takip ederek akıcıların kaz ayağı biçiminde yediye ayrıldığı yere kadar geldik, daima sol tarafı izleyerek, yolda gördüğümüz diğer izleri bozmamaya dikkat ederek ilerlemeye devam ettik. Giderek yağmurlu olmaya başlayan hava orduyu Acamka civarında konaklamaya mecbur etti. Önce bizleri endişelendiren karın çözülmesi sonunda öylesine şiddetli soğuklar bastırdı ki çadırları toplamakta bir hayli zorluk çektik. Şiddetle esen rüzgârla yüze çarpan ince bir dolu cildi kesiyor, burun deliklerinden kan çıkartıyor, nefesten çıkan buharın bıyıklarda buzlaşması sonunda aşağı doğru çekilen kıllar acı veriyordu. Daha önceki günlerde hastalanmış veya yaralanmış olan sipahilerden pek çoğu o gün tamamen yok oldular. Kırımlılar bile acı çekiyorlardı, ama içlerinden bir teki bile şikâyet etmeye cesaret edemiyordu. Hafif bir rahatsızlık geçirmekte olduğundan yolu kapalı bir arabada aşmakta olan Kırım Giray bana Papa hakkında sorular sorarak neşelenmeye çalışıyor, kendi durumu ile Papa'nınkini karşılaştırıyor, onun yerinde olmadığı için hayıflanıyordu. Bu fırsattan yararlanarak şiddetli soğuğun ordusunda yarattığı büyük sıkıntıyı ve uzun bir yürüyüşün getireceği tehlikeleri açıklamaya çalıştım. Havayı yumuşatamam ama soğuğun şiddetine dayanmaları için onlara cesaret ilham edebilirim, dedi. Hemen bir at istetti, Doğu Hükümdarlarının kullanması gelenekten olmayan yünden bir şalı başına sardı, soğuğa meydan okurcasına ilerledi; böylece başta kendisi örnek olarak diğer Sultanların ve Mirzaların da şalla örtünmelerini sağladı. Bu kudret gösterisi şikâyetlerin önüne geçti ama felâketler tablosunu gözler önüne ser-

di. Nitekim aramızdan her an insan ve at eksiliyordu. Ovalarda tamamen donmuş sürülerden başka bir şeye rastlamıyorduk; bir de Ukrayna'nın yandığını gösteren dumanlar dehşet tablosunu tamamlıyordu. (1)

Çalılık bir âraziye girdikten ve bir miktar ota rastladıktan sonra Han ordunun durmasını buyurdu. Çadırını büyük bir saman yığınının yanına diktirdi; herkese pay edilen saman, gayet bol olmasına karşılık kısa zamanda tükendi. Yağma arzusunun şiddetini ve düzenin korunması için sağlanan sert disiplini bir arada gözler önüne seren bu manzara bizi bir hayli meşgul etti. Akını düzenleyen Sultan'dan gelen bir ulak bize yeni haberler ulaştırdı. Yazdığına göre, büyük bir köyün bin iki yüz kişi tutan sâkinleri bir manastıra kapanmışlar, bütün tekliflere rağmen direnmekte devam edince Sultan'ı ucu kükürtlü paçavra sarılmış ve tutuşturulmuş oklar atmaya mecbur etmişlerdi; sırf korkutmaktan başka maksadı olmayan bu hareket sonunda ne yazık ki alev kısa zamanda binayı sarmış içerdekilerin hepsi yanarak kül olmuşlardı.

Kırım Giray'da Sultan'ı gibi yangının feci sonucuna üzülmemezlik edemedi; akına katılan Osmanlı sipahilerinin ellerine geçirdikleri tutsakların kafalarını vurmaları da onu çok sinirlendiriyordu (2). Önüme bir cellât gibi çıkan her Kırımlıyı hemen asarım, diye söylendi.

Durmadan yeni ganimetler ve değişik haberlerle gelen Kırım atlıları yüzünden sabahın üçüne kadar uyanık kaldık. Bu durumda Han'ın çadırına girmeyi engellemek söz konusu olamıyacağı için kendi çadırıma

---

(1) O gün, ordudan 3.00 0asker ve 30.000 at telef oldu.

(2) Osmanlı Türkleri düşmanlarının başlarını kesip kumandanlarına sunarlardı halbuki Kırım Türkleri böyle bir şeyden nefret ederler.

çekilerek dinlenmek istedim. Rusin ile Coustillier çadırım içinde yarı donmuş bir şekilde açlıktan kıvranıyorlardı. Onlarla paylaşmak zorunda olduğum yatak sertleşmiş kardan başka bir şey değildi, kürküme sarınarak yanlarına yattım ve uykuya daldım; neden sonra Han'ın hizmetkârlarından biri çadırın kapısını açtı, efendisinin bir armağan yolladığını söyledi ve elindeki paketi Rusin'in yanına bıraktı. Açlığın daha uyanık tuttuğu Coustillier armağanın yenecek bir şey olmadığı hakkında kuşku bile duymuyordu: fakat paketi incelemek için uzakta olduğundan arkadaşına rica ederek paketi açmasını istedi; soğuk yüzünden yerinden kımıldamak istemeyen Rusin uzun zaman direndi fakat sonunda ricalara dayanamıyarak, başını kürkünden çıkartmadan elini uzattı, kıllı bir şey yakaladı, elindekini çadırın tavanına asılı kandilin zayıf ışığına doğru tuttu ve Coustillier'in iştahı kabarmış gözleri önüne kesik bir insan başından başka bir şey gösteremedi. Bu korkunç armağandan fecî şekilde etkilenen dostumuz Rusin yıldırım gibi ayağa fırladı elindeki kelleyi çadırdan dışarı fırlattı; her ikisi de soğuğa, açlığa ve Kırımlıların şakalarına küfür ediyorlardı.

Ertesi gün soğuk daha da şiddetlenmişti; eldivenlerimin tavşan kürkünden dublesi olmasına rağmen, ata bininceye kadar soğuğu bütün keskinliği ile hissettim: kan dolaşımını sağlamak için bir hayli uğraşmak zorunda kaldım. Sağımızdaki ufukta yükselen dumanlar ile solumuzda yer alan Sainte-Elizabeth kalesinin gölgeleri yolumuzun doğruluğu hakkında hiç bir kuşkuya yer vermiyordu. İlerde dikili bir takım şekillere doğru ilerlemeye devam ettik, bir müddet sonra bunların işaret fişeği hazırlıkları olduğunu anladık. Sekiz katlı üçgen iskelelerin içine saman ve çalı çırpı doldurulmuştu; kuşkusuz Kırım ordusunun ilk görünüşünde yakılmaya hazırlanmıştı, halbuki tam tersine bunlar

Kırım ordusunu Acamka'ya götüren yol işaretleri görevi yapmıştı. Sainte-Elizabeth kalesinin yakınında olması dolayısıyla yağmadan kurtulan bu kasaba halkı varını yoğunu alarak kaleye sığınmıştı.

Ordu o kadar kötü bir durumda idi ki kaleden bir çıkış hareketi yapılmasından ciddî şekilde endişe duyuluyordu: nitekim gece yarısı kaleden çıkacak iki üç bin kişilik bir kuvvet sadece bizi doğramak zahmetine katılacaktı. Artık yol yorgunluğu çekemiyecek bir duruma gelen orduyu daha fazla yürütmenin imkânsızlığı bu tehlikeyi daha muhtemel yapıyordu. Bu sonucu gören Kırım Giray Sultanlara ve Mirzalara buyruk vererek 300 atlının kaleye saldırmasını, böylelikle onları savunmaya mecbur etmesini istedi. Maddî yorgunlukların üstesinden gelmesini bilen bu seçme birlik, kalenin iyice yakınına sokularak bir sürü tutsak aldı; neticede bu askerî hile o şekilde başarıya ulaştı ki, bütün ordu olduğu yerde kalarak, yaralarını sardı, ihtiyaçlarını giderdi. Aynı adlı küçük bir ırmağın yanında kuru'muş olan sekiz dokuz yüz ocaklı Acamka kasabası her türlü ürünün yetiştiği, toprağın son derece verimli olduğu bir yerde kurulmuştu. Bu arada gereksiz yere çıkacak bir yangını önlemek maksadıyla askerlerin evlere girmesine engel olundu. Sadece orduya gerekli yakacak ve yiyeceğin alınmasına izin verildi. Han bile çadırında geceliyerek askerlerine örnek oldu. Ertesi gün de süren dinlenme, eksiklerin giderilmesi ve sürüler ve tutsaklarla dönen akıncı birliklerin orduya katılmasını beklemek bütün orduya neşe verdi.

Her Kırım birliğinin ve ordusunun ayrı bir toplanma kelimesi olduğunu farkettim. Ak-saray kelimesi Han'ın çadırını kastediyordu; bu çarenin faydasını anlamak ne kadar kolaysa, Kırımlıların sahip oldukları şeyleri muhafaza etmek maksadıyla gösterdikleri dikkat, sabır ve çeviklik asıl kayda değer bir olaydır. Bir

kişinin eli altında olan her yaştan beş altı tutsak, altmış koyun ve yirmi sığır hiç bir şekilde bir endişe kaynağı olmuyordu. Eyere asılmış bir torba içinde başları dışarda kalan çocuklar, eyerin önünde genç kız, atın terkisinde anne yedek atlardan biri üstünde baba, diğerinde oğul, koyun ve sığırlar önde ağır ağır ilerlerken bütün bu sürünün sahibi Kırımlının gözünden hiç bir şey kaçmıyordu. Sürüyü toplamak, sürmek, ihtiyaçlarını karşılamak, hattâ tutsakların rahatı uğruna yayan gitmeyi göze almak; onun için hiç bir şeyin önemi yoktur, ve eğer bu manzaranın sebebi para hırsı ve haksızlık olmasaydı gerçekten görülmeye değer olacaktı. Han ile birlikte dışarı çıkarak bu manzarayı seyre koyulduk; çadırı etrafında nöbet tutan birliğin subaylarından biri yanımıza gelerek Nogaylardan birinin şikâyeti olduğunu belirtti. Kırım Giray Nogay'ı dinleyeceğini söyleyince subay, arkasında Nogay ile yeniden yanımıza geldi; kürklerimizin benzer olmasından hangimize hitap edeceğini şaşıran Nogay sonunda beni tercih eder gibi oldu. Tam geri çekilip Nogay'ın şaşkınlığına son verecek iken Nogay'ın hatâsını düzeltmek isteyen subaya bir el işareti ile engel olan Han arkasını dönerek meydanı bana bıraktı. Nogay'ın bir atı kaybolunca o da karşılık hakkını kullandığını tam bilemeden bir başkasından bir at çalmıştı. Yavaşça Han'a, ne cevap vereyim? diye sordum. Gülümseyerek nasıl size uygun gelirse öyle cevaplayın, dedi. Hemen çalınan atın iade edilmesini istedim, sonra Nogay'ı ve subayı huzurumdan çıkarıyordum ki kulağıma eğilen Han falakayı unutmamamı söyledi. Ben de hemen Nogay'a döndüm, hak ettiğin sopayı da bağışlıyorum, dedim. Buyruğumu aynen yerine getirmesi için subaya yapılan bir işaret Han'ın davranışımdan alınmadığını kanıtlıyordu.

Acamka halkını getirtmek maksadıyla ayrılacağı-

mız zaman bütün buğday ve ot yığınlarına ateş verildi; ürünlerini ve evlerini alevlerden kurtarmaya çalışan halk ister istemez kendisini düşmanının kollarına attı. Acamka'yı yakma buyruğu o kadar kısa zamanda uygulandı ki, saman damlı evleri bir anda saran ateş yüzünden biz bile zorlukla çıkabildik. Kül ve eriyen karların buharı ile kaplanan hava bir müddet güneşin önünü kapattıysa da çok geçmeden gri bir tabaka hâlinde karı örttü. Aynı şekilde yakılan yüz elli kasaba dumanları Lehistan sınırından 45 kilometre öteye kadar varmıştı. Ordu uzun müddet dumanların meydana getirdiği loşluk içinde yoluna devam etti, birkaç saat sonra ganimetlerinin yüzde onunu Han'a vermekten kaçınan Yedesan Nogaylarının bir kısmının firar ettiklerini anladık. Bütün tehlikeleri göze alarak bozkıra kaçmışlardı.

Lehistan Ukrayna'sı sınırına doğru giden yol Ordu'yu Krasnikov'a eriştirdi. Bataklıklı bir sel yatağının yanında kurulmuş olan bu kasaba halkı bir avuç askerle sahra istihkâmına benzeyen bir yere çekilmişler direnme göstermeye yeltenmişlerdi; ancak alevlerin yaklaşmasından çekinerek civardaki ormana kaçmışlar oradan ateş etmeye devam etmişlerdi. Onları ormandan çıkarmak isteyen Kırım Giray sipahilerden geri kalanları saldırıya geçmesini buyurmuştu. Ancak Acamka'daki dinlenme ve soğukların dinmesiyle yeniden küstahlıklarını kazanmış olan bu kahramanlar daha ilk tüfek atılışında dağıldılar. Arkamızda duran inat Kazakları Han'dan saldırmak için izin istediler. Kendilerine izin verilince hemen yere indiler, ormana girerek direnenlerden kırkını öldürdüler, kaçmayı beceremiyenleri de tutsak olarak geri getirdiler. Kazaklara sekiz, dokuz kişiye ve Han'ın çevresindeki Kırımlılara da birkaç yaralıya mal olan bu olaylar sırasında Kırım Giray Osmanlı sipahilerinin korkaklığından bah-

sederek bunların Osmanlı İmparatorluğu'nu felâkete götürdüklerini öne sürüyordu. Zihni bu düşüncelerle meşgûlken birden ormandan, elinde kesik bir başla çıkan Emir soyundan bir sipahi göründü. Emir, elindeki kelleyi Han'ın önüne atarak bütün düşmanlarının da aynı akıbete uğramasını diledi. Fakat Kırım Giray bu kesik başın kendi inat Kazaklarından birine ait olduğunu farketti. Emire dönerek, bu adamı nasıl öldürdün? Ölüsünden korkarsın, canlısı ise seni çiğ çiğ yer; beni aldatmak için bir başkasının yardımı olmasa bunun başını bile kesemezdin, dedi. Şaşıran sipahi bu adamın düşman olduğunu, onu kendisinin öldürdüğünü ileri sürdü. Bunun üzerine silâhlarının gözden geçirilmesini isteyen Han'ın buyruğu yerine getirilince, bu silâhların uzun zamandır kullanılmamış olduğu ortaya çıktı. Büsbütün hiddetlenen Han, bu sahte kahramanı gözümün önünden alın diye haykırdı; efendisinin hiddetini azaltarak, hiç olmazsa zavallıyı ölümden kurtarmak isteyen subaylardan biri kırbacı ile hafifçe sipahiye vurdu. Ancak Türkiye'de sahip olduğu imtiyazlara burada da sahip olduğunu sanan Emir, şahsına yapılan hareketin ödetilmesi için bağırıp çağırmaya başladı. Artık Han'ın hiddetinin önüne kimse geçemezdi: bu alçak herifin başındaki yeşil sarığı kırbaç darbeleriyle parçalayınız, diye buyurdu. Hiç bir özür kabul edemiyecek bir sertlikte söylenen bu buyruk, ölümden daha beter şiddetle uygulandı. Bu ceza, Kırımlılarla akının zahmetini paylaşmak istemeyen ama onların yolunu gözleyip, ellerindeki tutsakları ve ganimetleri zorla almaya kalkışan diğer sipahileri de sindirdi.

Han, ertesi sabah bizden yedi kilometre ötede ormanın arkasında kalan küçük Sibilof şehrine saldırmaya karar vermişti; ancak tutsakların verdiği bilgilere dayanarak şehri koruyan garnizonun oldukça güçlü olduğunu ve onu sindirmek için topçu kuvvetine gerek

olduğunu anlayınca kendisi ordusunun başında Lehistan'ın sınır şehri Burky'e yönelirken Sibilof'a birkaç bin gönüllü göndermekle yetindi. Yol boyunca sürekli olarak duyduğumuz Sibilof'un top ateşi akına gönderilen küçük Kırım birliğinin civar kasabaları yakmasına ve önemli sayıda tutsak almasına engel olamamıştı. Yolumuz üzerinde olan bütün kasabalar da aynı kaderi paylaştılar; köylerin insanlarını tutsak etmeyi Lehistan sınırına dikkat etmekten daha fazla itina gösteren Kırım birlikleri aşılmaması gereken topraklara da girmişlerdi. Ukrayna halkı ile Lehistan Ukraynası halkını birbirlerine karıştırdıklarını iddia ederek yağmalarına devam eden birlikleri önlemek maksadıyla Han tarafından konulan şiddetli yasaklar sonunda arzuladığı düzeni sağladı.

Lehistan Cumhuriyeti'ne verilen zararları hafifletmek ve daha fazla ziyana sebep olmamak için Leh köylerinin yakınında karargâh kuran Kırım ordusu kendi imkânları ile ihtiyaçlarını gideriyordu; birkaç sipahî bazı evleri ateşe vermeye cesaret edince hepsi şiddetle cezalandırıldı. İlk bakışta akıncıların yirmi bin kadar tutsak topladığı anlaşılıyordu, ele geçirilen hayvan sürüleri ise sayısızdı. Ancak gündüzleri ilerliyebiliyorduk; Kırım askerlerinin davranışlarını kontrol etmek isteyen Han ordunun yedi büyük kol hâlinde ilerlemesini uygun bulmuştu. Dinlendiğimiz her kasabada kalacağımız evler tebeşirle işaretleniyordu; böylece Han'ın yakınlarının kalmadığı çadırlara sipahiler yerleşiyordu. Kırım Giray kalacağım evin daima onunkine yakın olmasını buyurmuştu. Bu ayrıcalığın sağladığı avantajdan hakkınca yararlanıyordum, ancak bir gün, herhâlde kasabada kendisine lâyık bir ev bulamamış olan bir Alay Beyi (1) yanında yükünü taşıyan iki sipahi ile birlikte

(1) Arnavut Sipahilerin Albayı.

evime geldi. Ne istediğini sorduğumda, bana gayet ciddî bir tavırla rahatsız olmamamı söyledi. Sonra yanında bulunan iki yastığı bir kerevetin üzerine koydu, kendisi de arasına yerleşti ve çubuğunu istedi. Ona boşuna bu evin bana ait olduğunu, ikimizin birden bunu paylaşmasına imkân olmadığını, Han'ın buyruğu gereğince onun civarından ayrılamıyacağımı anlatmaya çalıştım ileri sürdüğüm hiç bir sebep davranışını etkilemiyordu; rahatını bulduktan sonra yerinden kımıldamaya hiç niyeti yoktu. Silâhdar'a giderek beni bu dâvetsiz konuktan kurtarmasını rica ettim. Silâhdar beni ziyaret etmek bahanesiyle hemen eve geldi; içerde Alay Beyi'ni görünce, ona beni ne kadar zamandır tanıdığını sordu. Öteki rahatını bozmadan, benimle birlikte kalarak beni tanıyacağını belirtti. Bunun üzerine Silâhdar alaylı bir şekilde geçen sefer ormana yapılan hücumdan önce kendilerini tanımaları gerektiğini söyledi; fakat şimdi bu evden hemen çıkıp gitmesinin doğru olacağını yoksa bu davranışını öğrenen Han'ın bunu bahane ederek geçmişteki hoşnutsuzluğunu da ortaya koyacak tedbirlere başvurabileceğini söyledi. Alay Beyi, Han'ın kellemi almak için sahip olduğu hakkı iyi bilirim, bir kelimesi ile bunu yapabilir, dedi, fakat yaşadığım müddetçe buradan ancak ordu gittikten sonra çıkarım. Bu onun son sözü oldu, artık hiç bir şey onu etkileyemezdi. Bu çılgın adama fena hâlde içerleyen Silâhdar yanımızdan ayrılarak durumu Han'a bildirmeye gitti. Bir müddet sonra Han'ın yanına çağrıldım. Yanına vardığımda Han'ın aldığı tedbirlerin sertliği karşısında titremekten kendimi alamadım. Arnavut sipahilerin disiplinsizliğine ve korkaklığına uzun zamandır hiddetlenen Kırım Giray, Alay Beyi'nin küstahlığı karşısında artık bütün kinini boşaltıyordu. Han gazabını bütün sipahilere yaymak istiyordu; onu ancak taraf tutma endişesi önleyebilirdi Eğer bu konu üze-

rinde tereddüte düşerse, amacı yenmek veya ölmek değil, uyumak veya ölmek olan Alay Beyi'ni kurtarmakya karar vermiştim. Şikâyetimin yanlış bir şekilde kendisine duyurulduğunu asıl beni dinlemesi gerektiğini ileri sürdüm: sonunda Han'ın Arnavutların gülünç inatcılığı üzerinde neşelendirmeyi başardım ve benim Alay Beyi'ni o sırada kalabalığın arasına karıştırdım. Artık Han'ın çadırından başka bir yerde oturmamam kaydıyla sipahilere karşı verilen buyruk iptal edildi.

Ukrayna'dan elde ettiği ganimetlerle yüklü olan ordu yürüyüşünü sürülerinkine uydurarak yavaşça sınıra yaklaşıyordu; mala doymak bilmeyen Kırımlılar ganimetlerini arttırmak maksadıyla Han'ın itinalı kontrolundan kaçmaya çalışıyorlardı. Ancak Kırımlıların kahverengi elbiseleri beyaz karın üzerinde çok uzaktan farkedildiğinden yağma için başvurdukları hileler neticesiz kalıyordu. Buna rağmen bir Leh köyünü arkadan çevirmek maksadıyla ordudan ayrılan birkaç Nogay'ı yüksek bir yerden geçen Han farketmişti; hemen durulmasını buyurdu ve Silâhdar'ına emir vererek dört Seymen ile köye gitmesini suçüstü yakalayacağı Nogayları huzuruna getirmesini istedi. Buyruğu yerine getirmek üzere dört nala olay yerine koşmuş olan Silâhdar biraz sonra elinde çaldığı kumaş ve yün balyaları ile bir Nogay'ı getirdi. Hükümdar'ı tarafından sorguya çekilen Nogay suçunu itiraf etti, yasaklamadan haberi olduğunu da kabul etti, kendini haklı çıkaracak hiç bir şey söylemedi, kimsenin ilgisini çekecek bir harekette bulunmadı ve ne gurur, ne de zaaf göstermeden tutuklanmasını bekledi. Ona verilen cezaya göre, bir atın kuyruğuna bağlanacak can verinceye kadar yerlerde sürüklenecek, beraberinde dolaşan bir tellâl da suçunu bütün orduya haykıracaktı. Han tarafından açıklanan bu hüküm karşısında Nogay sakince atından indi ve kendisini bağlayacak olan Seymenlere doğru

ilerledi; fakat onu bağlamak için ne ip, ne de koşum kayışı bulunamadı, İp gibi bir şeyler aranırken Nogay'ın bağışlanması hususunda Han'a birkaç kelime fısıldamak istedim. Ancak Kırım Giray bu işi bir an önce bitirmek için yay kirişinden faydalanılmasını buyurdu. yay kirişinin çok kısa olduğu söylendi; bunun üzerine suçlunun başını gerilmiş yaydan sokmasını buyurdu, Nogay hemen başını uzattı, ve kendisini sürükleyecek olan atlıyı izledi; ancak atın tırısına uyamadığından düştü ve boynundaki boyunduruktan kurtuldu. Buna rağmen Han'ın yeni bir buyruğu bu uygunsuzluğu da düzeltti. Yayı elleri ile tutsun, diye emir verid. Nogay'ı kendi kendisinin cellâdı yapan bu hareket itaatin en duyulmamış bir örneğini vermekteydi; Kırım Hanı'nın buyruklarına körü körüne nasıl itaat edildiği hakkında daha önce duyduklarımız bunun yanında bir hiç kalır (1).

Lehistan'da mevcut düzeninin bozulmaması için Kırım Giray'ın gösterdiği itina halkın dinî inançlarını da kapsıyordu; İsa'nın tasvirini gösteren bir tabloyu parçalayan birkaç Nogay'a kilisen'in kapısında yüzer sopa atılmıştı. Kırımlılara, güzel sanatlara ve peygamberlere saygıyı öğretmeliyiz, diyordu.

Savran şehri, ganimetlerin paylaşılacağı, Basarabya birlikleri dışında diğer bütün birliklerin dağıtılacağı yer olarak tesbit edilmişti. Orada bir müddet kalınacak ve gelişimizin ertesi günü paylaşma yapılacaktı; ancak mal tesbitinde yapılan bütün dikkate rağmen bazı hilekârlar ganimetlerinin bir kısmını Hükümdar'ın %10 payından kurtarmışlardı. Buna rağmen Han'ın eline, önüne gelene dağıttığı iki bin kadar tutsak geçti.

---

(1) Bana eşlik eden ve şu anda College Royal'de öğretmenlik yapan kâtibim M. Russin de bu inanılmaz olaya tanık olmuştur.

Ben de ister istemez bu paylaşma işine katıldığımdan Han'ın bu şekilde cömert davranması sonunda bütün zenginliğini yitireceğini fark ettim.

KIRIM GİRAY

Merak etme dostum bana yeter derecede köle kalıyor; açgözlülük yaşı geçti; fakat sizi de unutmadım: hareminizden uzakta, bozkırlarda at koşturarak, bizimle kışın bütün şiddetini göğüsleyerek dolaştıktan sonra payınızı almanız hakkınızdır; size güzel çehreli altı delikanlı seçeceğim.

BARON

Zaten sizin iyilikleriniz sayesinde hayatımı devam ettiriyorum, fakat kendimde o hakkı hissetmeden bana böyle bir armağan vermeniz doğru olur mu?

KIRIM GİRAY

Sizin şükran duygularınızı pazarlık konusu yapmak istemiyorum. Ben size köleler veriyorum, onlardan memnun kalacaksınız: Benim bütün istediğim budur.

BARON

Fakat saygıdeğer Hükümdar'ımızı benim durumumun büyük bir engel olduğunu farketmiyor mu? Kölelerinizin hepsi Rus'tur; efendim olan Fransa İmparatorunun dostu olan bir devletin tebasını bu sıfatla nasıl alabilirim?

KIRIM GİRAY

Bu düşünce tarzınızın ilkesini bile kabul edemem. Düşmanlık tutsakları ortaya çıkarır, dostluk ise bunları alır veya verir; işte sizin anlayışınız böyle olmalıdır; bunun ötesinde sizin ödevlerinize karışmam; fakat yine de anlaşmamızı sağlamak için size altı Rus yerine altı Gürcü delikanlısı vereceğim: böylece her şey düzelecek.

BARON

Pek o kadar kolay olmayacak Hükümdar'ım. Bende ortadan kaldırılması bir hayli güç olan bir istihkâm daha var.

KIRIM GİRAY

Hangisi?

BARON

Dinim.

KIRIM GİRAY

Bu durumda inançlarınıza dokunmakdan daima kaçınırım; dinin icaplarına uymak kuşkusuz iyi bir şeydir; fakat itiraf edin ki zahmet çekiyorsunuz.

BARON

Daha fazlasını söyleyeyim, insanın zaafları sık sık ödevlerimizden uzaklaşmamıza sebep olur; meselâ

siz bana karşı ödevlerimi aksatacak davranışlarda bulunmadığınız için ben şimdiye kadar ödevlerime bu kadar sadık kaldım; yoksa bana armağan edeceğiniz altı genç kız belki de bütün ilkelerimi bana unutturacaktı; ve iyi bir araştırma yapılırsa görülür ki, en yüce fazilet gayretleri fenalığa teşviğin cinsi ile yakından ilgilidir.

KIRIM GİRAY

Dediklerinizi çok iyi anlıyorum, bu çeşit baştan çıkarma elimden gelseydi yapmamazlık etmezdim: fakat dostum unutmayın ki benim de dinim vardır. Hıristiyanlara erkek köleler vermeme izin verirken dişi köleleri dinlerini değiştirmem için bana bırakır.

BARON

Dinlerini değiştirmek için erkekler size kadınlardan daha mı az değerli gözüküyor?

KIRIM GİRAY

Kuşkusuz hayır, bu yüce Peygamber'imizin bilgeliği sonucudur. O her şeyi önceden farkedebilmiştir.

BARON

Hükümdar'ım itiraf edeyim ki pek bunun sebebini kavrayamadım ve güzel kızlardan daha fazla hoşlandığınızı düşünmeme izin veriniz.

KIRIM GİRAY

Hiç de değil, yemin ederim ki düşündüğünüz gibi değildir. Nitekim erkekler kölelikte bile doğuştan bağımsızdırlar. Gücünün değerini bilir, manevî kudretle-

re boyun eğer, sadece Tanrı onun maneviyatı üzerine etki edebilir. Gerek sizde, gerekse bizde bir erkeğin din değiştirmesi bir mucize kabul edilir; buna karşılık kadınların manevî inançları dünyada en basit ve en doğal bir şeydir; onlar daima sevgililerinin dininden-dirler; evet dostum, aşk en büyük misyonerdir, ortaya çıktığı vakit kadınlar tartışmak bile istemezler.

Ancak kölelik altındaki kadınlar için geçerli olan bu iddia üzerinde daha fazla tartışmak istemedim.

Paylaşmada kendisine düşen kölelerin büyük bir kısmını dağıttıktan ve Nogayları geri yolladıktan sonra Kırım Hanı Bender üzerine yöneldi. Ordunun mevcudunun azalması daha süratli bir yürüyüş vâdetmiş olmasına karşılık Han'ın cömertliği bu gayesini önemli şekilde önleyecek bir engel çıkarmıştı ortaya. Nitekim şimdiye kadar sadece sefer yükleri ile giden Sultanlar ve Mirzalar aldıkları armağanlarla efendilerinin istediği çabukluğu gösteremiyorlardı. Han'ın yerini doldurmakta mahir olduğu kadar gözü doymak bilmeyen Kadı Leşger en iyi payı almayı başarmıştı. Ganimetinin boliuğu arasında onu incelemek merakıyla bir gece ziyaretine gittim.

Yaşı ve ak sakalı ile saygı uyandıran bu büyük Kadı, namaz kıldığı halısının üzerine rehavetle uzanmış, haris bir bakış ve muzip bir tebessüm ile bir sobanın etrafına toplanmış her iki cinsten kırk kadar kölesini süzüyordu. İçeri girdikten sonra, gördüğüm kadarıyla size bir hayli ganimet getirmiş olan bu başarılı savaştan dolayı sizi kutlamak isterim, dedim.

KADI LESGER

Gördüğünüz gibi Han'ımız bana çok iyi davrandı; fakat bildiğiniz gibi bu zenginlikleri ondan gereği gibi

yararlanmak üzere alıyoruz, bu da benim için pek zordur.

BARON

Han'ın kadınların İslâm yapılması hakkındaki ilkelerini biliyorum, kuşkusuz sizden de bunu beklemektedir.

KADI LESGER

Geldiğinizde bu çehrelerden hangisinin daha sevimli olduğunu araştırıyordum. Siz de bakın bakalım, acaba aynı seçimi yapabilecek miyiz?

BARON

Ben kararımı verdim bile: Şu sıra üzerinde oturan, ince boylu, mütevazı tavırlı, tatlı bakışlı bu güzel kız benim oyumu aldı.

KADI LESGER

Ben oyumu şu yuvarlak ve kırmızı yanaklıya veriyorum, hele bir de giyinince pek sevimli olacaktır. Sizin seçtiğiniz ince boylu bana biraz sıska gözüktü.

BARON

Bu durumda size söyleyecek bir sözüm yok, zira bahsettiğiniz kusura sahip olan tek tutsak bu kızdır. Fakat ondan çok daha gençlerini görmekteyim; kaç

yaşında bu kızlara din değiştirildiğini bana söyleyebilir misiniz? Gördüğüm kadarı ile kızları kaçırmakta çeviklik gösteren Nogaylar onlarla evlenmekte aynı çabukluğu göstermiyorlar.

KADI LESGER

Hayır, Kırımlılar bu konuda çok itinalı davranırlar.

BARON

Fakat istedikleri kadar itinalı olsunlar tutsakiarının yaşlarını öğrenemezler, üstelik sadece bilgi dahi her şeye yeterli değil.

KADI LESGER

Onların da vicdanlarının sesini bastırabilmeleri için güzel bir çareleri var. Bir genç kızın gücü hakkında kuşkuya düşerlerse, kızmış gibi yaparlar, onu korkuturlar ve kaçmaya zorlarlar; kız koşmaya başlayınca sırtına doğru külâhlarından birini fırlatırlar, eğer kız zayıf ise külâhın çarpmasından yere devrilir. Bu durumda zayıflığını körpeliğine verirler, düştüğü için gönlünü almaya çalışırlar ve bu denemeye dayanabilecek kadar güçlü olmasını beklerler.

BARON

Bu denemenin yeterli olup olmadığını bilemem, ancak bu durumda dahi denemeyi yapanların iyi niyetlerinden emin olabilir miyiz? Bunun üzerine Kadı

Lesger bana şöyle cevap verdi: sade bir millette geleneklere, medenî olduğu söylenen bir milletteki en sert yasalardan çok daha fazla dikkat gösterilir.

Kadı Lesger'in odasındaki boğucu sıcaktan olduğunu sandığım bir rahatsızlık hissedince izin isteyerek yanından ayrıldım; ancak böyle bir sıcaktan aşırı bir soğuğa ansızın çıkış üzerime öyle bir ters etki yaptı ki kendimden geçmiş bir hâlde karın üzerine yuvarlandım. Bir müddet o durumda kaldıktan sonra Kadı'nın adamlarından biri beni farkederek efendisini uyarmıştı. Olayı duyan Kırım Giray adamlarından biri ile, nefes almamı sağlayan «Luce suyu» göndermeseydi bana yapılan yardımlar faydasız kalacaktı. Bu tedaviye rağmen evime gidemiyecek kadar bitkin olduğumdan dört Kırımlının yardımıyla götürüldüm; Russin ile Constellier'nin gösterdikleri endişe duygularımı uyardığından kısa zamanda kendimi toparladım.

Ertesi gün Bender'e vardık. Şehre henüz varmamıştık ki, valinin bizi karşılamak için yola çıkmış olduğunu gördük. Han'ın önüne geldiğinde kalabalık bir maiyete sahip bu vezir atından indi, Han'a doğru ilerledi onu saygıyla selâmladıkatn sonra, önünde yaya olarak gitmeye başladı; fakat bu saygı gösterisinden sonra atına binme müsaadesini aldı ve kaleden bizi ayıran Dniester nehrine kadar Han'a eşlik etti. Nehrin kıyısına vardığımızda, Paşa'nın nehrin buzlarını kırarak büyük zorluklarla sallardan bir köprü inşa ettirmiş olduğunu gördük. Fakat Kırım Hanı'na itibar göstermek için katlandığı bütün zahmetler boşa çıktı ve Paşa'nın bütün ısrarlarına rağmen Kırım Giray köprüden geçmeyi kabul etmedi. Hemen sonra atını tırısa kaldırarak nehre doğru sürdü ve Paşa'nın da kendisini izlemesini istedi. Atlarımızın ayakları altında çatırdayan buzlar Paşa'ya köprüsünü arattırıyordu, ama karşı sahile ayak bastığımız vakit kurduğu köprünün gerçek-

ten lüzumsuzluğunu kavrayabilmişti. Biz buzlar üzerinde ilerlerken kalenin topları da selâm atışları yapıyordu; Kırım Giray Bender'e girerken ordunun ve kalenin topları yeri göğü titretiyordu. Paşa'nın evinde istirahata çekilen Kırım Giray bütün birlikleri serbest bıraktı ve Kavuşan'daki evine hareket etti. Oraya vardığımızda hepimiz sefer yorgunluklarını üzerimizden atacağımız için cidden seviniyorduk.

Bu arada, Osmanlı ordusunun Tuna boylarına doğru hareket ettiği hakkında İstanbul'dan gelen haberler Kırımlılara uzun bir barış vâdetmiyordu. Yorgunluğunu gidermek için tertipledi'ği eğlenceler arasında bile Kırım Giray öngörüşlülüğünü terketmiyerek yeni birliklerin toplanması için buyruklar vermişti: Sadrâzam'ın Hotin'e gitmesini önlemek için kendisinin oraya gitmesini uygun buluyordu. Bu Sadrâzam'a hâkim olan bilgisizlik Han gibi güçlü ve bilgili bir adam tarafından önlenmeliydi; daha önce gördüğümüz gibi Han bu Sadrâzam hakkında pek iyi şeyler düşünmüyordu. Han'a karşı duyduğu hoşnutsuzluğu daha iyi saklamasını bilen Mehmed Emin Paşa aslında çok daha tehlikeli bir düşmandı.

Bir sürü meşguliyeti arasında Kırım Giray sağlığı hakkında son derece titiz tutumlara hedef oluyordu. Sabırsızlıkla tahammül ettiği sıkıntılarından birinde olur olmaz ilâçları kullanmamasını kendisine öğütlerken Siropolo adındaki hekim dairesine girdi. Korfu'da doğan mezhep bakımından Ortodoks olan, büyük kimyacı, Eflâk Prensi'nin başhekimi ve bu Beğ'in Kırım elçisi Siropolo, ünvanları sayesinde Han'ın yanına serbestçe girip çıkabiliyordu. Bu fırsattan istifade ederek, tadımı gayet hoş olan bir ilâçtan bir damla aldığı takdirde hiç bir şikâyeti kalmayacağı hakkında Kırım Giray'ı ikna etti. Bu şartla söylediğinizi kabul ederim, dedi Han; hekim dışarı çıkarak ilâcı hazırlamaya git-

ti. Endişemi o şekilde belli etmişim ki farkına varan Kırım Giray tebessüm ederek, ne o dostum, endişe mi ediyorsun? diye sordu. Hem de nasıl, diye hararetle cevap verdim, bu adamın ve kendinizin durumlarını bir düşünün ve haklı olup olmadığıma karar verin. Ne lüzum var düşünmeye, dedi, bir ona bakın, bir de bana, bu kâfirin öyle bir şeye cesaret edebileceğini mi sanıyorsun? Hekimin geri gelmesine kadar bütün gayretimle Han'ı kararından caydırmaya çalıştım. Ertesi gün endişelerim daha da arttı. Bitkinliği yüzünden pek halk arasına çıkamayan Han'a gelen ikinci bir kriz, hekim tarafından iyileşme belirtisi olarak yorumlandı ve kabul ettirildi. Bu arada Kırım Giray hareminden dışarı çıkmıyordu; onun hayatı ve vezirlerinin güvenliği bakımından duyduğum endişeyi dile getirmek bakımından vezirlerin Siropolo'ya kendi hayatının Han'ın hayatına bağlı olduğunu ihtar etmelerini sağladım. Ancak bu Rum hekim, efendilerinin Han'ın ölümünden ziyade kimin tahta geçeceği meselesi ile ilgileneceklerini iyi bildiğinden yapılan tehditlere aldırış etmiyordu. Artık umudumuzu kaybetmiş bir halde Han'ı bir daha göremiyeceğimi düşünürken kendisiyle konuşmak üzere beni çağırttığını öğrendim. Haremine girdiğimde, üzüntü ve şaşkınlık yüzünden yanımdan çekilmeyi unutan Han'ın kadınlarını gördüm. Kırım Giray'ın yatırıldığı daireye girdim. Divan Efendisi ile bir sürü iş yapmıştı. Etraftaki kâğıtları göstererek, son yaptığım iş bu, dedi, size de son anımı ayırdım. Fakat bir müddet sonra sarfettiğim büyük gayrete rağmen duyduğum acıyı bastıramadığımı farkedince, artık ayrılalım, hassasiyetiniz beni de kedere boğuyor, dedi, halbuki ben son anımda neşeli olmak istiyorum. Sonra odanın bir köşesinde yer almış olan musikîşinaslara bir işaret yaparak çalmalarını istedi. Bir saat sonra Kırım Giray'ın melodiler arasında son nefesini verdi-

ğini öğrendim. (1) Keder bir anda herkese yayıldı, ve korku öylesine zihinleri sardı ki, bir gün önce tam bir güven içinde uyuyanlar düşmanın kapılarına dayandığını sanıyorlardı.

Toplanan Divan ulaklar gönderip, ara dönemi bir Sultan'ın otoritesini terkederken ve Kırım Giray'ın cenaze töreni hazırlıkları yapılırken Siropolo Eflâk'a geçmesi için gerekli olan pasaportu ve posta biletini aldı ve sükûn içinde çekip gitti. Bu arada, Han'ın vücudu mumyalanırken verilen zehirin etkisi ortaya çıktı; fakat Kırım sarayının şu anda dikkati tamamen başka şeylere çevrilmiş olduğundan suçlunun izlenmesi ve cezalandırılması meselesi kimseyi meşgul etmedi. Kırım Giray'ın cenazesi Kırım'a kara haşalı altı at tarafından çekilen kapalı bir arabayla yollandı. Cenaze arabasına eşlik eden elli atlı ve bir sürü Mirza ile bir Sultan da matem giysileri taşıyorlardı; bu geleneğin Doğu'da sadece Kırım'da olduğuna dikkati çekerim.

Uzun zamandır çektiğim yorgunluklara, bir de bu olayın durumum üzerine attığı kararsızlık eklenince yeni buyruk gelinceye kadar İstanbul'da beklemeye karar verdim. Evimin bir kısmı hâlâ Bahcesaray'da bulunuyordu, diğer kısmını Russin ile birlikte Kavuşan'da bıraktım ve kâtibim, bir cerrah, bir uşak ve beni Bahçesaray'a götürmekle görevli Han'ın Başçuhadar'ı ile yola çıktım. Hepimiz Kırım kıyafetine bürünmüştük; ancak bir atı yükleyecek kadar olan eşyalarımızı da Kırım usûlü denk yapmıştık. Dolu dizgin gitmemize rağmen seçtiğimiz dinlenme yerleri yüzünden ilk gün yetmiş kilometre eksik yol aldık. Konaklayacağımız Basarabya köyüne vardığımızda henüz gün batmamıştı; evlerle çevrili bir alanın ortasında durduk. Her evin

(1) Kırım Giray, Rus Çarîçesi Katerina'nın kiraladığı bu Rum hekim tarafından zehirletilmiştir. (Ç.)

kapısı önünde evsahiplerinin bize sabit bakışlarla baktıklarını farkettim; bu arada Çuhadar da teker teker hepsini süzüyordu. Çuhadar'a dönerek, nerede kalıyoruz, bakıyorum kimse bizimle ilgilenmiyor, dedim. Tam aksine diye cevap verdi, herkes kimi tercih edeceğimizi bekliyor, hoşunuza giden bir ev olursa sahibini mutlu kılarsınız. Bu konuşma esnasında kapısı önünde yalnız başına duran bir ihtiyarı inceliyordum Saygı uyandıran havası beni etkilediği için onu seçtim ve yaptığımız seçim ilân edilir edilmez hepsi evlerine çekildi. Yeni evsahibimin gösterdiği gayret memnuniyetini belirtiyordu. Beni oldukça tertipli alçak bir odaya aldıktan sonra her ikisinin de yüzleri açık bir şekilde karısı ile kızını getirdi (1). Birinci kadın leğen ile ibriği, kızı ise ellerimi yıkadıktan sonra üzerine koyduğu havluyu taşıyordu. Daha önce rehberim tarafından uyarıldığım için bu iyi insanların gösterdiği bütün ko-

(1) Daha önce bahsettiğim namahrem kavramının Kırımlı kadınlar tarafından sıkı bir şekilde izlenmediği görülmektedir. Bu topluluktaki gelenek ve törelerin, bizim gelenek ve törelerimize çok benzediği de farkedilmektedir; nitekim Avrupa milletlerinde görülen düğün tacı ve badem şekeri tıpkı Kırım Türklerinde olduğu gibidir. Kırım'lılar evlenecek kızları darı ile örterler İlk toplulukların geleneklerine göre tarım ürünleri bütün zenginliklerin simgesidir. Bu maksatla evlenecek kızın başı üzerine yaklaşık 30 cm çapında bir tepsi konur, bunun üzerine yüzü örten ve omuzlara kadar inen bir tül örtülür; bundan sonra tepsi üzerinden darı dökülmeye başlanır; etrafa yayılan darı taneleri kızın çevresinde gittikçe yükselen bir koni teşkil eder. Darıdan koni, tül sayesinde nefes almayı önlemeden tepsi hizasına gelince genç kızın çevizi tamamlanmış savılır. Bu gelenek kısa boylular için elverişli değildir; bugün bir kızın değeri ona serfedilecek darı miktarı ile ölçülür; fakat hesaplarını para olarak yapan Osmanlı Türkleri ile Ermeniler, tül ve tepsi geleneğini muhafaza ederek genç kız üzerine para atarlar ve buna darı serpmek derler. Bizdeki evlilik tacı ve badem şekerleri acaba aynı kaynağa dayanmıyor mu?

nukseverliklere rahatlıkla uydum. Kadınlar akşam yemeğini hazırlarken, beni Mirza sanan, ama rehberim sayesinde gerçeği öğrenen ihtiyar yanıma gelerek beni yeterince ağırlayabilmek için gerekli malzemeye sahip olmadığı için özür dilemeye kalktı; cevabım onu rahatlattı; etrafımdaki şeyler hakkında bilgi edinmek istediğimden onun benimle oturmasını, çubuk ve kahve içmesini temin ettim. Herhangi bir Mirza'nın yapmaktan kaçınacağı bu küçük tevazu ihtiyarı konuşmaya hazır bir hâle getirmişti. Ona, yolcuların tesadüfen hep aynı seçimi yapması hâlinde evsahibini maddeten çökertecek olan ve sırf konukseverlik olsun diye yapılan bu geleneğe neden bu kadar bağlı olduklarını sordum.

İHTİYAR

Beni tercih etmeniz çok memnuniyet duymama sebep oldu. Konukseverliği daima bir imtiyaz olarak kabul ederiz; aramızdan birisi durmadan bu imtiyaza sahip olursa bizler onu kıskanırız, ama hiç bir surette konukların tercihini etkileyecek bir girişimde bulunmayız: evlerimizin kapılarına çıkmakta gösterdiğimiz acele bu evlerde oturulduğunu göstermek içindir; evlerimizin benzer olması dengeyi sağlar ve şimdi sizi ağırlayabilmem sadece benim talihimden dolayıdır.

BARON

Lütfen söyleyin bana benden başka birisi olsaydı aynı şekilde mi muamele ederdiniz?

İHTİYAR

Eğer yoksul biri olursa, yoksulluğundan dolayı çekingen olduğundan onun önünde ilerlemekten baş-

ka bir farklı davranışımız olmaz. Bu durumda ona yardım etmek zevki onu ilk defa görene ait olur.

BARON

Hz. Muhammed'in yasası bundan daha iyi bir şekilde yerine getirilemez; ancak Osmanlılar Kur'an-ı Kerîm e bu kadar bağlı değiller.

İHTİYAR

Biz de konukseverlik göstererek bu kutsal kitaba itaat ettiğimizi iddia etmiyoruz. Müslüman olmadan önce insanız, insanlık törelerimizi tâyin etmiştir, bunlar şerîatten çok daha eskidir.

BARON

Buna rağmen bir takım yeni şeylere sahip olduğunuzu görüyorum; meselâ şu dört sütunlu yatak, şu masa, iskemleler Kırımlılara has eşyalar mı, yoksa sadece sizde mi bulunurlar?

İHTİYAR

Biz bunlardan başkasını bilmeyiz.

BARON

Boğdanlılarda ve Osmanlılarda bu eşyaların benzerlerini görmediğim için bu Avrupa modasının nasıl size geldiğini bayağı merak ediyorum. Sizler Kırım'daki kardeşleriniz gibi neden Osmanlı eşyalarını kabul etmediniz?

İHTİYAR

Babalarımızın bilmediği yastıkları da görüyorsunuz: fakat Rumeli'de Osmanlıların yanında yetişen sultanlarımız gevşeklik örneği vererek Kırım'da daha fazla bozulmaya sebep oluyorlar.

BARON

Bu ayrımı gayet iyi farkediyorum, fakat bu dahi sizin evlerinizde gördüğüm Avrupa sitili eşyaların kaynağını açıklayamıyor.

İHTİYAR

Öğrenmek istediğiniz kaynağı daha iyi açıklayamam; bu aile eşyaları Avrupa kaynaklı olamaz: biz bu ailenin en büyük dalıyız; asıl sizin eşyalarınız Kırım sitilindedir.

Bu cevap büsbütün merakımı kamçılayınca sorularımı arttırdım, daha önce bu konuda yürüttüğüm tahminlerin evsahibim tarafından tekrar edilmesini duymaktan çok memnun kaldım. Ayrıca bana Hazar denizi civarındaki ve bu denizin ötesindeki Türk topluluklarının da aynı törelere sahip olduğunu öğretti. (1)

Tuna kıyısında geceyi geçirmeyi arzu'adığımızdan sabahleyin çok erken kalkmamız gerekiyordu. Ayrılış anında evsahibimiz ilkelerine sâdık kalarak vermek is-

(1) Baron de Tott'un bu gözlemi gerçekten çok ilgi çekicidir. Basit bir Kırımlı Türk, soydaşlarının nere'erde olduğunu ve nasıl yaşadıklarını gayet güzel bir şekilde biliyor (Ç)..

tediğim küçük armağanı kesinlikle kabul etmedi. İsmail şehrine vardık; Tuna'nın karşı kıyısına göz attığımda ertesi gün tahammül etmek zorunda kalacağım Osmanlıların küstah kibrini düşünmekten kendimi alakoyamadım. Zaten şimdiden yakınlıklarının etkisini hissetmeye başlamıştım; Kırım Türkleri ile Osmanlılar arasında ticaret deposu olan bu şehirde, Kırımlıların mütevazılığı ve mert basitliği artık görülmüyordu. İyiliksever evsahiplerini bulmak bundan böyle bir hayâl olmuştu; gözleri paradan başka bir şey görmeyen Yahudilerin hazırladıkları tuzaklara düşmemeye çalışıyorduk.

Tuna üzerinde yapılan hububat mübadelesine depo görevi yapan İsmail şehrinde kendisine özgü bir sanayi de gelişmişti: Bizde Türk derisi olarak söylenen keçi derisini özel bir şekilde tabaklıyorlardı. Şehrin civarında deri tabaklanması için hazırlanmış geniş alanlar vardı. Önce parşömen gibi hazırlandıktan sonra deriler yatay olacak şekilde dört sopanın yardımıyla havada geriliyorlar ve üzerlerine bazı bitki tohumları ekiliyordu. Bir müddet sonra deriler mükemmel bir şekilde tabaklanmış oluyor ve istenilen eşyalar imâl ediliyordu.

Karşı kıyıya geçmemiz için nehrin iki kolunu aşmamız gerekiyordu; gün ağarırken bindiğimiz sal bizi ara yoldaki adaya çıkardı. Bu adayı 16 km. uzunluğunda bir köşegen boyunca katederek, Türk kalesi Tulça'ya bakan ikinci kolun kıyısına eriştik. Tulça'da bir müddet dinlendikten sonra, seyisimizin dikkatli olmamızı tavsiye ettiği ormanlık bir yola girdik; rehberimizin dediğine göre yolcuları soymaktan zevk alan Paşa'nın oğlu ile yaşıtı birkaç Beğ'in bizim gibi Kırım kıyafetindeki beş kişiye aldırmayacaklarını sanıyordum. Bu tür haydutluklardan kendimizi kurtulmuş sayarken, tam ormanın çıkışında temiz giyimli, iyi bir

ata binmiş ve arkasında bir haydut arkadaşı olan bir atlıya rastladık; her ikisi de gayet gülünç bir şekilde silâhlanmıştı: iki tüfenk, üç çift tabanca, ikişer kılıç ve üç dört tane yatağan bu adamların gerçekten endişe verici olduğunu gösteriyordu. Bu garip savaş takımlarına ek olarak çekingen insanları korkutmak için küstah bir hava takınmışlardı. Uygun bir mesafeye geldiğimizde onları selâmladık ve ilk düşmanlıkları selâmımızı almamak oldu. Bu hakareti kabul etmekte gösterdiğimiz yumuşaklığın yetmediğini anlayınca, içlerinden önderleri gibi gözüken atlı bizi tahrik etmek üzere atını bize doğru sürdü, eline bir tabanca aldı. Bu sefil herifin çekingenliğimizden cesaret alarak bazı teşebbüslerde bulunması sonucu onu öldürmek zorunda kalmamamız için onu başka türlü başımızdan savmaya karar verdim. Ben de elime tabancamı aldım, atımı onun üzerine çevirerek ilerlemeye başladım; bu davranıştan ürken haydut hemen yavaşladı. Gülümseyerek, atınız iyi terbiye edilmişe benziyor, dedim; ama iyi cins bir at ise ateşten korkmaması gerekir, bakalım öyle mi. Hemen sonra tabancamı atın kulakları hizasında ateşledim, haydut ürken hayvanın üzerinde tutunabilmek için silâhlarını yere attı; bizi artık rahatsız edemiyecek olan haydutu atıyla başbaşa bırakarak geri döndüm.

Dobruca ovalarını aştıktan sonra arâzinin bizi Trakya'dan ayıran dağların eteklerine doğru hafifçe yükseldiğini farkettim; etrafta Balkan dağlarına temel teşkil eden mermer tabakalarına daha sık rastlıyorduk. Balkan dağlarına (1) Kamçısuyu'nun çıktığı boğazdan girdik. Bol sulu kaynaklar tarafından durmadan beslenen bu akarsu kayalıkların arasında yılan gibi öyle-

(1) Türkler Trakya dağlarına bu adı verirler; genellikle bu kelime çok yüksek dağları nitelemekte kullanılır.

sine dolaşmaktadır ki o boğazın sonuna varıncaya kadar bu suyu on yedi defa aşmak gerekmektedir; boğazın sonuna geldiğimizde gayet zor yollardan dağa tırmanmaya başladık. Geceyi geçirmek için orta bölgelerdeki bir köyde konaklayıp dinlenmeye koyulmuştuk ki bir sürü atlının çıkardığı gürültüden irkildik. Bunlar, Kırım Giray'ın yerine Bâb-ı âli tarafından Han seçilen Devlet Giray'ın kardeşi yeni Kalgay Sultan ve maiyeti idi. Beni hâlâ Kavuşan'da sanan bu hükümdar köyde olduğumu haber alır almaz kendisini görmemi rica etti. Osmanlı ordusunun yürüyüş hâlinde olduğunu haber verdi; yollarımızın farklı olmasından dolayı üzüldüğünü belirttikten sonra, yeni Han olan kardeşini görmem için Saray şehrine gitmem için yolumu değiştirme hususunda beni ikna etti. O da gitmeye hazırlanıyordur, diye ilâve etti; bizimle birlikte gelmeye karar vermekle onarılması imkânsız sandığınız bir kaybı da size unutturmaya çalışacaktır. Aslında ben de Kırım Giray'ın kolay kolay yerinin tutulamıyacağına inanıyordum; ancak Kırımlıların Rumeli'deki topraklarında da nasıl yaşadıklarını anlayarak bu topluluk hakkındaki incelememi tamamlamak istiyordum.

Önümüzde aşılması gereken Balkanların en yüksek tepeleri vardı; tabiatın gücüyle oldukları yerlerden koparılmış gibi duran kayaları dünyanın oluşumu hakkındaki düşüncelerimizi genişletmek bakımından ilgi ile seyrederken hayran olmamak elimizde değildi.

Bu dağların yüksek bölgelerine geldiğimizde, yaprakları ve sapları karın içinde kalan, şaşırtıcı olduğu kadar hoş bir görünüm veren menekşelerden bir örtü gördük. Yolumuza devam ederek Osmanlı ordusunun geçişi için açılan yola vardık. Bu yol doğru İsakçı'ya çıkıyordu. Yol üzerindeki ağaçlar yerden altmış cm. yüksekliğinde kesilmiş olduklarından top bataryalarının

geçişine pek elverişli değildi. Sağda ve solda, daima birbirlerini görecek şekilde yapılmış tepecikler bu yolun tek işaretleriydiler. Kırkkilise'ye vardıktan sonra bu yolu terkettik. Konak yerinde ihtiyacım olan atları bulamayınca, hanın yönetimi ile meşgul olan Türk, bu gecikmeden dolayı teselli olmamı sağlamak üzere beni evine dâvet etti; bana ağır bir kahve ısmarladıktan sonra çubuk ikram etti ve ikramı tamamlamak üzere çubuğumun üzerine küçük bir sabır ağacı parçası oturttu. Bütün bunlar bittikten sonra, şikâyetime sebep olan posta hizmetinin aksamasının hep devlet yüzünden olduğunu anlattı. Fakat gevezeliğinden sıkılmaya başlayınca, konuşması yavaşlar diye onu da benimle birlikte tütün içmeye çağırdım. Bunun üzerine hemen saatına baktı, parmakları ile hesap yaptıktan sonra, bir az sonra yine geleceğini söyleyerek dışarı çıktı.

Rumeli'ye girip de, Cengizoğullarının tımar arâzisine ayak basar basmaz Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer köşelerine nazaran zengin olduğu kadar garip bir manzara ile karşılaştım. Çeşitli, bol ve temiz ürünler, kır evleri, ölçülü dizilmiş bahçeler, her birinde Ağa'nın evi göze çarpan bir sürü köy her tarafı kaplıyor, tepelere doğru uzanıyor ve bütünüyle bir Avrupalı anlayışı taşıyordu.

Karşımızda Han'ın sarayı ile Saray şehri uzanıyordu. Binaların cepheleri boyunca uzanan ve şehri saraydan ayıran meydanla son bulan geniş bir caddeyi izleyerek Han'ın sarayına vardık. Bir çemberin yarıçapları gibi uzanan yollar kırlık alanlara çıktıklarında yerlerini yine düzgün dikilmiş ağaçlara bırakarak, merkezi ortadaki alan olan bir yıldız meydana getiriyorlardı. Birinci alanı aşarak ikinciye geldik ve attan indik. Silâhdar tarafından önce ben yandaki dairelerden birine sokuldum. Her zaman olduğu gibi kahve sunulan bir dinlenme anından sonra efendisine geldiğimi haber ve-

ren bu subay, bir müddet sonra çıkagelerek beni huzura götürmeye hazır olduğunu bildirdi. Devlet Giray'ın oturduğu ayrı dairenin önünde bir şeref avlusu vardı. Etrafında kalabalık maiyeti ile, tahta çıktığından dolayı bırakmak zorunda olduğu yeni sakalı ile yüklendiği ağır görevlere nazaran daha fazla meşgul oluyormuş gibi gözüktü. Henüz çok genç olan ve belki de zayıf bir karaktere sahip olan bu Han ile yaptığım uzun görüşme sonunda onun tek amacının Sadrâzam'a hoş görünmek olduğu hakkındaki düşüncem ağır basmaya başladı.

Yoluma devam edebilmek üzere Han'ın yanından ayrıldığım vakit çok geç olmuştu. Geceyi sarayda geçirme çağırısını kabul ettim; aslında beni ağırlamakla görevli Silâhdar'ın, merak ettiğim hususlarda soracağım sorulara cevap verebilecek bilgiye sahip olduğunu gördüğüm için bu çağırı ayrı bir anlam kazanıyordu. Çengiz Han hanedânına verilen bu tımarın özel kişilere dağıtıldığını, toprak mülkiyetinin verasetle intikal ettiğini, bu yerlerin Bâb-ı âli'den bağımsız olduğunu ve hattâ dokunulmazlığa sahip olduğunu anlattı. Hanların mülkiyetinde bulunan bu tımarlardan toplanan vergilere ek olarak Kırım'da üzerlerine aldıkları görevlerin sağladığı kârlar da gelince bu hükümdarlar bir hayli servet sahibi oluyorlardı; ancak bu ayrıcalık sadece Selim Giray'ın soyundan gelenlere uygulandığı için diğer sultanlar tımarlarından gelen gelirlerle yetinmek zorunda kalıyorlardı. (1)

---

(1) Geçen yüzyılın sonunda, bu yüzyılın başında saltanat süren Selim Giray cesareti sayesinde Türk ordusunu Avusturyalılar, Lehliler ve Ruslar önünde yenilmekten kurtardıktan sonra onu Osmanlı tahtına geçirmek isteyen yeniçerilerin taleplerini geri çevirmiş. bunun üzerine bu Han'ın değerini mükâfatlandırmak isteyen Padişah, Selim Giray'ın oğullarına diğer sultanların üstünde bazı haklar vermişti. Üstelik, şimdiye kadar

Saray'dan ayrıldım; Saray'a gitmek için yolumu değiştirdiğimden Türk ordusu Pazarcık'ı geçmişti; İstanbul yoluna eriştiğimde sadece ordunun geri kalanlarını görebildim. Birbiri peşinden gelen atlı ve piyade birlikleri subaysız ve disiplinsiz bir şekilde ordunun esas kısmına yetişmeye çalışıyordu. Karşılaştığımız küçük birlikler aralarında kavga etmek, sağa sola silâh çekmek, bundan doğan olaylarla eğlenmek, bazı zavallı Hıristiyanları katletmek, köylünün ürününü yağmalamak için toplanmışa benziyordu. Yol boyunca posta evlerinin hepsinin yanmış olduğunu görünce Yedikule şatosuna kadar dinlenme fırsatı bulamadık. Oraya varınca Beyoğlu'na gitmek üzere bir kayık kiralamak istedim.

---

hiç bir Kırım Hanı'na verilmeyen Hacca gitme izni de verilmişti. Selim Giray Hacı olduktan sonra çocukları ailelerinin lâkabı olan Coban sözünü bırakarak Hacı lâkabını aldılar.

Kırım'da hüküm süren hükümdarların Giray adını nereden aldıkları da bir merak konusudur. Dillerde dolaşan bir efsaneye göre zamanında tahtı ele geçirmeyi aklına koyan büyük derebey'erinden biri tasarısını gerçekleştirince bütün Cengiz soyundan gelen prenslerin katlini buyurmuştur; kargaşalıktan yararlanan beğlerden biri henüz beşikte olan prenslerden birini kurtarmış, çocuğu sırrı ile birlikte. doğruluğu ile tanınan Giray adında çobana emanet etmişti. eGnç prens kırlarda büyürken babalığı olan coban halkın tahttaki zorbaya karşı kininin ivice bileneceği anı bekliyordu. Çengizoğlu 20 yaşına basınca beklenen olay ortaya çıktı. Daima saygı duyulan bir kisi olan yaşlı coban ihtilâlcilerin arasına karıştı, prensin kimliğini açıkladı ve zalim hükümdarın öldürülmesinden sonra onu tahta oturttu.

Yaşlı coban teklif edilen bütün rütbeleri geri çevirdi ve cabalarının hâtırasını ölümsüzleştirmek maksadıyla adının daima kullanılmasından başka istekte bulunmadı. Sonra yine sürüsünün başına döndü; saltanat süren Han Çoban-Giray adını aldı; ondan sonra tahta geçen diğer hanlar da Çoban adını bırakmadan Giray adını da kulanmaya devam ettiler. Osmanlı tarihcileri bu konuda değişik görüşler ileri sürmektedirler; onlar Giray adının Çengiz Han'ın küçük torunlarından biri tarafından taşındığını söylemektedirler.

Yüklerimi boşaltıp bir kayık aramakla meşgulken bizi seyreden mahallenin haber meraklısı rehberime kim olduğumu sormuştu; o da benim bir Mirza olduğumu söyleyince hemen yanımıza yaklaşan Tük bizi mahalle kahvesine çağırdı; bir müddet orada dinlendikten ve sorulan sorulara kısa cevaplar vererek büsbütün ilgiyi üzerime çektikten sonra hareket etmek üzere ayrıldım. Beyoğlu'na varınca Kırımlıların tuhaf kıyafetlerinden hemen sıyrıldım.

İkinci Kısmın Sonu

üçüncü kısım

Yol boyunca İstanbul'dan ayrılan Osmanlı ordusunun sebep olduğu düzensizlikleri görmüştüm; fakat başkente gelince herkesin daha korkunç bir olaya tanık olmaktan dolayı keder içinde olduğunu farkettim ve hemen olayın ayrıntılarını öğrendim.

Nasıl yerleştiği ve sebepleri bilinmeyen eski bir geleneğe göre imparatorluğun orduları düşmana saldırmak için toplandığı vakit en tatsız soytarılıkların yer aldığı Alay'lar yapılırdı. Bu bütün meslek loncalarının eserlerini halka sunduğu bir nevi festivaldi. Çiftçi saban'nı sürer, dokumacı mekiğini geçirir, marangoz rende yapar ve bütün bu değişik gösteriler gayet zengin döşenmiş arabalar üzerinde yapılırken arkadan, Osmanlı ordusuna zafer vermesi için saraydan çıkarılan Sancak-ı Şerîf gelirdi (1).

Sancak-ı Şerîf adı verilen bu bayrak, birçok savaşta karşılaşılan yenilgilere rağmen şöhretinden

(1) Hazine dairesinde saklanan bu yeşil ipekten sancak ancak savaş zamanlarında dışarı çıkartılır. Buna rağmen Sultan Ahmed'e karşı ayaklanan âsîlere karşı kullanılması söz konusu edilmiştir. Hazine dairesinde Hz. Muhammed'in kutsal emanetleri de saklanır. Her yıl bir miktar su içine daldırılıktan sonra bu sudan alınan küçük miktarlar şişeler içinde devlet büyüklerine gönderilir. Bu kutsal suyun çok değerli olduğu ve taşıyanların da büyük bahşiş kopardığı söylenmektedir.

kayba uğramışsa da yine de Türkler arasında büyük saygıya sahip olup, güvenlerinin tek dayanağı ve birleşmelerinin en kutsal noktasıdır. Her şey bu bayrağın kutsal olduğunu ortaya koymaktadır; yalnızca Emîrler buna dokunma hakkına sahiptirler; Emîrler Sancak-ı Şerîf'in etrafında yer alırlar ve başkanları sancağı taşır; sadece Müslümanlar ona bakabilirler, başka eller kutsallığını kirletir, başka gözler bozar; en vahşi bir bağnazlık sancağı kolları arasına almıştır.

Uzun bir barış dönemi bu törenin özellikle tehlikelerini unutturmuştu; Hıristiyanlar ihtiyatsızca Alay'ı görmek için koşuşmuşlar; evlerinin mevkii icabı pencerelerini seyircilere kiralayabilen Türkler de bu durumdan epey kârlı çıkmışlardı. Sancak-ı Şerîf'in önünde giden Emîrlerden biri yüksek sesle kalabalığa bağırmıştı: «Hiç bir kâfir mevcudiyeti ile Peygamber'in kutsal sancağını kirletmeye teşebbüs etmesin; yakınında da bir kâfir görüp de ihbar etmeyen Müslümanlara da lânet olsun!» Bu sözler sarfedildikten sonra evlerini kiralayarak suça katılmış olan Müslümanlar bile gammazcı olmuşlar, hiddet bir anda kalabalığı sarmış, herkes eline geçirdiği silâhı kapmış, en büyük zorbalıklar en fazla takdire lâyık görülmüştü.

Savaşı ilân eden Hatt-ı Şerîf, her seferinde olduğu gibi bütün müminleri silâh altına çağırıyor, düşmanla savaşmaları için Peygamber'in sancağı altında toplanmalarını istiyordu. Ancak bu ikinci seferberlik yoluyla elde edilen silâhlı birliklerin iyi bir ordu olması için çok şey gerekiyordu: savaştan sonra başıboş kalan bu kalabalık bilgisizlik ve açgözlülüğün etkisine kolayca giriyordu. Aslında yeniçerilerin istekleri çok daha aşırı olurdu. Babasının yeniçeri birliklerinin isyanında harcandığını bilen Padişah'ın, bu birliği şimdi yardımcı bir kuvvet olarak kullanmak istediği sanılmaktadır.

Esasında en fazla uygunsuzluk yaratan gerçek, en az üzerinde düşünülen ve mutlak ileri görüşlülük noksanlığını ortaya koyan yiyecek meselesidir. Keyfî yönetimlerde otoriteden yararlanılarak ihtiyat tedbirlerine gerek bırakılmaması övünülecek bir şey sayılır. Sadrâzam orduya başkumandanlık ediyordu, diğer bütün vezirler de onunla birlikte sefere çıkmıştı, hattâ sadâretin bütün vesikaları da orduyla beraber alınmıştı. Başarısızlıktan veya kıtlıktan asla kuşkulanılmıyordu, güven genel olduğu kadar kördü de.

Bu büyük rütbeli memurlar İstanbul'dan ayrılırken devletin başkentini de yanlarına almış gibi olurlarken her görev için seçilmiş olan Vekiller İstanbul'da kalıyorlar ve Padişah'ın buyruklarının derhal yerine getirilmesi ile meşgul oluyorlardı.

Devletin işbaşında iken gücünün ne olduğunu göreceğiz; devamlı olarak verilecek olan ayrıntılar, olayların desteği olmaksızın yürütülecek belirsiz düşüncelerden çok daha sağlam yargılara varmaya yarayacaktır.

İstanbul'a geleli daha birkaç gün olmuş ve Kırım ile Basarabya'da bıraktığım eşyalarımı bir an önce getirtme için teşebbüslere yeni başlamıştım ki, Padişah'ın hekimbaşısı geceleyin saat onbirde bana haber yollayarak onu kabul edip edemiyeceğimi sordurdu. Bir yandan bu ziyaretin gizli kalması hususundaki isteği, diğer yandan bu adamın Padişah'ın yakınlarından biri olması büsbütün merakımı uyandırıyordu. Nihayet hekimin, Sultan Mustafa'nın dönüşümü öğrendiğini, bu maksatla dönüş sebebimi öğrenmek istediğini, eğer şikâyet edeceğim bir kimse varsa ona hemen gerekli cezayı vereceğini bildirmek üzere görevlendirildiğini anladım. Konuşmasına devam eden hekim, Padişah'ın yanından geldiğini, benden çok bahsettiğini, ailemin

kökeni hakkında (1) bilgi sahibi olduğunu ve meziyetlerimin bu kökenden geldiğini sandığını ilâve etti. Hekime, Yüce Hünkâr'a en derin şükrenlarımı iletmesi için rica ettim; Padişah tarafından yapılan bu teşebbüs her ne kadar şahsıma yapılmış gibi gözüküyorsa da, orduları seferde olan bir Padişah'ın endişelerine tek başıma hedef olamıyacağımı da gayet iyi anlıyordum. Nitekim cevabımı ileten elçisi ertesi gün yine o saatlarda ziyaretime geldi; ama bu sefer daha fazla bilgiliydi. Ancak bu İtalyan hekim henüz Türkçe'yi iyi konuşamadığı için bana soracağı soruları bir kâğıda yazmıştı; ben de cevaplarımı yazılı olarak verdim ve böylece Padişah ile aramda olan bu mektuplaşma vezirlerinden habersiz devam ederken, artık benden istediği yeni hizmetleri alenen açıklamadan yerine getirmem imkânsız oldu.

Kişisel çıkarları ile gözü dönmüş olan Mehmed Emin Paşa sadrâzamlık ve başkumandanlık için gerekli meziyetlerden hiç birine sahip olamadan ilkini soğukkanlılık ve ikincisini şöhret ile dolduracağına inanırken savaşa başlamadan barış görüşmelerine girmiş böylece her geçen gün bağnaz Müslümanların gelmesiyle sayıca şişen ordu imparatorluğun başına en büyük belâ kesilmişti. Yiyecek noksanlığı, bu aç kalabalığın üzerine çöken düzensizlik, dağıtımların yerini alan yağma, bundan doğan cinayetler, yönetim kusurlu olduğu zaman kaçınılmaz bir şekilde otoritenin zayıf düşmesi, kısacası her şey yenilgileri hazırlıyordu. Orduların başarıya ulaşması için gerçek bir ilgi gösteren Padişah Sadrâzam'ını azletti. Mehmed Emin Paşa bu buyruğa başkaldırmak cesaretinde bulundu; yan-

(1) Babasının Macar olduğu, Prens, Ragotzy ile birlikte gittiği; Bâb-ı âli'nin bu prense ve maiyetine sığınma hakkı verdiği daha önce görülmüştü.

iş siyaseti başarısızlıkla sonuçlandı, ordusu perişan oldu ve dağıldı ve bir müddet sonra daha kesin bir buyruk ile kafası kesilerek sarayın kapısına şu yazıyla birlikte asıldı: «Hünkâr tarafından buyrulan sefer harekâtına itibar etmediği için...»

Moldovancı Ali Paşa Sadrâzam seçildi; bu yeni Sadrâzam pek mahir olmamakla birlikte daha atılgan gözüktü; o da yenilmekten kurtulamadı; ancak sadrâzamlık gibi yüce fakat o derece tehlikeli bir mevkiyi kaybetmekten başka bir kaybı olmadı.

Generallerin kibirli bilgisizliği diğer subayların beceriksiz gururları ile birleşince, her parçanın yanlış takılmış olduğu top bataryalarını sürükleyen Türk ordusu her seferinde düşmanın topçu ateşi ile hallaç pamuğu gibi atılıyordu; buna karşılık Rusların kâfir olduklarını söyleyerek intikamlarını almaya çalışıyorlardı. Rusların, dayanılması mümkün olmayan top ateşi sayesinde galip geldiklerini, fakat bu ateşi kesip, yiğit insanlar gibi kılıçla Türkleri karşılamaya kalkışırlarsa hepsinin müminlerin kılıç darbeleri altında perişan olacağını ileri sürüyorlardı. Bu budala yobazlardan bazıları Rusları kutsal Ramazan ayında saldırmakla bile suçluyordu. Buna rağmen, Rus toplarının atlılarını iş göremez hâle soktuğunu öğrenen Padişah benden değişik top modelleri hakkında bilgi istedi; ben de Avrupa'da kullanılan top çeşitleri hakkında ona bilgi verebilmek maksadıyla Saint-Remy'nin «Hâtıralar»ını yolladım; Hükümdar'ın bunu incelemek için geziye gittiği vakit bile bu kitabı yanında taşıttığını öğrendim.

Sultan Mustafa'nın malî meseleler üzerinde önceleri çok dikkatle durduğunu görmüştük; hiç bir sonuç vermeyen muazzam servetleri saçtıktan sonra kendisinden yeni masraflar için para isteyen vezirleri ile pazarlığa oturuyordu; sağladığı fırsatların çevresindeki hilekârlara yaradığı söyleniyordu. Aslında bu Hü-

kümdar'ın bir anda hazinesinin tükendiğini, ordusunun dağıldığını, daha ilk karşılaşmada yeneceğini sandığı düşmanının Tuna üzerinde zafere kavuştuğunu ve Yunan adalarında onu yeni bir istilâ ile tehdit ettiğini görmesi mümkün değildi.

Faal olması sayesinde her mesele üzerine eğiliyor ve tabiî her yerde yeni suistimaller ile karşılaşıyor; bu yüzden Vezirlerine hakaret ediyor, fakat adamlarının gerçekten istemesine rağmen bir türlü iyi bir düzen kuramıyordu. Asya'nın bir ucundan gelen yeni birlikler orduya katılmak üzere Boğaz'ı aşıyorlar, İstanbul'a gelerek devleti destekleyeceklerine bir sürü talepte bulunuyorlardı. Bu tımarlı gönüllülerin başkanları aldıkları vergilerle savaş giderlerini karşılamaya çalışırlarken, başkente dağılan tepeden tırnağa silâhlı bu askerler akşam, sabah köşe başlarını tutuyorlar, geçenleri soyuyorlardı. Bunların küstahlığını bastıramıyacak kadar zayıf olan devlet, yararlı sonuçlar alamadan pazarlık ediyor ve çaresizlik içinde olaylara göz yumuyordu. Başkente gelen bu haydutların arasında Karadenizli olanlar, kendi memleketlerinden pek çok kişinin bulunduğu yeniçeri Orta'sından bazı yeniçerilerin Hisar'a kapatılmış olduğunu öğrenmişlerdi. Devlet ile yapılan pazarlık sonunda paraları ödenmişti, ancak bunlar arkadaşlarının serbest bırakılmalarını da istiyorlardı. Sadrazam bu isteği ne kabul etti, ne de geri çevirdi; bu durumda bir uyuşmaya gerek görüldü. Bu askerlerin Hisar önüne gitmeleri, kapıya ateş etmeleri, sözde bu düşmanca davranıştan ürken Hisar kumandanının da içerdeki yeniçerileri serbest bırakması kararlaştırıldı. Daha önce meydana gelmiş örnekler bu çareyi haklı çıkarabilirler; ancak keyfî yönetimlerin değişmez karakterini ortaya çıkarmaya yaradığı için mutlakiyet rejimlerindeki dikkati çeken bir korkaklık örneği olarak kabul edilmelidir

Devletin zayıflığı çığrından çıkmış bir asker topluluğunun yaptığı aşırılıklara Vezirlerin gözlerini yummalarını zorlarken, bunlar da İmparatorluğun denizde yapmak zorunda kaldığı savaşı gizlemeye çalışıyorlardı. Şimdiye kadar hiç bir Rus gemisi İstanbul önünde gözükmemişti, şu halde Rusların gemisi yoktu, ya da tesadüfen bir gemiye sahipseler, Osmanlıların endişe edecek hiç bir şeyleri yoktu, zira Baltık ile Yunan denizi arasında herhangi bir bağlantı mevcut değildi. Gözleri önüne açılan haritaların hiç bir ikna özelliği yoktu; Koron'un kuşatıldığı, Mora'nın istilâ edildiği ve düşmanın on iki savaş gemisinin Türk karasularında seyrettiği haberleri geldiği vakit Divan hâlâ böyle bir olayın mümkünlüğü üzerinde ikna olmuş değildi (1).

Buna rağmen Vezirlerin kararsızlığı bazı deniz kuvvetlerinin hazırlanmasını engel olmamıştı. Otuz savaş gemisinin hemen hazırlanması için faaliyete geçildi; böylesine açık bir üstünlük ile kısa zamanda Tuna'da karşılaşılan yenilgilerin öcünü Yunan denizinde çıkarmak mümkün oldu. Devlet arşivlerinde yapılan bir inceleme sonunda Rusya ile yapılan son savaşta Azak denizinde savaşmak üzere yüz elli hafif kadırganın yaptırıldığı öğrenilmiş, fakat bu silâhlanmanın sebeplerinin ne olduğu kesinlikle anlaşılmadığından ve o zamanlar İmparatorluğun sınırlarında olan Azak ile Taganrog'un şimdi elden çıktığı unutularak yeni çektirmelerin yaptırılması için buyruk verilmişti.

Bu hazırlıklar iki deniz gücü için gerekli tayfaların ve askerlerin başkente akmasını sağladığından ba-

---

(1) Osmanlıların coğrafya konusunda bilgisizlikleri hakkında daha belirgin örnekler vardır. Bir Venedik elçisi İstanbul'a gelirken yolda rasladığı bir Türk amirali ile sohbet yaparken bunun, Venedik ile Rusya'nın komşu olup olmadığı hakkındaki sorusuna şaşırmış ve cevap olarak. Evet her iki devletin arasında Osmanlı İmparatorluğu vardır, demiştir.

şıbozukluk tahammül edilmez bir düzeye erişmişti. Yazlık evinde oturan Fransız elçisi Saint-Priest Kontu gezmelerinden vazgeçemediği için güvenliğini sağlamak üzere yanında süngü takılmış tüfeğini de bulunduruyordu. Boğaz'daki Fransız elçiliğinin mevkii bütün pencerelerinin denize bakmasını sağlıyordu; bir gün yine yemekten sonra gezmeye çıkıp Tarabya sırtlarına vardığımızda elçilik yönünden gelen silâh sesleri ile irkildik. Arkamızdan gelen bir adam bir grup başıbozuğun binaya saldırdığını haber verdi. Aceleyle aşağı koşarak saldırganları uzaklaştırmak istedik; ancak elçiliğe ateş açan gemi bir hayli uzağa gitmişti. Camları paramparça eden on beş kadar mermi delil kabul edilerek hükûmet nezdinde şikâyette bulunuldu. Bu maksatla gönderilen bir tercüman Reissülküttap'a olayı anlatınca Reis Efendi: Demek bu kopuk herifler Fransız elçiliğine saldırmak cüretinde bulundular? Cezadan kaçabileceklerini sanıyorlarsa çıldırmış olmaları gerekir! Fransız elçiliğine saldırmak ne demek, yolları üzerinde hiç Yahudi, Ermeni veya Rum evi yok muydu? Bizi sıkıntıya sokacaklarına onlarla meşgul olsaydılar ya! demiştir.

Bir yeniçeri albayı birliği ile Saint-Priest'in yazlık evini korumakla görevlendirildi. Aynı zamanda Boğaz'ın Karadeniz ağzına, suçluların gemiyle Varna'ya kaçmaması için asker sevkedildi. Bir müddet sonra suçluların yakalandıkları ve denizde boğuldukları bildirildi. Bir seferinde benzer bir olay benim başıma geliyordu; Vergennes'in elçiliği sırasında Büyükdere'de yaptırdığı evde otururken, önümüzdeki yoldan geçen yeniçerilerin yüksek sesle yaptıkları şakalar yola bakan odadaki papağan tarafından duyulup tekrarlanıyordu. Papağanın sesini duyan askerler kendileri ile kimin alay ettiğini öğrenmek üzere silâhlarını çekip kapıya dayanmışlardı. Bu sırada içerde nöbet tutan yeniçeri

gürültüleri duyunca kapıyı açmış ve kızgın askerlerle karşılaşmıştı; gerçek suçlunun papağan olduğunu anlatmak için akla karayı seçmiş, nihayet papağanı getirerek sözleri tekrarlatmıştı. Askerlere ikram edilen çay ile iş tatlıya bağlanmıştı.

Başkent ve civarı çığrından çıkmiş asker sürüleri tarafından istilâ edilmişken tamamen başıboş bırakılan eyaletler düzensizlik ve paşaların ağır vergileri altında inim inim inliyorlardı. Vezirlerin tek amacı İstanbul'un yiyeceğinin temin edilmesi ve askerlerin maaşlarının ödenmesiydi. Bu da vergilerin gittikçe daha ağırlaşmasını sağlıyordu. Önceleri tedbirler öylesine kötü alınmıştı ki, halk hem ağır vergilerden hem de vergileri tahsil eden memurların haksızlıklarından bunalıyordu.

Osmanlı hükûmetini her zaman için, genel karargâhından etrafı tahrip etmesi için buyruk veren kumandanı ile karargâh kurmuş bir orduya benzetmek mümkündür. Nitekim ordusunu Karadeniz'den getirten Sadrâzam, Yunan ve Ege adalarının ürünleri ile geçinen İstanbul'un yiyeceksiz kalmaması için Ruslara karşı hazırlanan deniz kuvvetinin bir hayli üstün olmasına çalışıyordu. Ancak gemi inşasını zorlayan, gemilerin silâhlanmasını sağlayan ve tayfa olmak üzere bir sürü adamın başkente getirilmesine sebep olan şey Rus tecavüzü ise de, her şey bu hazırlıkların bilgisizlik ve kendini beğenme tarafından yönetildiğini ortaya koymaktaydı.

Bordaları yüksek fakat top bataryaları bir hayli alçak olarak yapılan gemiler düşmana bol tahta yığını ve az top ateşinden başka bir şey veremezlerdi. Sıkıcı manevralar, en ufak zorlamada kopan ipler ve makaralar, üst güvertedeki dümencinin sözlerine göre dümenin çubuğunu döndürmeye gayret sarfeden otuz kişi. Denizcilik ilkelerinden yoksunluk, hareket kabiliye-

tı olmayan toplar, kalibrelerde eşitsizlik, işte bunlarla yetinebilecek kadar bilgisi olmayan insanlara teslim edilebilecek bu deniz kuvvetinin durumu böyleydi. Buna rağmen kumandanlıkları paylaşmak için herkes birbiriyle yarış ediyordu, gemi kumandanlıklarına yapılacak atamaları en büyük parayı ödeyene göre yapan Kapdân-ı Deryâ diğer küçük mevkilerin ticaretini de gemi kaptanlarına bırakıyor, böylece baştan sona rüşvet içine gömülen Osmanlı denizciliği düşmanın yardımı olmadan bile mahvolmanın eşiğine geliyordu. O zamana kadar Ege adalarını küçük bir filo ile dolaşarak vergi toplamaya alışmış olan deniz subayları, bu yüzden hiç bir askerî ilkeye, bu çeşit bir görüşe, sanata veya tecrübeye alışkanlık kazanamamışlardı; sefere hazırlanan donanma hâlâ vergi toplamaya çıkan küçük filo görünümünde idi. Sadece Cezayirli Hasan Paşa'nın savaşa gider gibi hazırlandığı dikkati çekiyordu; yüksek cesareti herkes tarafından bilinen Hasan Paşa, bunun her şeye yeterli olduğunu ve her şeyin yerini tutacağını sanıyordu. Bu arada, gemi küpeştesine takılan ve yatay olarak dışarı doğru uzanan bir sürü demir çubuk sayesinde düşman gemilerinin bordalamasını önleyecek bir keşifte bulunmuştu. Her ne kadar bu ayrıntı Hasan Paşa'nın dehâsı hakkında büyük bir fikir vermiyorsa da, Türklerin meziyetleri hakkında bir fikir verdiğimi sanıyorum.

Donanmanın hareket etmesini geciktiren güney rüzgârlarının süresi, donanmayı daha iyi bir duruma getirmeye yarayacağına, tayfaların büsbütün başıboş kalmalarına ve techizatlarını tamamlama bahanesiyle kaptanların daha fazla vergi istemelerine sebep oldu. Bu zaman aralığında daha önce iki defa yenilmiş olmasına rağmen kara ordusu şimdiye kadar erişmediği bir sayıya geldi; denizden ve karadan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı saldırıya geçen düşmana karşı

her tarafta üç misli kuvvetle direniliyor, bunun da geleceği mutlu kılacağı hakkında ümitler besleniyordu.

Askerlerin gitmesiyle başkentin biraz rahat nefes alması ve büyük başarılar uman halkın sevinçli görünmesi, elçimiz Saint-Priest'i kralın evlenmesi dolayısıyla bir balo vermeye ikna etti. Ayrıca hep Avrupalıların yararlandığı balo ve festival hazırlıklarına Türkleri de ortak etmek gibi bir düşüncesi vardı. Balonun verileceği salon hazırlanıp, artık son ayrıntılarla uğraşırken, deniz ve kara ordusunun yenildiği haberi İstanbul'da derin bir teessür yaratınca kutlama hazırlıklarımız suya düştü. Artık eğlenceyle meşgul olmanın vakti geçmişti. Ağır bir endişeye düşmüş Padişah, perişan olmuş vezirler ve açlık ile istilâdan çekinen bir başkent: İşte bir ay önce kendisini dev gibi sanan bir İmparatorluğun bugünkü durumu. Buna rağmen daima beraberinde sürüklediği kibri okşamak ihtiyacını duyan bilgisizlik bu çifte felâkette, körü körüne itaat edilmesi gereken ilâhî mukadderatın çözülmesi mümkün olmayan buyruklarını görüyordu. Türkler arasında hiç kimse, disiplinsiz bir kalabalığın, düşmanın gayretlerinden daha fazla bir şekilde milletin mahvına çalıştığını kabul etmek istemiyordu. Ancak Kartal'da ordunun bozguna uğraması sırf disiplin yoksunluğu ile açıklanabilirse, Çeşme'de donanmanın mahvolmasını Amiral ve Kaptanların korkunç bir beceriksizliği ile izah edebiliriz.

Rus filosunu aramak üzere Çanakkale'den çıkan bu donanma Sakız üzerine yol aldıktan sonra Anadolu kıyılarında dolaşmış ve Çeşme limanı civarında yavaşlamıştı. Bu savaştan önce Türk denizciliği tarafından tanınmayan ve yeni inşa edilmiş olan fırkateynler bu uzun hattın uçlarında nöbet tutacaklar ve görünür görünmez düşmanın geldiğini, merkezde dörder demirle tutturulmuş, aralıklı duran otuz ağır kadırgaya bildi

receklerdi. Bu dâhiyane pusu böylece hazırlandıktan sonra, daha askerî bir düzen içinde ilerleyen Rus gemileri Sakız'ın burnunu döner dönmez ilk Türk gemilerini tanımışlar, bunların yelken açmasına fırsat bırakmadan Türk hattının merkezine kadar ilerlemişlerdi. Bu arada birbirlerinin karşısında bulunan iki amiralden Rus Amirali bütün toplarını ateşleyerek Türk Amiral gemisine yaklaşmış onu ateşe verirken kendisi de havaya uçmuştu. O zaman fırkateyn amirali olan (ve bana bu ayrıntıları nakleden) Cezayirli Hasan Paşa gemisinin bu patlamadan kurtulduğunu görünce tehlikeden kaçtığını sanmış, ama birden kıç tarafından ateş aldığını ve biraz sonra aynı akıbete uğrayacağını farketmişti. Tayfaları denize atlarken o da tereddüt etmeden atlamış, batan düşman gemisinin bir tahta parçasına tutunarak gemisinin patlamasından zor sıyrılmıştı.

Hesabı sırf karşılıklı kayıplar üzerinden yaparsak, Rusların Türklere saldırmakta tereddüt etmelerini, verdikleri kaybın büyüklüğünde aramak gerekir; ancak askerî bilgileri sadece barutun etkilerini tanımakla sınırlı olan Türkler, olanlardan endişeye kapılarak ve sırf havaya uçmaktan çekinerek büyük bir düzensizlik içinde Çeşme limanına dolmaya başladılar; aceleyle karaya çıkarılan ve limanı kapatan iki burnun üzerine monte edilen top bataryaları kaçakları rahatlattı. Herhalde Ruslar o sırada düşmanın hareketlerini izlemekle meşguldüler; ve ertesi gün Çeşme'de olup bitenleri görmekten büyük bir şaşkınlığa düştükleri pek düşünülemez. Başarı ihtimali en az olan girişimleri bile denenmeye değer yapan panik havasının Türkleri sarmış olduğunu farkettiklerinde limandan içeri iki «ateş gemisi» (brûlot) göndermekte tereddüt etmediler. Rus gemilerinin görülmesi üzerine zaten bir gün önceki korkularından kurtulmuş olmayan Türkler gemilerini

savunmaktan ziyade karaya kaçmakta acele etmişlerdi. Ama iki küçük gemiden başka gelen olmadığını farkettiklerinde, bunların kolaylıkla üstesinden gelebileceklerini düşünmüşler, gemilerin içindekileri tutsak alıp, gemileri batırmadan İstanbul'a ganimet olarak götürmeye karar vermişlerdi (1).

Bu sırada kolaylıkla limana giren Rus gemicileri dümenlerini bağlamışlar, çengelli çıpalarını Türk gemilerine atarak alev girdapları kusmaya başlamışlardı; tamamen Türk gemileri ile dolu olan Çeşme limanı bir anda Osmanlı donanmasını yutan bir volkan ağzına dönmüştü. Bu felâket Osmanlı gururunu fena halde kırmakla birlikte az zaman sonra vezirler daha etkili bir mesele ile uğraşmak zorunda kaldılar: Başkenti açlık tehdit ediyordu. Nitekim, Ege denizini Rus donanmasına bırakan Türk donanmasının mahvolması, düşmanın Boğaz'ı zorlamasına, Sarayburnu önüne gelmesine, şehri topa tutmasına ve Padişah'a istediklerini kabul ettirmesine sebep olabilirdi. Şaşkınlık genelleşmişti; dehşet, kibrini yıktığı zaman bile daima kendini haklı gören cehalet, Padişah'ın Çanakkale istihkâmlarının savunulmasının bana körü körüne verilmesi hakkında bir buyruk çıkartmasına engel olamamıştı. Ancak bu görev bana bazı formaliteler tamamlanmadan verilemiyeceği için bunların bir an önce bitirilmesi maksadıyla Bâb-ı âli acele ediyordu; Fransa elçisinden de gerekli müsaade alındıktan sonra Reis Efendi beni yanına çağırarak en süratli şekilde gerekenin yapılması için ne lâzımsa kendisinden istememi rica etti.

Olayların kaçınılmaz bir şekilde beni sürüklediği durumları daha iyi değerlendirebilmek için sırası gel-

---

(1) Bu hikâye bana Cezayirli Hasan Paşa tarafından nakledilmiştir.

dikçe karşılaştığım Osmanlı devlet büyüklerinin mizaçlarının ayrıntılarını vereceğim.

Tahta geçtiğinden beri iktisat ile ilgilenen Padişah'ın biriktirdiği servetin ona hiç bir şan getirmeden süren savaş sırasında yok olduğunu görmüştük. Buna rağmen bu Hükümdar ordularının kötü talihi için yanındaki Vezirlerini itham edemiyordu; bu kötü talihi yenmek için onların yetersiz olduğunu bilmekle birlikte, daha aydın kişileri onların yerine getirmekten yoksundu. Zaten en meziyetli kişiler orduya gerekiyordu, ancak Efendilerinin teveccühünden en fazla yararlanan Vezirler öyle kişileri çevresinden uzakta tutması hususunda Padişah'ı çok fazla etkiliyorlardı. Özellikle İsmail Bey kişisel rahatını bozmadan ve zevklerinden hiç vazgeçmeden Hükümdar'ını yönetmek, bütün meseleleri ayarlamak gibi gayet zor bir sanatta hârikalar yaratıyordu.

Darphâne emini İzzed Bey Efendisi'nin teveccühlerine en fazla sahip olan kişilerden biri olarak kimsede kin ve kıskançlık uyandırmadan itibarını Sadrâzam'ın bazen vezirlere karşı gösterdiği sert tavırları yumuşatmakta kullanıyor ve her gün yiyecek dağıttığı fakirlerle yakından ilgileniyordu.

İstanbul'da kaymakamlık yapan Melek Paşa sahip olduğu bu yüce makamı, Padişah'ın kızkardeşinin onunla evlenmesine sebep olan yakışıklı çehresi sayesinde elde etmişti; gözdeler içinde nisbeten daha az itibara sahip olan fakat son savaşta babasının şöhretinden yararlanan Defterdâr ihtiraslı olmaktan ziyade faal bir adamdı. Kişilikleri üzerinde ayrıntılara girmediğim Şeyhülislâm ile diğer Vezirler devlet üzerinde etkili olamıyorlardı.

Çanakkale'nin durumu ve başkenti tehdit eden noktalar üzerinde benimle işbirliği yapacak olan İsmail Bey görüşmelerimizi gecenin tüllerine bürüyerek hü-

kûmet'in endişesini örtmek istiyordu. Beni özel evinde kabul ettiğinde, buluşmamızı gerektiren meseleden tamamen ayrı bir konu üzerinde meşgul olduğunu farkettim. Zevklerinin en ince ayrıntılarına kadar tatmin edilmesini isteyen bu adam, aynı şekilde öten iki kanarya bulabilmek için bütün İstanbul'u adamlarına taratmış ancak bir başarı elde edemeyince zevkini başka yollardan tatmin etmeye çalışmıştı.

Çanakkale'nin durumu hakkında ancak benim kadar bilgisi vardı, ama daha önce Sadrâzam olan sonra gözden düşünce Çanakkale Muhâfızlığı'na atanan Moldovancı Ali Paşa'nın mektupları aşılmaz olarak bilinen Çanakkale istihkâmlarının en hafif bir saldırıya bile dayanamıyacak durumda olduğunu kesin bir şekilde ortaya koyuyordu; ilk hisarların önünde seyreden Rus kadırgaları rüzgârın elverişli bir şekilde esmesiyle rahatça içeri girebilirler, Sarayburnu önüne gelip Padişah'a istediklerini kabul ettirebilirlerdi.

İşte bu kendini beğenmiş hükûmetin durumu böyleydi. Vezirlerin bilgisizliği ile alt kademedekilerin hilekârlığı böylesine aşağılatıcı ve en fecî sonuçları hazırlayıcı durumu yaratmıştı. İstanbul civarında Çanakkale örneğine göre yapılan istihkâmları her gün inceleyebilme imkânım sayesinde Çanakkale'ye varınca nasıl bir yol tutacağımı kararlaştırmış oldum. Savaş gemilerini baştan ve kıçtan bağlayarak yan verdirme pek az kolaylık sağlıyordu; donanmaya ulaşmakta geciktiği için yangından kurtulan iki gemi Çanakkale'deki dış istihkâmların önünde bulunduğundan gelişimden önce Rus gemileri tarafından kolaylıkla bertaraf edilebilirdi; üstelik tersanede hizmet göremez olarak nitelenen eski bir kadırgadan başka bir şey yoktu. Buna rağmen Reis Efendi ile bu geminin hemen onarılmasını, içine gerekli gördüğüm cihazlar ile kereste, kazma,

kürek vs. konmasını ve en geç ben Çanakkale'ye vardığımda onun da orada olmasını kararlaştırdık

Uzun yıllar önce tutsak düşen ve kendisini Malta Şövalyesi olarak tanıttığı için fidye bulmakta zorluk çeken bir Malta korsan gemisi kaptanı zindanda çürüyüp gidiyordu. Elçi Saint-Priest fırsattan faydalanarak bu zavallıyı kurtarmak istedi. Bu maksatla ateş gemileri yapılmasının yararlı olacağını ancak bunun bilgim dışında olduğunu ileri sürerek tutsak korsanın serbest bırakılmasına sağlam bir bahane bulmaya çalıştım; meziyetlerini övdüm, ancak bu adamın yerimi doldurabileceğini anlattım. Korsanı bana hazırlanacak gemiyle göndermeyi vâdettiler, üstelik bahsettiğim meziyetlerini gösterebilirse tam anlamıyla hürriyetine kavuşacaktı. Aslında o adamın bu konularda büyük bilgisi olmadığını gayet iyi biliyordum, benim için tahmin edilmesi zor olan, korsanın, benim onun kurtulması hakkında yaptıklarımı öğrenmesi ve bunun sebeplerii araştırmasıydı. İlerde sırf merhamet duygusundan doğan bir imânın nasıl garip bir sonuç verdiğini göreceğiz.

Bir an önce Çanakkale'ye gitmemi isteyen Padişah'ın acelesi yüzünden işlerime başlayabilmem için gerekli eşyaların hiç birini beklemeden hareket ettim (1). Hünkâr her şeyin emrime verilmesi için kesin buyruk çıkarmıştı. Yanıma bir yetkili verilmesini talep etmiştim; meşhur Canım Hoca'nın (2) torunu Mustafa

---

(1) Kâinata hükmetmek ümidinden pek kısa zaman sonra mahvolma fikri galebe çaldı. Rusların göründüğü haberi üzerine bütün istanbul aklını kaybetti, başarıya ulaşmam için toplu dualar yapılıyor ve gayretime inanmış olan fakat ne yazık ki şu an için bir şey yapamıyan Padişah da ancak ben hareket ettikten sonra rahat nefes alabiliyordu.

(2) Sultan III. Ahmed'i deviren ve halefini de tehdir eden ihtilâl sırasında cesur iltica amiraldi. Asilerin başkanı Divanda bu Amiral tarafından katledilmişti.

Bey'i bu işe atadılar; ben de vakit kaybetmeden Çanakkale'ye varmak için bir Fransız gemisi kiraladım. Bâb-ı âli'nin yetkilisi benden birkaç saat önce Çanakkale'ye varmış getirdiği buyruklarla Moldovancı Ali Paşa'nın benim buyruğuma girdiğini belirtince bunun aleyhime dönmesine sebep olmuştu. Daha önce bu adamın tuz ve ekmek hakkı dolayısıyla benimle dostluk anlaşmasına da güven beslemediğimi açıklamak zorundayım. Ancak gelen buyruklardan duyduğu endişe ile önünde daima yenik olduğu bir düşmanın mevcudiyeti hoşnutsuzluğunu gizlemesini sağladı. Bu da bana onu sakinleştirmek için zaman kazandırdı. Gururunu okşayarak bu sonuca erişmem güç olmadı; Çanakkale'de bulunduğum süre içinde dikkati çekecek bir anlaşmazlığımız olmadı. Öfkesi Bâb-ı âli'ye yazdığı ilk mektuplarda açığa çıktı; ancak şikâyetlerinin fazla akis yapmaması karşısında bu işten vazgeçti.

İlk işim hisarların durumunu incelemek oldu; fakat maddî durumda olduğu kadar manevî durumda da hayır olmadığını anlamak için hisarları savunan askerlere bakmak yeterliydi. Dehşet havası zihinleri öylesine kaplamıştı ki, ilk top atışında bataryaların terkedileceğinden bahsediliyordu.

Her askeri yerleşik yapan devamlı garnizonların mevcudiyeti meşgul olacak başka işleri olan askerlerin hisarların savunmasına gereği gibi eğilmesine engel oluyordu; çıkarları istihkâmların dışında bulunuyordu. Türklerde sert fakat yerinde uygulanmıyan disiplin askerleri istihkâmlara kapatmaya mecbur edemiyordu. Çanakkale tabyalarının inşa sistemi üzerinde yapılan basit bir inceleme askerlerin neden buradan uzak kaldığını açıklığa kavuşturmaktadır. Su hizasındaki bataryaların üzerinde otuz adım kadar yükselen cılız duvarlar Rusların ilk top atışında yıkılarak hem topları, hem de topçuları ezecek şekildeydi; böyle bir sa-

vunma tarzı Türklere düşmanlarının saldırısından daha tehlikeli gözüküyordu.

Topların çapı bakımından güçlü bir topçu bataryası Avrupa ve Asya hisarlarında başlıca bataryaları meydana getiriyordu; menzilleri çaprazlama olmasına karşılık ancak Boğaz'ın girişindeki hisarlara kadar erişebiliyordu; muazzam taş güllelerin hizmete sokulmasındaki güçlük dolayısıyla ilk atıştan sonra fazla güçlü olmaktan çıkıyorlardı. Tamamen tunçtan yapılmış olan bu batarya muylu ve kundağa sahip olmaksızın, atış esnasında hilâl şeklinde oyulmuş tahta kısımlara ve taştan bloğa dayanarak geri tepmiyordu. Kumların üzerine yatırılmış başka toplar ve havan topları, savunma araçlarından ziyade kuşatma artıkları gibi görünüyordu. Çanakkale'ye geldiğimde oranın durumu işte bu halde idi; yedi savaş gemisinden (ikisi üç köprülü) ve iki fırkateynden kurulu Rus filosu, Amiral Elphinston'un söz verdiği başarıyı denemek üzere rüzgârın dönmesini bekliyordu.

İstanbul'un iki yüz kilometre batısında yer alan Çanakkale Boğazı Ege Adaları ile Marmara Denizi arasında olup Truva'dan, Lâpseki'nin tam karşısındaki Gelibolu'ya kadar uzanır. Yaklaşık elli kilometre uzunluğunda olan bu kanal boyunca Avrupa ve Asya kıyıları bazen altı, sekiz yüz metre kadar birbirlerine yaklaşırlar. Ege Adaları tarafındaki ağzının onüç kilometre içerisindeki en dar yerine hisarlar inşa edilmiş olup top gülleleri rahatlıkla karşı kıyıya kadar varabilir. Bu savunma noktası uzun yıllar boyu İstanbul'u koruyan tek engel olmuştur. Daima endişeli fakat az bilgili olan Türkler, üç bin metre kadar aralığa sahip ağız kısmında iki hisar daha inşa etmişlerdi; bu mesafeden dolayı atışlar isabetsiz ve savunma yetersiz oluyordu.

Donatımı geciktiği için İstanbul'da kalan bu yüzden donanma ile gitmeyen ve Çeşme faciasından kur-

tulan iki savaş gemisinden bahsetmiştim. Bu iki gemi hisarlar arasında nöbet tutuyordu; fakat dolaştıkları mıntıka o kadar dışardaydı ki kolaylıkla düşman gemileri tarafından yok edilebilirlerdi. İlk işim bu gemilerin içeri girmelerini, bataryalarını hisarların bataryalarını destekleyecek ve boğazın girişini kapatacak şekilde bağlanmalarını emretmek oldu. Bu arada yaptığım teftişler sonunda tamamen yetersiz gördüğüm tayfalar ve subaylar bu emri geri almama sebep oldu. Rüzgâr elverişli olmasına rağmen içinde bulundukları tehlikeli durumdan kurtulmaları için yine de yeterli değildi. Bu durum gelişimin üçüncü günü son derece vahim oldu.

Boğaz'ın girişindeki Avrupa yakası hisarında bulunurken Avrupa kıyısını izleyerek dizi hâlinde gelen Rus filosu Boğaz'ı geçmeye çalışmaktan ziyade iki gemiyi vurmaya hazırlanır gibiydi. Onlar için bu iş gayet kolay gözüküyordu. Hisarların bütün düşman filosuna sağladıkları tehlikeyi bir fırkateyn iki savaş gemisi karşısında bile bulamazdı. Bize kalan tek şey olduğumuzdan daha güçlü görünmekti. Düşman filosunun seyri büyük çaplı topların ateşinden korktuğunu belli ediyordu; halbuki filoya karşı bir kulevrin topundan başka bir şey elimde yoktu; ancak bunun kalibresi de otuz kiloluktu. Türkler bu topu kendi hâline terketmişlerdi; iki kalın meşe kütüğe dayanmış bir şekilde menzili filoya tam dikti. Daha küçük kalibreli topların yerleştirildiği iki yüz metre uzunluğunda bir burun kulevrin topunu gizliyordu. Rus gemileri bu topu ancak burnu dönüp, menziline girdikleri vakit görebilirlerdi. Fakat burun surların burçlarını ve hisarın yanındaki evleri açıkta bıraktığından düşman filosu top ateşine başladı; bu ateş onların bakımından faydasız olmakla birlikte Osmanlıları bu tür savaşlara alıştıracak nitelikteydi, ancak ilk salvolardan sonra askerlerin kaçıştığı-

na tanık oldum; bulabildiğim yedi, sekiz askerle elimdeki tek savunma aracı olan kulevrini hazırladım. Artık düşman gemilerinin topun yönüne girmesini beklemekten başka çıkar yolum yoktu; topun sabit olması ilk atışımı önde giden fırkateyne yapmamı sağladı; fırkateyn hemen siya etti, arkadan gelen gemi için topumu hazırlamıştım; bu arada Rusların top atışı burnun üzerinden aşarak devam ediyordu, nihayet üstümüze sekiz, dokuz yüz gülle attıktan sonra filo dümen kırdı. Attıkları mermilerden bir çoğu havada patlıyordu; patlamamış mermilerden bana da getirdiler. Arka arkaya üç gün aynı düzen ve aynı saatlar içinde devam eden bu saldırı teşebbüsü daha sağlam savunma tedbirleri almamı önlüyordu; düşmanı kıyıdan uzak tutacak bir çare tasarladım. Bu maksatla geceleyin Çanakkale'ye dönünce Venediklilerden alınmış küçük bir topu çıkartarak güllelerini kızdırdım, topu doldurttum ve daima beni izleyen topluluğa kızıl güllelerle bir gösteri yaptım. Bu denemeye tanık olan Paşa ile Türkler şimdiden donanmanın yakılışının intikamının alındığını sanıyorlardı. Geceden, Rusların top ateşine tuttukları burundaki bataryanın yanına ızgaralar, kömür ve körük kuruldu; ancak Türkler verdiğim buyrukları yerine getirmekte ne kadar aceleci davranıyorlarsa, Rumlar da yapılan hazırlıklardan Rusları haberdâr etmekte o kadar titiz hareket ediyorlardı; bu yüzden Rus filosu bir daha kıyıya sokulmadı ve Bozcaada kuşatmasına devam etmekle yetindi.

Elime geçen sakin devrede anlaşmazlık vesilesi olan iki gemiyi kurtarmakla beni meşgul eden meseleden kurtuldum. Her iki hisar civarında toplanan 400 kadar Yahudi ile gemileri kıyıya çektirdim. Böylece bunları akıntının etkisinden kurtardıktan sonra, esen elverişli rüzgârın da yardımı ile gemileri, toplarının yararlı olacağı ikinci istihkâmlara kadar getirttim.

Karadeniz'e gelen ve buharlaşmayan fazla sular İstanbul Boğazından geçerek Akdeniz'e gitmek üzere Çanakkale Boğazı'ndan geçerken burada öylesine şiddetli akıntılar meydana getirmektedirler ki, fora yelken giden gemiler bile bunları yenmekte büyük zorluk çekerler. Kaptanlar, eğer rüzgâr yeterliyse rotalarını akıntının en az etkili olduğu yerlerden seçmek zorundaydılar. Bir uçtan bir uca şiddetle giden akıntılar denizcilik bakımından zorluklar çıkardığından, akıntıların bilinmemesi büyük tehlikeler doğurmaktadır. Türk gemilerinin kaptanları bana bu hususta büyük bilgi verdiler, böylece boğazın savunmaya en elverişli noktalarını tesbit edebildim. Buna göre birinci ve ikinci hisarların arasındaki burna yerleştirilen bir batarya ile tam karşı kıyıya konacak ikinci bir bataryanın atış menzilleri çaprazlama olarak ve Türkler boğazı aşmaya çalışacak filoların öncü ve artçılarını rahatlıkla topa tutabileceklerdi, düşman bordalarından top ateşi açarken mecburen akıntı yönüne dik gelecek ve şiddetle zorlanacaktı. Bu tedbir ayrıca boğazı aşmak için bütün yelkenlerini rüzgârla doldurmuş düşman gemilerine karşı güllelerin daha etkili olmasını sağlayacak, yırtılan yelkenlerle güçsüz kalan gemiler muhtemelen karaya oturacaklardı. Daha az önemli olmayan başka bir sebep de bu savunma tedbirini almamı sağladı. Bu bataryalar birinci ve ikinci hisarlar arasındaki tabiî limana hâkim olup sürekli olarak Çanakkale'ye kadar atış imkânı sağlıyorlardı; sırf İstanbul'u korumak isteyen Türkler bu tedbirin yeterli olduğunu ileri sürüyorlardı. Rumeli kıyısındaki hisara daha yakın olan Değirmen burnu Anadolu yakasındaki iki batarya ile çaprazlama gelebileceğinden orada da bir bataryanın kurulması gerekiyordu; bir dördüncü bataryayı da Semos'da yanındaki hisara destek olması bakımından kurmayı düşündüm.

Ben bu tedbirlerle uğraşır ve işleri yaptırmak için civar köylerin ahalisine çağırıda bulunurlarken, kuşkusuz kendisinden bahsettirmek isteyen Moldovancı Ali Paşa Boğaz'ın girişinde Cenevizlilerden kalmış ve çok yüksek ve uzak olduğu için gülleleri ancak bir parabol çizdikten sonra denize düşebilen eski bir hisarın yıkık surlarını onartmak istedi. Moldovancı tasarısından bana da bahsetmişti, savunma için gereksiz ve pahalı olmasına karşılık bu tasarıyı destekler gibi gözüktüm; yaptırdığı işleri göstermek için beni o kayalıkların üzerine çıkarmak üzere yaptığı ısrarlara da boyun eğdim. Orada iki, üç yüz duvarcının eski temeller üzerine 45 cm. kalınlığında cılız surlar inşa ettiğini ve bir sürü doğramacının da garnizon için kışla yaptığını gördüm; fakat bana çok garip gelen şey Paşa'nın yeni yaptırdığı surları kireç suyu ile badanalatmakta gösterdiği acele idi. Bu davranışını görünce bataryasını gizlemek istemediğini düşündüm. Düşman kırk kilometre öteden bu tabyayı görebilirdi; fakat onun bu endişeden tamamen uzak olduğunu farkettim. Buna rağmen Moldovancı'nın tek gayesi buydu; üstelik Türklerin korkusu öylesine fazlaydı ki düşmanı uzaklaştırmak için alınan her tedbir onu yenmekten daha önemli oluyordu.

Bu manevî tedbirler beni bataryaları yirmi iki ayak kalınlığında kazdırmaya zorladı. Komşu köylerin halkı bir araya gelerek tabya siper koltuklarını toprak ve çalı çırpı ile yükseltmeye başlamışlardı; ancak fırtınalardan korunmaları için pek az çadır dağıtılmıştı. Toplamadan bıraktıkları ürünleri her gün gözleri önünde mahvolan bu zavallılar için devlet hiçbir yakınlık göstermiyordu.

Saint-Priest Kontu'na İstanbul'a kadar eşlik eden Pontécoulant Baronu Fransa'ya dönerken Osmanlı imparatorluğu için bu kadar endişe verici şartlar altında

beni görmeden gitmemezlik edememişti, aynı zamanda Çanakkale Boğazı hakkında sağlam bir fikir edinmek istiyordu. Tabyaların kazıldığı bir anda ziyaretime gelerek, bunların gücü hakkında bir fikir edinebildi. Kolaylıkla Osmanlıların maneviyatlarının, disiplinlerinin bozukluğunu ve kayıtsızlıklarını kavradı. Top menzili dışındaki surlarını beyaza boyatmakla meşgul olan Paşa bana engel olmadan yeter derecede çalıştığını sanıyor ve benim uygun göreceğim işlerin masrafını karşılamak üzere mevcut olan Bâb-ı âli'nin yetkilisi, yararlı olacak masrafları bir kenara bırakarak kendi tahminlerine göre çıkardığı masrafları defterine işliyordu. Kuşkusuz Türklerin maneviyatı mücadele etmeleri gereken en büyük düşmanları idi; bu da bana en büyük endişeyi veriyordu. Pontécoulant Baronu'nun gelişinden faydalanmaya çalıştım; kendisine tasarımı anlattıktan sonra onu Paşa'ya Fransa Elçisi'nin müfettişi olarak tanıttım. Güya buraya Çanakkale'nin durumunu öğrenmeye, gördüklerini Padişah'a ve sonra Fransa kıralına nakletmeye gelmişti. Pontécoulant rolünü çok iyi başardı, anlaştığımız şekilde gayet ciddî davrandı ve bu kurnazlık Paşa'ya bir az daha fazla gayret verdi. Bu vezir Pontécoulant'a büyük itibar gösterilmesi gerektiğini sandığından, Baron ayrılırken, kendisine Türklerde büyük nezaket gösterisi olarak kabul edilen para armağanı teklif etti. Ancak biz aynı görüşte değildik; fakat armağanı geri çevirmek Paşa'da onu hükûmete şikâyet edeceğimiz hakkında bir düşünce doğuracağından Baron'u armağanı kabul etmesi hususunda ikna ettim, böylelikle yanında getirdiği tayfalar da Fransız inceliğine teşekkürler ederek para almak fırsatı buldular.

Sadece merak yüzünden yapılan ve benim çok işime yarayan bu ziyaret daha sonra Padişah için en büyük endişe kaynağı olmuştu Nitekim dönüşünde

kuzey rüzgârları yüzünden Gelibolu yakınlarında karaya çıkmak zorunda kalan Pontécoulant Baronu İstanbul'a kadar at üstünde seyahat etmişti. Edirnekapısında bulunan gümrük memurları Baronu durdurmuşlardı : bir yabancıyla karşılaşınca hayrete düşmüşler, kim olduğunu ve nereden geldiğini sormuşlardı; Fransa Beyzâdesi olduğunu (1) ve Çanakkale'den geldiğini söyleyince, muhafızlar benim döndüğümü sanmışlar başka bir açıklama istemeden onu serbest bırakarak hemen Sadrâzam'a benim döndüğüm hakkında haber uçurmuşlardı. Bu da vakit kaybetmeden Padişah'a durumu bildirmişti; zihinlerde şaşkınlık uyanmış, Çanakkale'nin zorlandığı sanılmış ve Hünkâr hemen Saint - Priest'e yakın adamlarından birini göndererek bilmediği hususlarda bilgi sormuştu; fakat elçimiz durumu anlatmış, Pontécoulant'ın gözlemlerinden bahsederek Padişah'ı ve vezirleri sakinleştirmişti. (2)

Yanında kaldığım ve artık bana yeterince güvenle davranan Moldovancı Paşa ile bir akşam sohbet ederken mevcut bulunan Türklerden biri Paşa'ya onun hakkında bana bazı şeyler söyleyeceği hususundaki sözünü hatırlattı. Bunun üzerine bana dönen Paşa, evet size bu adamı tavsiye ederim, ondan çok yararlanabilirsiniz, bombaların atılması hakkında çok değişik tasarıları var, dedi. Ona vereceğiniz öğütler kısa zamanda bu konuda bir hayli ilerlemesine yardımcı olacaktır: sebebini çözemediğimiz bir kaza olmasaydı bu Bey'in başarılı bir deneyini seyredebilecektik. Bu nutuk esnasında meziyetli adamı inceliyordum, ve sarığının şeklinden onun müezzin olduğunu anladım.

---

(1) Türkler uzun zamandır beni böyle adlandırıyorlardı.

(2) Koca Osmanlı İmparatorluğu Padişahı'nın ve devletinin bir yabancının yardımlarına muhtaç kalması ne kadar acı ne ibret vericidir. (Ç).

Kazadan, kurtulduğu için geçmiş olsun dedikten sonra deneyini sordum. Gereken her şeyi yaptığımı sanıyorum, dedi, kazanın olmasına rağmen başarılı bir deneme yapmak için her şeye dikkat ettiğimden eminim. Deneyinizi bütün ayrıntıları ile anlatınız, dedim. Kundağı üzerine oturmuş havan topunu denize doğru çevirdim, barut odasını doldurdum ve tokmakla dövülmüş toprakla sıkıştırdım, sonra bir bombayı da barutla doldurdum. Paşa lâfa karışarak, görüyorsunuz çok bilgili, dedi. Devam edin, diye cevap verdim. Bombayı havan topu içine yerleştirdim, diye devam etti, ve sonra ateşledim... Ne, humbara koymadan mı? diye haykırdım. Ah, sefil adam, cehaletinize kurban ettiğiniz adamlardan ilkinin sizin olmasını dilerdim; ve nasıl oluyor da Boğaz'ın savunulması için kullanılan havan toplarında humbara olmaksızın bomba atılamıyacağını bilen bir topçu çıkmıyor? O zaman söz alan Paşa, adamının usta bir topçu olması için öğrenecek pek az şeyi olduğunu ileri sürdü ve yine bana onu eğitmem için ricada bulundu. Bunca ahmaklık karşısında boyun eğmeye bir nevi mecbur kaldığım için ambar muhafızını yolladım, ambarda yaptırdığım araştırmalar sonunda humbara imâli için gerekli olan ana maddelerin bile bulunmadığını tesbit ettim; buna rağmen Paşa müezzini eğitmem ve onun önünde de bir deneme yapmam için ısrar ediyordu. Aslında onu memnun etmekle elime hiç bir şey geçmiyecek olduğundan bu işle uğraşmama değmiyecekti; fakat cahillere hayır demekle daima çok şey kaybedileceğini iyi bildiğimden doğramacımın da yardımıyla onlara iyi bir oyun oynamaya karar verdim; bir kaç humbara yaptırdım, güherçile ve kükürt temin ettim, karışım yaptıktan sonra öğrencimin gözleri önünde humbaraları doldurdum, deneyin başarılı olması için gereken bütün şartları öğrettim; deneyin ba-

şarısızlığa uğraması hâlinde adamına Topçubaşılığı'nı vermek zorunda olan Moldovancı'nın büyük memnuniyet ile karşıladığı başarılı bir deneme yaptım. Buna rağmen bu adam, öylesine beceriksizdi ki, bir çok defa benden ders almasına karşılık hâlâ bir humbarayı iyi bir şekilde doldurmasını öğrenememişti; çalışmalardan ümitsizliğe kapılan, ama ihtirasından vazgeçmeyen öğrencim yine koruyucusuna başvurdu. Benim uyguladığım usûlün zorluğunu bahane ederek, benim ona humbarasız bomba atışını öğretmem hususunda efendisini teşvik etti. İşin asıl anlamsız tarafı, Hotin kuşatmasını kaldıran ve sonra Osmanlı ordusuna Serdâr-ı Ekremlik etmiş bir vezir olan Moldovancı Ali Paşa'nın böyle bir teklifi kabul etmekte gösterdiği ahmaklıktır.

Sadece bu olayla bile Osmanlıların nasıl kendilerini savunmaktan âciz olduklarını ve zayıflıklarını düşmandan gizlemenin nasıl önemli bir şey olduğunu anlamak mümkündür. Tehlikeli bir casusluğu, yalnızca hafiyelikleri belli olan Rumlardan beklemek yanlış olur. Osmanlı yönetimine boyun eğmeye alışmış olan ve Osmanlılar kadar bilgisiz olan Rumlara ait her şeye Osmanlıların vergi koymak hakkı vardı. Fakat Avrupalıların durumumuzu anlamalarından sakınmak gerekiyordu, donanmanın yakılmasından hemen sonra konan ambargonun esas sebebi buydu. Her milletten bir sürü gemi Çanakkale'de tutuluyor ve uzun zamandan beri Osmanlılar Ege denizinde gezinmekten kaçınıyorlardı (1). Hükûmetten istediğim bütün gereçler gelmişti, artık yeni bir şey beklemezken fora yelken Bo-

(1) Bütün savaş boyunca, Padişah'ın hesabına buğday taşıma işi tarafsız ülke gemileri tarafından yapıldı; Bâb-ı âli'nin Fransızlara tanıdığı ayrıcalık İstanbul'daki Fransız tüccarlarına büyük kazanç sağladı.

ğaz'a giren iri bir sayık (1) gördüm. Aynı anda bu geminin diğer gemilerin yanına gelip demir atmaktan kaçınarak akıntıyı izlediğini ve iki hisarın arasına girdiğini farkettim. O zaman onun cephane yüklü olduğunu sandım; ambarlara doğru yaklaşıyordu, fakat biraz sonra her serenin ucunda çengelli çıpalar olduğunu gördüm; Maltalı korsanın ateş gemisi yapması hakkındaki talebimi hatırlayarak, korsanın bunu reddetmesiyle hükûmetin kendi imkânlarını kullanarak ateş gemisi yapmaya çalışmış olduğunu anladım. Fakat düşmandan 250 km. uzakta çengelli çapaları çıkartan mucidin aklına şaşmamazlık edemedim. Bu arada demirleme yerini geçen geminin yelkenlerini toplaması için her iki kıyıdan uyarmak maksadıyla top atıldı; gemi hiç bir tepki göstermedi. Anadolu tarafındaki tabyaya giderek bu ateş gemisini daha yakından izlemek istedim. Bu sefer gülleli bir atış yapıldı; iyice yakınına atılan üçüncü bir güllenin de etkisiz kaldığını farkedince, hasara uğramamasını tembih ederek üzerine ateş edilmesini istemeye karar verdim; topçunun mahareti çok şükür sadece burun kısmını parçaladı. Fakat bu olayın gemide sebep olduğu kargaşalık sayıkı hemen durdurdu; geminin kaptanını tutuklaması için kıyıya gönderdiğim bir manga asker bir az sonra bu gayretli Osmanlıyı getirdi.

Tek başına düşman filosunu imha edeceğini sanan ve kendisini cahil sofuluğuna adayan bu kızgın adamın yolundan alakonulup bir Hıristiyanın huzuruna çıkarılmasıyla gösterdiği hiddeti tasavvur etmek gerekir; hepimiz onun gözünde haindik. Ruslarla anlaşıp Çeşme faciasından dolayı gerçek müminlerin intikamını almaya giden bu adama engel olmuştuk. Etrafım-

(1) Aslında denizcilik için pek elverişli olmayan Karadeniz için inşa edilmiş Türk gemilerine verilen ad.

daki Türklere de bana saygı gösterdikleri için kızıyordu. Adamı sakinleştirmek için boşuna çaba harcandı; ancak ertesi gün makul davranmaya başladı ve kızgınlığı geçince benliğini saran bunakça hezeyanı kavrayabildi.

Bataryaların siperlerini kazması için hükûmetin yetkilisinin çevre köylerden topladığı köylüler ile Yahudiler yine de yeterli olmuyordu ve ben de bütün işlere nezaret edemiyordum. Elimden her gün işçilerimi alan vebaya rağmen burundaki tabyalar süratle ilerliyordu (1). Daima aralarında bulunmam mecburiyeti bu hastalığı benim için tek tehlike yapmıyordu; fakat gerekli temaslardan vazgeçemediğim için ancak işime yararlı olmayanlardan kaçınıyordum; bir fırtına patlayıp bütün işçiler çadırlara koşarken ben yağmur altında kalıyor, böylelikle salgın hastalıktan kurtulduğumu sanıyordum.

Devletin işçilerin sağlığı hususunda hiç ihtimam sarfetmediğini belirtmiştim. İşçiler de devlete lânet ediyorlardı, ben de bu fırsatı kaçırmayarak kendimden iyi bahsettirmeye çalıştım; her sabah beni götüren gemiye karpuz ve ekmek yüklüyor, bunları çalışma başlamadan önce işçiye dağıtıyordum.

Rumeli yakası hisarında oturan ve o havalinin önderlerinden olan bir Türk yaptırdığım işleri dikkat'e izledikten ve hattâ bizzat barut sucuklarını bağlayıp yerleştirdikten sonra, ona yakın olan Değirmen burnundaki bataryanın yapılmasını kendisine bırakmamı rica etti. İşçilerim hazır, umarım çok iyi iş çıkaracaklardır, siz arada sırada gelip yapılanları denetlersiniz, dedi. Bu Türk'ün gayreti ve dikkati bu işi kabul etmemi sağladı. Ertesi sabahtan itibaren kıyı dal yüklü araba-

(1) Tabyalarda çalışan işçilerden bir gün içinde yeba yüzünden 20 ölüm vakası olmuştu.

lar ile doldu, yeni mühendis işçilere yapacakları işi öğretiyordu. İtina ile yöntemime bağlı olan hayranım emrinde çalışan işçileri kendi cebinden yedirmeyi de ihmal etmiyordu. Bu tabya yapılanların en iyilerinden biri oldu; bu arada bu Türk'ün gayretine, zekâsına ve özellikle sırf iyilikseverliğinden yaptığı masrafa hayret eden Bâb-ı âli'nin yetkilisi, hükûmeti bundan haberdâr ederek ona 300 kuruşluk tazminat verilmesini sağladı. Bu maksatla çağrılan Türk, yetkilinin takdirlerini gayet soğuk bir şekilde karşıladıktan sonra, kendisine ödenmek istenen tazminatı kesinlikle reddetti. Ücretini aldığı takdirde yapmaya çalıştığı eserin bütün meyvesini kaybetmek istemediğini ve bir Fransız savunma için kendisini fedâ ederken bir Türk'ün servetini ve meziyetlerini kullanmamasının büyük bir ayıp olduğunu belirtti. Kendisine ne kadar ısrar edilirse edilsin bu vatansever kararından caymadı; yanlarına geldiğim vakit yetkilinin hayranlığı hâlâ devam ediyordu. Şaşkınlığını benimle paylaşamamaktan büsbütün hayrete düştü; böyle bir servetin reddedileceğini bir türlü anlıyamıyorum, diyordu (1).

Padişah tarafından Boğaz'ın savunması için çağrılan birlikler her taraftan akın akın geliyordu; 15 bini Rumeli'den, diğer 15 bini de Anadolu'dan olmak üzere 30 000 kişilik bir tümen kuruldu. Tabyaların savunmasından ziyade düzensizliğe sebep olacak bu kalabalığı disiplin altında tutabilmek için Paşa, serkeş askerleri idam ettirmek suretiyle ancak başa çıkabileceğini sanıyordu.

Birliklerin disiplinsizliğinden doğan uygunsuzluklara ve sıkıntılara rağmen, düşmana hiç olmazsa sayı-

(1) Yazar, asıl Türklerle karşılaşmamış olup yalnızca yozlaşmış Osmanlıları gördüğünden bizim hakkımızda pek iyi bilgilere sahip değildir. (Ç.)

ca bir üstünlük gösterebilmek maksadıyla bizi şiddetle tehdit eden kaçaklarla uğraşmak zorunda kalıyorduk. Bana en uygun gelen çare, askerleri evlerinden, uzak tutmak maksadıyla 15 bin Rumeliliyi Anadolu yakasına, 15 bin Anadoluluyu da Rumeli yakasına geçirmek olarak gözüktü. Bu tedbirler alındıktan sonra disiplinsizliği cezalandıran sert yönetime karşı gelmeler önemli ölçüde azaldı; ancak hiç bir şey bu yeniçerilerin tabyaları işgal etmemekte gösterdikleri alçaklığı önleyemedi. Ben de bu arada tabyaları daha işler duruma getirmekle meşguldüm, karadan bir saldırıyla karşılaşmamak için önemli tabyaların arkasını siperle çevirtmiştim; diğer zamanlarda, elimizde hiç bulunmayan top kundağı imâli için kurdurttuğum atölyeleri ziyaret ediyordum.

Uzun zamandır Boğaz'a giren bir gemi görmemiştik ki, bir sabah ağzına kadar silâhlı Türklerle dolu bir yelkenlinin geldiğini farkettik; bunlar o yelkenlinin sahibi yedi Rum'u getiriyorlardı. Diğerlerine komutanlık eder gibi gözüken Türklerden biri karaya çıkar çıkmaz Ruslardan tutsak aldıklarını ve Paşa'yla görüşmek istediğini bildirdi. Hemen Paşa'nın yanına götürülünce bu tutsakların Rus casusu olduğunu açıkladı: anında idam edilmelerine karar verildi; yalnız yelkenlinin sahibi olan Rum bu askere açıkça karşı koyduğundan hakaretinin cezasını bizzat o verecekti. Ben de Paşa'nın yapmak zahmetine katlanmadığı araştırmaları yaparak bu zavallı Rumların aslında balık avlamak için denize açıldıklarını, uzun zamandır bu yeniçerinin baskısına direndiklerini, bu yüzden şimdi intikam duyguları ile casuslukla itham edildiklerini öğrendim. Bu bilgileri Paşa'ya açıklamaya giderken infazın yapılmış olduğunu gördüm.

Hisarların durumunu açıklarken sahip oldukları topların ancak yeniden yerleştirilmeleri şartıyla savun-

maya elverişli olacakları belirtmiştim. Tanınmış bir nehir Semos aslında küçük bir dere olup, dağlardan inen yağmur suları ile gelişiyor ve Anadolu yakasındaki hisarın altında denize kavuşuyordu. Hisara siper yastığı görevi yapacak ve civarı bu dere ile korunacak olan bir bataryanın yerleştirilmesi bana yararlı gözüktü. Topları Boğaz'ı yan ateşnie alan hisarın bir tarafını bu maksatla seçtim. Türkler de bu maksatla oraya 600 kilo ağırlığında mermer gülleler atan bir taş topu yerleştirmişlerdi. Sultan Murat'ın döneminde tunçtan dökülen bu top, tıpkı bir ingiliz tabancası gibi, tayaran odasını ayıran yerden itibaren bir vida ile tutturulmuş iki kısımdan meydana geliyordu. Kuyruğu iri bir taş parçasına oturtulmuş olan bu topun, mazgal görevi yapan küçük bir kubbenin altında uzun kiriş parçalarına dayandığı görülmekteydi. Bu muazzam topu dış istihkâm işlerinde kullanamazdım ve istihkâmlar bu topun atışlarını gizlemek için yapılmış olduğundan, kuşkusuz dünyada tek olan bu topa karşı gösterdiğim ilgisizlikten Türkler şikâyetçi oluyorlardı. Paşa bana bu konuda serzenişte bulundu. Saldırı hâlinde bu topun doldurulma zorluğu yüzünden ancak bir atış yapabileceği hususunda benimle hemfikirdi; fakat bu tek atışın öylesine öldürücü ve güllenin menzilinin öylesine uzak olduğuna inanılmıştı ki genel kanıya göre bu top tek başına düşman filosunu yok edebilirdi. Savunma tasarısını değiştirmeden tabya siperini taş topun ateşine engel olmayacak bir noktada keserek bu önyargıya boyun eğmek benim için ona karşı gelmekten daha kolaydı; ancak karar vermeden önce güllesinin etkisini görmek istedim: herkes bu tekliften dehşete düştü, yaşlılar, şimdiye kadar hiç ateş edilmemesine rağmen, bu topun ateşlenmesi hâlinde meydana gelecek sarsıntıdan hisarın ve şehrin yıkılacağını söylemeye başladılar. Aslında surlardan bazı taşların düş-

mesi muhtemeldi; ancak topun yönünün patlamadan meydana gelecek sarsıntıdan şehri etkilemiyecek bir şekilde olduğunu anlatmaya çalıştım. Şimdiye kadar hiç bir top böylesine endişe verici bir üne sahip olmamıştı, dost olsun, düşman olsun herkes buna tahammül etmek zorundaydı. Bir aydır, 150 kilo kadar barut alan topun doldurulmasına çalışılmaktaydı. Topçubaşını seferber ederek yemlemesini hazırlamasını istedim. Benim bu buyruğu verdiğimi duyanlar meydana geleceğini sandıkları felâketten korunmak için sağa sola dağıldılar. Paşa bile başka bir yere gitmeye hazırlanıyordu; uzun ısrarlarım ve hisarın bir ucundaki küçük köşküne hiç bir şey olmayacağı yolundaki teminatlarım karşısında yerinde kalmaya razı oldu; kendisini acındırmak için elinden geleni yapan ama kaçmayan tek topçubaşı olduğu için cesaretini ortaya koyan adamı topu ateşlemekle görevlendirdim. Topun arkasındaki iri taşın üstündeyken top ateşlendi: ateşten sonra zelzeleye benzeyen bir sarsıntı oldu. Taş güllenin üç yüz kulaç ötede üç parçaya ayrıldığını, bu parçaların boğazı aşarak karşı kıyıdaki dağlara çarptığını iri kaya parçaları koparduğunu ve deniz üzerinde köpükten bir iz bıraktıklarını gördüm. Halkın, Paşa'nın ve topçuların esassız endişelerini dağıtan bu deneme bana da böylesine güçlü bir güllenin korkunç etkileri hakkında fikir vermişti; bu yüzden tabya siperine onun yönünde son verdim.

Batarya olacak bir sürü toptan, otuz kiloluk mermiler atan iri bir kulevrin topu, mazgalına öylesine iyi oturtulmuştu ki, topları sökmek ve taşımak için uygulanan çareler yetersiz kaldı. Savaş gemilerinden ihtiyacım olan âletleri istettim; fakat Padişah'ın gemileri öylesine fena donatılmışlardı ki, bütün araştırmalarım sonuç vermedi; o zamanlar Kapdân-ı deryâ yanında filo komutanı olan meşhur Hasan Paşa'ya serzenişte

bulunmaktan kendimi alakoymadım. Yüksek cesareti savesinde gittikçe yükselen bu adam bana, en derin eğitimi gerektiren bilgilerin güçlü bir irade ile yer değiştirebileceğine olan inancını düşünme fırsatı sağlamıştı. Palangaları, ipleri ne yapacaksınız? diye sordu; emrinizde kollarımız olduktan sonra onları nerede kullanacaksınız? Kaldırmak istediğiniz ağırlığı, nereye taşınacağını gösterin gerisini ben yaparım. Ne! dedim, dört bin kilo ağırlığında topu kolla mı kaldıracaksınız? Kaç kişi lâzım, bu iş için? Gerekirse beş yüz, diye cevap verdi; sayının ne önemi var, yeter ki işimiz olsun. Bu garip tartışmaya tanık olan Paşa'ya dönerek bakıyorum yiğit Hasan için imkânsız diye bir şey yok; haydi gidip görelim beş yüz kişi elleriyle topu nasıl tutacaklar..

Hasan çareler araştırırken ben de doğramacımı bir Fransız gemisine göndererek altı tayfa ile birlikte ip ve palanga almasını istedim. Paşa ile birlikte kulevrinin yanına geldikten az zaman sonra Hasan ve güçlü arkadaşları çıka geldiler. Bütün gayretlerine rağmen topu kımıldatamıyacaklarını anlayınca Hasan yanımıza gelerek başarısızlığını itiraf etti; onun üzerine bizim tayfalara işaret ederek gerekli araçlarını kurmalarını söyledim. Az zaman sonra dört tayfanın ve araçların yardımı ile top yerinden kaldırılmıştı, şimdi sıra onu kundağına yerleştirmekte idi. Atölyelerde imâl ettirdiğim ve Türklerin kullanılışını bilmediği bir vinç getirttim: Hasan ve adamları iri topun gayet kolaylıkla, hem de dört kişinin gayretiyle kaldırılarak bir yerden bir yere götürülmesini adetâ hayranlıkla izlediler.

Hazırladığım kızıl güllelerden çekinen Rus filosunun Bozcaada'yı kuşatmaya gittiğini söylemiştik; buna rağmen çekindiği şeyi her an görür gibi olan dehşet duygusu yüzünden, geceleri gözlerine ilişen en

ufak bir gölgeyi hemen haber veren gözcüler uyarma topunun ateşlenmesine sebep oluyorlardı. Bu durumlarda ortaya çıkan düzensizlik gerçek tehdit anında nasıl bir panik olacağını yeterince ispatlıyordu. Hem Türkleri devamlı endişeden kurtarmak, hem de onlara düşmanlarını daha iyi gözleyebilmek imkânını verebilmek maksadıyla ilk uyarma işareti verilir verilmez atılmak üzere ateş mermileri hazırlattım. Bu çare umduğumdan çok daha iyi sonuç verdi; düşmanın geldiği tarafa kısa zamanda büyük bir ışık kaynağı yollamak Türkleri sakinleştirmeye yetti; görünmeden düşmanı görebilmek imkânı geceleri yapılan gözlemeyi de kolaylaştırıyordu.

Çalışmalar son bulmuş, toplar yerleştirilmiş, cephanelikler yeterince doldurulmuş olduktan sonra bana kalan iş tabyalara uygun kişileri yerleştirmekti; fakat her şeyden önce çevremdekilere 6,5 m. kalınlığındaki tabya siperlerinin cılız surlardan çok daha iyi bir şekilde insanların hayatını garanti altına aldığını kabul ettirmek gerekiyordu: alışkanlık galebe çaldı, her taraftan aldığım haberlere göre tabyalara sevkedilen birlikler, düşmanın ilk görünüşünde bulundukları yerleri terketmek düşüncesiyle sırf buyruğa itaat etmiş olmak için yerlerini alacaklardı. Cehaleti yenmek maksadıyla yapılmamış olsa tamamen gülünç kabul edilecek bir çareye başvurmaya karar verdim. Ertesi gün sabahın onunda bataryaların deneneceğini ilân ettim. Tek başıma tabyalardan birine gittim, aynı anda adamlarım tam karşıdaki bir bataryada, gemim kıyıdan ayrılır ayrılmaz topları ile beni koruyan tabya siperliğine ateş etmek üzere yerleşiyorlardı. Toplanan kalabalık büyük bir heyecanla denemenin sonucunu bekliyordu; bütün otuz altı kalibrelik gülleler tabya siperliğinde parçalanarak hiç bir zarara sebep olamadı; bu deneme Türklere benim yerime güvenle geçebileceklerini

ispatlıyordu; bu arada denenen tabyayı öncelikle tercih ettikleri dikkatimi çekti. Sonunda bütün tabyaların aynı sağlamlıkla inşa edildiği hakkında askerleri ikna edebildik. Boğaz'ın ağzından Nara burnuna kadar kurulan bataryalar 30 kilometrelik bir uzunluk içinde düşmanı çarprazlama ateşe tutabileceklerdi. Boğaz'ın savunmasız olduğu anda geçmeye çalışmayan Rusların şimdi bu tasardan vazgeçtiklerini sanıyordum. Hisarların savunması söz konusu olsa bile Çanakkale'de kalmam İstanbul'a dönmemden daha az yararlı olacaktı; İstanbul'da özellikle, şimdiye kadar ihmal edilmiş iki önemli mesele olan top kundağı imâli ile topçu okulu kurulması çalışmalarına katılabilecektim.

Altmıştan fazla Avrupa bandıralı geminin demir atmış olduğu Nara limanından kiraladığım bir Fransız gemisiyle yola çıktıktan sonra İstanbul'a 25 kilometre kala rüzgârın ters yöne döndüğünü gördük. Ancak beni bekleyen işlere bir an önce başlamak sabırsızlığı içinde bu engele boyun eğecek durumda değildim; dört kürekçili bir Rum kayığına geçerek az zaman sonra şehre vardım. İlk işim Hükûmete artık başkentin Rus donanmasından çekinecek bir şeyi kalmadığını bildirmek oldu; bu arada hiç bir savunma tedbiri alınmamış olan Enos Koyu'na (1) düşmanın ufak çaplı da olsa bir çıkartma yapmasını önlemek için gerekli tedbirlerin alınmasını ilâve ettim. Aslında birkaç köyü tahrip etmekten başka bir gayesi olamıyacak bu çıkartmaların haberi İstanbul'a gelinceye kadar ağızdan ağıza büyütülecek bu yüzden şehirde büyük bir düzensizlik başgösterebilecekti. Bu düşüncelerim Padişah'a iletilince o da Silâhtarı'nı üç tuğlu Paşa rütbesine çıkartarak o kıyıların savunması ile görevlendirdi. Fakat sonradan öğrendiğime göre görevi başına giden bu

(1) Sinıdiki Anzak Koyu (Ç).

adam yanında orayı savunmaktan ziyade soymayı düşünen birkaç uşak götürmüştü.

Sadrâzam'a yanında hiç bir birlik olmayan bir kumandana güvenmenin doğru olmadığını hâtırlattığım vakit, gayet soğuk bir şekilde; bu onun aleyhine olur, eğer düşman o kıyıya bir çıkartma yaparsa bunu kellesiyle öder, dedi. Bir devlette böyle bir teminat yeterli görülüyorsa, o devleti savaşın felâketlerinden ancak düşmanlarının ihmali korur.

İşte bu avantaj sayesindedir ki Bâb-ı âli Hasan Paşa'nın ilk başarılarına sahip olabilmiştir. Mekanik güçlere pek itibar etmediğini bahsettiğim Hasan Paşa 4.000 gönüllü ile küçük kayıklarda, topsuz olarak Bozcaada'ya baskın yapmaya ve Rus kuşatmasını kaldırmaya teşebbüs etmişti. Bu tasarı bana çılgınca gelmişti, nitekim böyle bir tasarıyı ancak bu macera-perestleri boğabilecek bir fırkateynin mevcut olmaması, düşman birliklerinin çıkartmalarını farkedemiyecek kadar kuşatma ile meşgul olması, Hasan Paşa ile askerlerini görünce telâşa kapılarak geri kaçmaları, nihayet askerlerini alan düşman gemilerinin elinde tabanca Hasan Paşa ve askerlerini görünce hemen demir alarak uzaklaşması durumunda kabul etmek gerekirdi. Bu tasarıya karşı İstanbul'da muhalefet etmek istedim; ancak bu konuyu Sadrâzam ile tartıştıktan sonra, bana yine soğuk bir şekilde, Hasan'ın teklifinin gülünçlüğünü kabul ediyorum, ama 4.000 maceracının hayatı pahasına böyle bir zafer teşebbüsünü yapmanın hiç bir sakıncası yoktur, dedi. Bu görüş açısından hareket edilerek Hasan Paşa'nın tasarısı kabul edildi; Hasan Paşa da böylesine uygunsuz şartlar altında imkânsız olan şeyi başardı.

Beni Padişah'a yakınlaştıran gizli aracılardan yararlanarak bu hükümdara, Çanakkale istihkâmları için daha iyi imâl edilmiş top kundakları ve iyi topçu

ihtiyacını duyurttum. Kartal bozgunu sırasında tamamen imha olan veya dağılan Osmanlı ordusunun durumu Padişah'a ordusunun yenilgisinde en büyük payın Rus topçusunun süratli atışı olduğunu düşündürtmüştü; şimdiye kadar Türkler tarafından bilinmeyen eğitim tarzından geçirerek öyle topçular yetiştirip yetiştiremiyeceğimi sordurttu; cevabım üzerine Sadrâzam'ına ve vezirlerine benimle bu konu üzerinde işbirliği yapmalarını ve yararlı göreceğim her şeyi temin etmelerini buyurdu.

Osmanlı donanmasının yakılmasından sonra İstanbul'u saran ızdırap havası içinde Padişah tarafından bana tevcih edilen güveni, kıskanacak durumda olmayan Osmanlı vezirleri, şimdi hem kendi açgözlülüklerini, hem de himayelerindekilerin ihtiraslarını ilgilendiren bu yeni güveni aynı gözle görmüyorlardı; ancak, Sultan Mustafa'nın sertliği, bunların bana karşı, gerçek müminlerin bir Hıristiyanın buyruğuna giremiyecekleri hususundaki yasayı uygulamalarına izin vermiyordu. Zaten ilk adım atılmıştı; beni kıskanmaya başlayan vezirler benim gizli bir hüviyet altında görev yapmamda ısrar etmekten başka bir şey diyemediler. Şimdiye kadar hep Müslümanların bulunduğu görevler başında benim gibi bir Hıristiyanın bulunmasının ayak takımını memnun etmeyeceği gibi, sudan bir bahane uydurarak ve Padişah'ın adını kullanarak benim tercüman elbisesi giymemi istediler; aslında ne Padişah böyle kısır bir görüşe sahipti, ne de beni Çanakkale istihkâmlarında gören halk çok daha az önemli işler başında görmekten hiddete kapılacaktı. Buna rağmen bir an için vezirlerin basit kıskançlığına boyun eğmemin doğru olacağını düşündüm; bunların zayıf taraflarını biliyordum; Padişah benden yararlanmak istiyordu, vezirler de onun sabırsızlığından ve kendilerinin beceriksiz olduğu hakkındaki düşüncelerinden çekiniyor-

lardı. Yine benim onun üzerindeki nüfuzumdan bazı değişikliklere sebep olmamdan da endişe duyuyorlardı; fakat bu endişeleri benim görev başından uzaklaştırılmam isteklerini doğruluyorsa da, diğer yandan efendilerini memnun edememek gibi daha tehlikeli bir durum karşısında bulunuyorlardı; her şeyi onların aleyhine çevirebilecek bu silâha sahip olarak, yeni elbisemin gerektirdiği ciddî havayı takınarak Bâb-ı âli'ye gittim: Sadrâzam'ın benimle görüşmek zorunda olduğu konuları büyük bir soğuklukla dinledim. Sadrâzam daha ziyade Topçu Okulu ile ilgilenmemi uygun buluyordu. Israrlarındaki canlılığı görünce Padişah'ın ona benim meşgul olacağım konuları seçme hakkını tanımadığını anladım; ertesi gün yaptığımız ikinci görüşme esnasında hiç âdetim olmadığı hâlde takındığım vurdum duymazlık hâli üzerine Sadrâzam, rahatımın yerinde olup olmadığını veya gayretimi engelliyecek bir durum mu olduğunu sordu. Bunlardan hiç biri değil, diye cevap verdim, bana giydirdiğiniz elbisenin fizikî etkisini denemeye çalışıyorum, beni rahat olmaya çağırıyor, eğer daha uzun müddet bu elbiseyi taşımam hususunda ısrar edecek olursanız çevrenizdekilerden her hangi birine benzeyeceğim. Bu sözlerim üzerine gülümseyen Sadrâzam, yani elbisemizin faaliyetinizi kısıtladığını mı söylemek istiyorsunuz? dedi; her ne ise sizin gayretinizi tanıyan Padişah'ımız bunun azaldığını farkederse hesabını bizden sorar; onun için siz istediğiniz gibi giyinin ve en kısa zamanda Padişah'ımızın görmeyi arzuladığı serî atış denemesini hazırlayın. Ertesi gün Hükûmet bana, her tarafta eşlik edecek, güvenliğimi sağlıyacak ve izabehaneler ile cephanelikler dahil her yere rahatlıkla girmemi temin edecek bir topçu subayı gönderdi.

Belgrad anlaşması ile son bulan Rus savaşından Osmanlıların eline geçen iki top bulmuştum, fakat

bunları yerlerine oturtmak ve onarmak gerekiyordu; bu yeni çeşit iş için işçileri bizzat yetiştirme zorluğu yanında o yıl İstanbul'dan 150.000 kişiyi yok eden vebânın o sıralarda en şiddetli dönemini yaşaması da ayrı bir zorluk yaratıyordu. İşçilerin sürekli olarak başında bulunma mecburiyetimden dolayı hastalıktan kendimi sakınmam için dökümhânelerin sağlam havasında kalmayı tercih ediyor ve yapılan işi yönetmek için sadece bastonumun ucundan yararlanıyordum.

Daima ihmal edilen veya nefret edilen işleri yapan Yahudiler İstanbul'da domuz kılının kullanıldığı bütün işlere sahiptiler, top fırçası ihtiyacımı yeterince karşıladılar. Her zaman topluluk içinde çalışarak hiç bir şeyin gizli kalmamasına dikkat ediyordum; fakat bunların ters bir durum yaratacağını hiç tahmin etmemiştim. Benim öğrencilerim olarak seçilen 50 Türk topçusuna vereceğim ilk derslere Padişah'ın da katılacağını bildirdiler. Buna rağmen küçük topçu kuvvetimin hazır olduğunu duyan Sadrâzam Kâğıthâne'ye (okulumuz oradaydı) otağını diktirdi, ben de o zaman Padişah yerine vezirlerini kabul edeceğimi anladım. Sabahın erken saatında Hükûmetin ileri gelenlerini karşılamak üzere hazırlandım. Topçubaşı benden önce gelmişti, karşılaştığımızda selâmlaştık; herhâlde bana hazırladığı küçük ihaneti örtebilmek maksadıyla nezaket gösterilerinde bulunuyordu.

Vezirlerin yürüyüş esnasındaki düzenine göre bütün alt rütbeli vezirler Sadrâzam'dan sonra gelirlerdi; önce Başdefterdar'ın geldiğini görünce bir şeyler hazırlandığı hakkında bende bazı kuşkular uyandı. Endişeli bir tavırla, hazırladığınız toplar nerede? diye sordu. İşte şurada gördüğünüz kalabalığın ortasında, dedim; nitekim yeni top atış yöntemlerini görmek maksadıyla binlerce kişi sabahtan beri Kâğıthâne'ye gelmişti. Başdefterdar'ın ilk incelemesi bana hazırlanan

oyunu sezinlememe sebep oldu. Domuz kılından hazırlanmış top fırçalarını göstererek bunlar nedir? diye sordu. Sorunun nereye varacağını anlamamış gibi davrandım. Top fırçaları, dedim; onu ben de görüyorum, size sormak istediğim etrafındakilerine ne olduğu. diye cevap verdi.

BARON

Top fırçaları olduğunu söylemiştim.

BAŞDEFTERDAR

Size sormak istediğimi yine anlamamış görünüyorsunuz. Herhâlde Müslümanın kim olduğunu unuttunuz; fakat meseleyi daha açık bir şekilde ortaya koymam gerekiyor: bu fırçayı yapmak için kullandığınız malzeme nedir?

BARON

Ne demek istediğinizi pek anlıyamıyorum; fakat bunun malzemesinin kim olduğunu bilmek için gözleriniz yeterlidir sanırım.

BAŞDEFTERDAR

Elbette gayet iyi görüyorum, fakat ne kılı olduğunu merak ediyorum.

BARON

Madem ki adlandırmamı istiyorsunuz, bu işe yarayan tek şey olan domuz kılından yapılmıştır.

BAŞDEFTERDAR

İşte bunları kullanmamıza engel olan sebep.

BARON

Buna rağmen bu meseleyi çözmelisiniz ve eğer bunu kullanmanızı sağlamak için Şeyhülislâm'ın fetvâsı gerekiyorsa bunu elde etmek için elimden geleni yaparım.

Etrafımızda toplanan halk o ana kadar sessizce homurdanırken birden «Allah bizi bundan korusun!» diye bağırmaya başladı. Başdefterdar bu haykırışlardan sararak kolumdan tuttu ve, çok rica ederim, Şeyhül-islâm'ın adını anmayın, dedi. Bunu parçalayıp yok edemez misiniz? Fakat bunca saçmalığa karşı iyice sinirlendiğimden bu isteğe aldırmadan sesimi yükselttim: Bütün camileriniz domuz kılı ile dolu iken bu fırçalar için neden bu kadar patırtı ediyorsunuz? Sebebsiz yere sarfetmediğim bu sözler halkın kaynaşmasını ve artık kanlı olayları bekleyen Defterdar'ın korkusunu son haddine çıkardı. Bağırtıları bir misline çıkmış olan kalabalığı karşıma alacak şekilde bir top arabasının üzerine çıktım ve herkesin susmasını istedim. Bu anî hareketimi beklemeyen halk bir an için sustu. Geçici sükûnetten yararlanarak bağırdım: aranızda badanacı var mı? Varsa ortaya çıksın. O zaman bir ihtiyar sesini yükselterek, ben badanacıyım ne istiyorsunuz? dedi. Ben de cevap vererek, eğer iyi bir Müslümansanız, soracağım sorulara doğru cevaplar vermenizi istiyorum, dedim. Dehşete kapılan Defterdar bizim konuşmamız sırasında bir az kendisini toparlamıştı: badanacıdan yararlanarak bu meselenin içinden sıyrılacağımı tahmin ettiğinden ihtiyarı kolundan tutarak önüme getirdi ve sorularıma doğru cevap vermesini istedi.

BARON, badanacıya

Hiç cami içi boyadınız mı?

BADANACI

Pek çok, hem de en önemlilerini.

BARON

Bu iş için hangi âletlerden yararlandınız?

BADANACI

Bir çok boyalar kullandım.

BARON

Unutmayın ki bir Müslümansınız ve doğru olmak zorundasınız. Neden dolambaçlar yapıyorsunuz? Boya bir âlet değildir, bir araçtır. Mutlaka fırça kullandınız, fırçalarınız neden yapılmıştı?

BADANACI

Beyaz bir kıldan yapılmışlardı. Biz onları öyle satın alırız, imâl etmeyiz.

BARON

Buna rağmen bu kılın hangi hayvana ait olduğunu biliyorsunuz, bunu söyleyin bana.

DEFTERDAR, badanacıya

Evet, gerçeği şöyle; bilmekte yarar var.

BADANACI, Defterdar'a sesini yükselterek

Madem bu kadar istiyorsunuz söyleyeceğim, bütün fırçalarımız domuz kılındandır.

BARON, badanacıya

Çok iyi; ama bu yetmez, fırçalarınızı kullandık-

tan sonra kıllarına ne oldu? Caminin boyanması bittikten sonra elinizde ne kaldı?

BADANACI

Inanın ki fırçaların sapından başka bir şey kalmıyor, kıl da duvarlara yapışıyor.

BARON

Gördüğünüz gibi domuz kılı camilerinizin kutsallığını bozmadığına göre, düşmanlarınıza karşı kullanmanızda hiç bir sakınca yoktur.

Halk hep bir ağızdan «Allah'a şükür» diye bağırdı; endişelerinden tamamen kurtulan Defterdar sırtındaki ağır samur kürkü çıkarttı, yere attı ve büyük bir şevkle fırçalardan birini aldı ve, haydi dostlarım bu yeni icaddan müminlerin selâmeti ve şanı için yararlanalım, diye haykırdı.

Bu sahnenin gülünç sonucu konusuna uygundu. Defterdar hayatından memnun, halk da huzurluydu; eğer zorluklar benim için itici bir güç olmasaydı karşılaştığım bu yaygın ahmaklık karşısında her şeyi bırakıp gitmem işten bile değildi. Daha sonra gelen Sadrâzam ve Vezirler bu ilk denemede dakikada ancak beş atış yapabilen topçuların süratini çok iyi buldular. Aslında bu bile Türkler için yeterliydi, bana verilen adamlardan daha genç olanlarının çok daha kısa zamanda arzu edilen seviyeye gelebilecekleri hususunda övünmek mümkündür. Denemeleri seyreden Türklerden pek çoğu atışlara katılmak istediler; fakat herkes atıştaki süratin fırçaların kullanılmasında olduğunu sanıyordu.

Sadrâzam'ın ısrarı üzerine hedefe atış yapılmasını emrettim. Topçularım ilk denemeleri olduğundan başarılı olamıyorlardı; her fırsatta kendini göstерme-

ye meraklı olan Defterdar topçuların beceriksiz olduğunu söyleyerek yine kürkünü çıkardı bir topun başına geçerek hedefe atış yaptı; fakat topun namlusunu o kadar yukarı tutmuştu ki ilk anda güllenin nereye gittiğini kime farkedemedi. Bu atışın da başarısız olduğunu gören Sadrâzam benim bir atış yapmamı istedi. Ancak tutturamam hâlinde itibarımın sarsılacağını düşünerek teklifi kabule yanaşmıyordum. Bana Kâğıthâne'ye kadar eşlik etmiş olan Fransa kralının tercümanı Fransızca olarak niye şansımı denemediğimi sordu. Tercümanın davranışlarından onun da benim yapmamı istediğini anlayan Sadrâzam büsbütün ısrar etmeye başladı. Nihayet bir topu doldurtarak hedefe nişan aldım ve topu ateşledim. Herkes gibi ben de güllenin hedefi bulmasına hayret ettim. Etraftan «Maşallah» sesleri yükseliyordu. Bu isabetin bir raslantı olduğunu anlatmaya çalıştığım Sadrâzam bir türlü itirazımı dinlemiyordu. O sabah yaptığım denemelerden devletin ileri gelenlerinin yeniliklere nasıl karşı çıktıklarını ve halkın benim tarafımı tuttuğunu öğrenmiştim.

Bu ilk denemeden haberdâr edilen Padişah ordusuna eğitim görmüş topçuların alınması ve bu yeni usûlün yaygınlaşması için gereken her şeyin yapılması maksadıyla buyruk verdi. Bu buyruğun zihniyeti hakkında hiç bir kuşkuya yer yoktu, ama fermana harfi harfine uyulma yoluna gidildi. 20.000 fişek torbası yapılmak üzere satın alınan İngiliz kumaşından bir sürü halva ise nezaret edenlere güzel yazlık elbise oldu; kötü dökülen 4 kalibrelik elli top, fermanda bahsi geçmiyor diye arabasız olarak hizmete kondu. Bunları Varna'ya götürmek üzere buyruk alan elli topçu topları taşıyamadıklarından bir nehir kıyısında kumlara saplayıp terkettiler; Padişah'ın vezirlerinin titizliği işte böyle bir meyve verdi. Bu hükümdar gayretlerinin ne kadar az başarıya uğradığını öğrenmekte gecikme-

di. Orduya başkumandanlık eden Vezir köprü kurmak için bakır kayıklara ve bunları kullanmayı bilen adamlara ihtiyacı olduğunu bildirince Sultan Mustafa bu işi bana verdi. Ayrıca her yönüyle bizzat ilgilenmemi buyurdu.

Yararlı harcamaların çalındığını uzun tecrübeleri sonunda öğrendiği için, işimin gereği yapacağım harcamaları doğrudan benim almamı sağlamak maksadıyla Defterdarlığa kesin talimat verdi. Beni çağıran Sadrâzam, ihtiyacını duyduğunuz parayı her talep edişinizde zorlukla karşılaşmadan alacaksınız, dedi; şunu da bilin ki, aramızdan hiç birine böyle bir imtiyaz tanımayan Hünkâr'ımızın bu davranışından dolayı büyük kıvanç duymalısınız. Bu davranışın değerini bildiğime emin olmalısınız, diye cevap verdim, ama bana tanınan bu imtiyazı kullanmak niyetinde değilim, Hünkâr'ın hizmetinde olmaktan büyük kıvanç duyacağım, ancak devlet parasının yönetimini hiç bir zaman üstüme alamam. Köprü imâli meselesini görüşmek üzere Sadrâzam'ın yanına çağırılmış olan Defterdar ile Reis Efendi bu işi hiç bir sınırlama koymadan yapmam hususunda beni sıkıştırıyorlardı; fakat ben de sırf harcamalarla meşgul olacak namuslu bir adamın atanması için ısrar ettim. Hiddetle karşılık veren Sadrâzam, namuslu bir adam mı? Nereden bulacağız, ben öyle birini tanımıyorum, dedi. Defterdar'a dönerek, siz öyle birini tanıyor musunuz? Hayır, efendim diye Defterdar cevapladı. Sonra Reis Efendi'nin tarafına dönen Sadrâzam, peki siz birini gösterebilir misiniz? diye sordu, bu da gülerek ben hırsızlardan başka kimse tanımıyorum, dedi. Sonra bana dönen Sadrâzam, görüyorsunuz ya, imkânsız bir şeyde ısrar ediyorsunuz; ne duruma geldiğimizi gördünüz, fakat düzensizliğin önüne geçmek için yapılacak bir şey var, o da durmadan kelle vurmak. Başkalarının yasa dışı hare-

ketlerine böylesine sert olan vezirlerin bizzat bu olaylara sebeb olduklarını bildiğimden böyle bir çözüm yoluna şiddetle karşı çıktım. Kendilerinin adamlara başı boş bir şekilde yetkiler verdiklerini, bunların görevlerini kötüye kullanmalarına zemin hazırladıklarını örnekler vererek anlatmaya çalıştım. Kanunî Sultan Süleyman'ın önemli görevlerin başında bulunan kişileri kontrol etmek maksadıyla başka adamlar tuttuğunu, bunlara görevlerinin önemi oranında maaş bağladığını hatırlattım. Sonra bana bir defterdar vermelerini, namusluluğunu da benden sormalarını istedim. Konuşmam sırasında birbirlerine bakan vezirlere dönen Sadrâzam, bizi bu kadar iyi tanıdığını sanmıyordum, dedi. Harcamaların hesabını tutacak bir memuru ısrarla istememem sonunda Padişah'a bu göreve Şamlı Hüseyin Efendi'yi atamasını söylemeye karar verdiler. Sadrâzam gülümseyerek ilâve etti, kendisine bu görev için maaş bağlanacaktır, ama kefil olmanızı öğütlemem.

Fransa'ya giden son Türk elçisinin yanında görev yapan Şamlı Hüseyin Efendi'nin Sadrâzam tarafından masraflarımı kısıtlamak için seçilmediğini anladım. Atölyelerimi tersanede kurdum, bir yandan kayıkların iskeletlerinin yapılmasına nezaret ederken, diğer yandan her gün bana getirilen bakır levha örneklerini inceliyordum; ancak bunlar benim istediğim vasıflardan çok uzaktı. Aslında bu işçilerin bakırı işlemedeki meziyetleri çok üstündü, kötü iş yapmalarının gerçek sebebini öğrenmeden benim yapılmasını bildiğim bir işi yapmalarını istedim; ümitsizliğe kapılan bu zavallılar, kâhyanın yanında konuşmaya cesaret edemediklerinden, onları baskı altına alan eziyetten korunmak maksadıyla gizlice benim merhametime sığınmak istediler. Bakır levhaların imâli ile meşgul olan kazancıların başkanı ziyaretime gelerek arkadaşlarının

bilhassa beceriksiz göründüklerini bildirdi. Bana, sırrımızın bir kısmını öğrendiniz geri kalanı da ben size açıklayacağım, dedi. Hükûmet bizi Mîrî (1) vergisine bağlamak istiyor. Eğer bızı istediğiniz gibi kullanmaya devam edersiniz mahvoluruz; yok, eğer şikâyet ederseniz şiddetle cezalandırılırız. Kaderimiz sizin ellerinizdedir. Bu iki çıkmaz da can sıkıcıydı; fakat onlara gelecekleri hususunda teminat vermekten kaçınmadım; bakır kayıkların hafifliğini ileri sürerek deri ile kaplanmaları gerektiğini Hükûmete bildirdim. Aslında bu, kazancılardan kurtardığım vergiyi dericilerin üzerine atmak demekti; fakat bu sonuncuların sahip oldukları iyi satış imkânları sıkıntılarını bir nebze olsun hafifletiyordu.

Tersane alanı içinde kışlaları olan tulumbacı sınıfından bir yeniçeri bölüğü meşin boruları dikmekte usta oldukları dan, bakır kayıkların dış kaplaması işlerinde bana çok yararlı işçiler oluyorlardı. Bu bölüğün kumandanı daima yanımda bulunmak üzere buyruk almıştı; bu onun için hiç beklenmeyen bir nimet olduğundan bütün iyiniyetini ve gayretini hizmetime adamıştı. Bu işin gerektirdiği çeşitli meselelerle uğraşırken, bu bakır kayıklardan meydana gelmiş köprülerin topların geçmesine uygun olmadığı yolunda çıkarılan iftiraları yok etmek maksadıyla Padişah deneme mahiyetinde Kâğıthâne deresi üzerine köprü kurmam için beni sıkıştırıyordu. Her gün muntazaman tersaneye gidiyordum, bir sabah bütün dikkatime rağmen buz üstünde kayarak yere düştüm ve sol ayağımı incittim. Önce büyük bir uyuşukluk duydum, uşağıma dayanarak yoluma devam etmek istedim, ancak bir kaç adım sonra acılar öylesine arttı ki, şans eseri

(1) Hükûmet el emeği ile yapılan ürünlerden vergi alarak hem üreticiyi hem de tüketiciyi zarara sokuyordu.

açık bulduğum tulumbacıların kışlasının arka kapısından zorlukla içeri girebildim. Albay orada yoktu, ama diğer subaylar ve askerler bana yararlı olabilmek için ellerinden geleni yapmakta yarış ettiler; biri kahve, diğeri tütün, ötekisi yiyecek vermek istiyor, ama hiç biri bana gerçekten gerekli olan şeyi tahmin edemiyordu. Yarı yarıya baygın bir durumda olmama rağmen böyle hekimlerin yardımı ile, büyük tehlikelere göğüs germeden bu acılara dayanamıyacağımı kestirdim. Bütün gücümü topladım, ayakkabımı ve çorabımı çıkararak ayağımı soğuk suya sokmak istedim; bu çareyi düşünmemiş olan yeniçeriler, su koyacak başka kap bulamayınca ortanın kazanını (1) getirdiler. Bu buz banyosu acılarımı dindirebilecek tek çareydi; ancak acılar öylesine arttı ki, bir sedye bulmaları için yolladığım adamların üç çeyrek saat gecikmeleri sırasında bayılmamak için devamlı olarak sirke kokluyor ve yüzüme su serptiriyordum. Başıma gelen kaza kısa zamanda duyuldu, Sadrâzam ve Padişah üzüntülerini bildirdiler. Fakat Padişah çok faal bir adam olduğundan bana gerekli olan dinlenmeyi bekliyemiyecek kadar sabırsızlanıyordu. Bir an önce iyileşmem için gerekli olan her şeyin yapılması hakkındaki kesin buyruğu bakır kayıklardan köprüyü görmek için duyduğu sabırsızlığı dile getiriyordu.

Düşüşümün üçüncü günü atölyelerime geldim ve köprü Kâğıthâne deresi üzerinde İmrahor'un köşkünün karşısında kurulmakta gecikmedi. Sultan Mustafa bu yeni teşebbüsün başarısını gözleriyle tanımak istedi-

---

(1) Yeniçerileri kazanlarına verdikleri önem, bizim sancak'ara verdiğimiz önemle karşılaştırılamaz. Kazanlarını düşmana kaptıran orta'ar şereflerini kaybetmiş sayılır. Bu inanıştan dolayı, yeniçeri albayına Çorbacı, binbaşıya da Aşçıbaşı denir.

ğinden Arabacıbaşı'na köprüye dört top sürmesini buyurmuştu, bana da haber göndererek sabah namazından sonra Şamlı Hüseyin Efendi ile birlikte köprünün yanında olmamı istemişti. Henüz köprü başına gelmiştik ki, halkın her gün yararlandığı kayıklara benzeyen üç çift kürekli bir kayığın yaklaşmakta olduğunu farkettik; kıyıya yanaşan kayıktan Odabaşı (1) kıyafetinde Hünkâr çıktı; yanında yeniçeri kıyafetlerine bürünmüş iki adamı vardı. Ben Hüseyin Efendi ile birlikte köprü üzerinde Padişah'a açıklamalarda bulunurken adamları el pençe divan bekliyorlardı. Köprüyü dikkatle inceledikten sonra, bir çok defa topları geçirtti, bu köprülerin taşınması ve kurulması hakkında derinlemesine bir sürü soru sordu. Daha sonra Hüseyin Efendi'ye adamlarıma para dağıtması için buyruk verdi; kayığına binmek üzere ayağa kalkan Padişah acelesi yüzünden, tutmasaydık, tehlikeli şekilde düşecekti. Kayığına bindikten sonra ordusuna daha fazla sayıda köprü yapmamı teşvik ederek beni tebrik ederken, Hüseyin Efendi kuşağından çıkardığı keseyi boşaltmakla meşguldü.

Bâb-ı âli'nin vezirleri efendileri ile yaptığım buluşmayı az kıskançlıkla karşılamamışlardı; İstanbul için yeni olduğu kadar yararlı bir buluşu halkın seyrine açık bırakmak gibi parlak bir bahane altında Kâğıthâne deresi üzerindeki köprünün yeni bir emre kadar bozulmamasını dolayısıyla orada çürümesini istediler. Buna rağmen köprünün bakımı ile yükümlü işçilerin ihtimamı bu basit kıskançlığın kötü sonuçlarından eserimizi korudu; kırk gün boyunca halk köprüyü gezdi, sonunda dereye eski trafiğini sağlama mecburiyeti

(1) Bu askeri rütbe bizdeki yüzbaşıya tekabül eder. Türklerde sarık çeşitleri meslekleri ne tâyin eder.

Vezirleri beni gözden düşürmek için başka bir fırsatı kollamaya zorladı.

Ordu için yapılan elli köprünün yanına bunları kullanacak yeter sayıda adam ve bir kumandan verilmesini Padişah ile kararlaştırmıştık; fakat böylesine önemli bir konu yazılı emirde özellikle ihmal edildi. Bütün gerekli malzeme hazırlandı, orduya doğru yola çıkıldı ve köprü kurma birliğinin başkanı ne bana danışmak, ne de köprüler hakkında bilgi edinme tenezzülünde bulunmadan adamları ile konak yerine gitti.

Üst üste yapılan bu sevkiyat Varna limanın tıkamaktan başka bir işe yaramadı ve Serdâr-ı Ekrem Bâb-ı âli'den ısrarla istediği malzemeyi unuttu gitti.

Üç yıldan beri Babadağı'nda konaklayan Osmanlı ordusu çürümeye terkedilmişti. Kumandanların bilgisizliği iaşe ihtiyacını hesaplamaktan uzaktı, üstelik tahmin edilmeyen miktarda gönüllülerin gelmesi yağma veya şikâyet olaylarını öylesine çoğaltmıştı ki, disiplinsizlik otoriteye meydan okur hâle gelmişti. Muhafaza etmek yerine yıkmak sanatında ilerlemiş olan keyfî yönetim, celâlât nâmı ile ün yapmış Abdi Paşa'ya Yeniçeri Ağa'lığını verdi. İlk iş olarak büyük çukurlar açtırdı, en ufak bir bahanede ve asla yargılama yapmadan katlettiği askerleri buralara doldurdu. Abdi Paşa yeni görevine geçeli henüz üç ay dolmuştu ki halk arasında dolaşan söylentiler onun otuz bin kişiyi katlettirdiğini öne sürüyordu; Hükûmet ise düzeni sağlayacak ve kıtlığı önleyecek etkili bir çare bulduğundan dolayı kendi kendini kutluyordu. Osmanlıların düşmanlarını şaşırtmak hakkındaki usûlleri de az garip değildir. Bir gece bölüğüne kumandanlık eden Hazinedâr kâhyası, aydınlanmak için uzun sırıkların ucuna konmuş küçük mangallar içinde reçineli odun yakmıştı.

Osmanlıların bilgisizliği ne derecede olursa olsun, ordularına bir seferî topçu birliğinin gerekli oldu-

gu kaçınılmaz bir gerçekti. O zamana kadar kurulmuş olan dökümhanelerden yararlanmak mümkün değildi. Demir dökümünde kullanılan dökümhanelerde yüksek sıcaklıkta ergitilen tunç, haznelerin dibinde soğuyor, kalıplara geldiğinde hamur görünümü alıyordu, böylece imâl edilen toplar daha kusurlu oluyordu. Topları delme makinasında kullanılan reverber tipi bir fırın kullanılmasını teklif ettim. Körük olmadan ergitmek, ergimiş tunçu hemen kalıba akıtmak sonra topları delmek şekli Türk dökümcülerini güldürdü. Ancak Padişah'ın bana olan güveni tamdı; vezirlerine emir vererek benimle bu mesele hakkında görüşmelerini istedi; bunlar ne benim tasarımı baltalamak yolunu seçtiler. Bu yolda yaptıkları ilk hareket, bu projede çalışacak dökümcülerin İstanbul'a çağırılmasını reddetmek oldu. Benimle tartışan Vezir, öylesine garip şeyler teklif ediyorsunuz ki en usta adamlarımız bile buna imkânsız gözüyle bakıyorlar; önce bize nasıl başarıya ulaşacağınızı ispat edin; istediğiniz yöntemi kullanarak bir top imâl edin, sonra istediğiniz adamları İstanbul'a çağıralım. Böylesine ahmakça bir cevap kuşkusuz beni Türkleri cehaletleriyle başbaşa bırakmaya zorlayabilirdi: teşebbüsün cüretinden gözüm kamaşmıştı, ertesi gün Bâb-ı âli'nin vezirlerinden biriyle yeni dökümhânenin kurulacağı yeri seçmeye gidecektik. Osmanlı Hükûmeti nezdinde itibarımı arttırmak için elinden geleni esirgemeyen Fransa elçisi Saint-Priest, Osmanlı ordusuna yeni bir topçu kuvveti kazandırmanın önemini kavramış olduğundan çalışmalarımı dikkatle izliyordu. Vezirle aramda geçen konuşmayı kendisine naklettiğimde Vezir'in işçileri İstanbul'a getirmemek için bulduğu bahaneyi duyunca işi terkedip terketmediğimi sordu. Ama tekliflerini kabul ettiğimi bildirince doğacak sakıncaları belirterek beni vazgeçirmeye çalıştı. Bir nevi başarıyı garanti ederek onu ikna edebil-

dim. Aslında başarıya ulaşacağımı kendi kendime de garanti etmek zorundaydım; zira şimdiye kadar hiç dökümhâne görmemiştim, sanatlara olan sevgim kimseyi hoşlandırmayacak konulara eğilmeme engel olmuştu. Bu mesele üzerinde yaptığım çalışmalar benim için de çok sıkı bir çalışma oldu; yer seçimi işinde bana yardımcı olarak Defterdar ile buluşmaya gittiğim vakit böyle bir tesis için gerekli zeminin durumu ve cinsi hakkında bir hayli bilgi sahibi olmuştum. Ancak işime uygun gelecek yerleri boşuna aradık; her tarafta değişik zorluklar karşımıza çıkıyordu. Vezirlerin, denizi kıskançlıklarına müttefik yapmaya çalıştıklarını da farkettim. Beni deniz kıyısına yerleştirmek isteyen vezirlerin bu isteğine karşı çıkarak teşebbüsten vazgeçebilirdim; fakat inat, yapmış olduğu masrafları ender olarak terkeder. Yalnız kıyıda kurulacak tesisin daha pahalıya mal olacağını söyledim; Defterdar'a dalkavuk olmadığımı ispat etmek için de efendisinin servetini harcamak istemezse dökümhâneyi limanın ortasına kuracağımı da belirttim. Şehir Emini masrafları ödeyecek, mimar geçinen bir Rum da emirlerimi yerine getirmek üzere işçiler toplayacaktı. İlk tasarımı inceleyerek tesisi suların etkisinden kurtarmanın yolunu buldum; fakat işin her safhasında nazarî bilgilerle pratiği bir araya getirmem ve aynı anda mimar, duvarcı, taşçı, demirci, çilingir olmam gerekiyordu. Değirmen imâlinde uzman olan bir Rum delme makinaları konusunda bazı bilgiler verebildi. Saint - Rémi'nin hâtıraları ve Ansiklopedi her gün bana değerli bilgiler sunuyordu; kalıpların yapılmasına kadar da bana yararlı olmakta devam ettiler; fakat o noktaya gelince işim yarı kaldı. Kalıp yapımında kullanılan toprağın adı veriliyor, ama bileşimi hakkında hiç bir bilgi verilmiyordu; bu maksatla lüle çamuru, kum ve alçıdan meydana gelen bir karışımı denemeye karar verdim.

Nihayet fırına ateş verilme anı gelip çattığında, içini on beş ton maden ile doldurdum; on üç saat boyunca, hiç kimse bana yardım edemediğinden tek başıma çalıştım ve madeni tamamen ergittim, gün doğarken Türkleri şaşırtan ve sevindiren, Saint - Priest'i huzura kavuşturan ve bende dahi hayret uyandıran yirmi top döktüm. O zaman elçiye bunun hayatımda gördüğüm ilk top dökümü olduğunu itiraf ettim. Teşebbüsümün cüretinden dehşete düştü; nitekim bu teşebbüs bir çoklarına çılgınca gelebilirdi; ama, buna rağmen iradedeki inat ile hareketteki uysallığın en büyük engellere bile rahatlıkla direnebilen iki çare olduğunu inkâr etmek mümkün değildir.

Bana karşı doğrultulan, cehaletten ve kötü niyetten doğan bütün saçmalıklar ve iftiralar bir anda kayboldu. Körük olmadan döküm yapmak imkânı ispat edilmiş oluyor ve delme makinalarının bu yeni işteki başarısı inkâr edilmez bir duruma geliyordu. Hükûmet işçilerin gelmesine karşı hiç bir engel çıkarmadı; ortaya çıkardığım durum herkes tarafından beğenildi.

Ben İstanbul'da Türklere daha mükemmel bir topçu kuvveti hazırlamaya çalışırken, Tuna üzerinde faaliyette olan Rus topçusu Sadrâzam'ın benim işlerime eğilmesine sebep oluyordu; sektirilerek atılan birkaç bomba Osmanlı atlılarının dağılmasına sebep olduğundan, Bâb-ı âli benden aynı etkiyi yapacak havan topları imâl etmemi ve bunları kullanabilecek topçuları yetiştirmemi istedi. Üzerime aldığım işlerin deneme yeri olarak Okmeydanı (1) seçildi. Her şey hazır olunca, benim hakemlerim olmaya her zaman hazır olan Vezirler ertesi gün için denemelere geleceklerini

(1) Okmeydanı'nda Padişahlar, ok atışı yaparlardı. her Padişahın attığı ok menzilini, gösteren taşlar dikilmişti. Bu alanda aynı zamanda Şehzadelerin sünnet düğünleri de yapılırdı.

bildirdiler; ancak Padişah onlara buyruk göndererek görevlerini başında kalmalarını, bizzat kendisinin Okmeydanı'na gelerek gösterilere katılacağını bildirdi. Bana çok geç ulaşan bu haber yüzünden, Padişah'tan önce gelecekleri karşılamak maksadıyla sabahın erken saatında kalktım. Bir gün önceden denemelere gerekli olan şeyleri hazırlamıştım; herhangi bir kaza endişesi içinde olmamak gayesiyle bombaları kendim dolduracaktım. Okmeydanı'nı dolduran ve gittikçe büyüyen kalabalık beni görür görmez alkışlamaya başladı; dikine atılan bombalar görmeye alışmış olan halkın benim atışlarım için havan toplarının önündeki alanın boşaltılması gereğini hoş karşılıyamıyacağı ihtimalini düşünerek denemelerin başlaması için Padişah'ın gelmesini bekledim. Nihayet Padişah'ın geldiğini haber verdiler; şehzâde Sultan Selim beni tepeden tırnağa dikkatle süzdü. Bu manzarayı kaçırmak istemeyen Saint - Priest, Padişah'dan bir müddet önce gelmiş ve Hünkâr'ın köşkünün civarındaki dairelerden birine yerleşmişti.

Bana yardımcı olarak verilen Şehir Emini ile ben bize gösterilen yerde duruyorduk; Hünkâr'ın buyruk vermesini beklerken yanımıza gelen Silâhtar Ağa sektirme bombaların atış âmirinin ben olduğunu bildirdi. O zaman, her yaş ve cinsten yirmi bin kişiye varan kalabalığın havan toplarının önünü tamamen açık bırakacak tarzda kenara çekilmesi gerektiğini söyledim. Hemen, ellerinde sopaları yirmi kadar Hasekiler (1) halkı geri itmeye başladı; ancak, hemen her yeni yatay olarak atılan sektirme bombaların önünü açacak kadar

(1) Hasekiler, bir neyi seçme bostancılardı; yanlarında kılıç ve Padişah'ın hizmetinde olduklarını belirten beyaz sopalar taşırlardı. Hizmetlerini, bostancılar gibi, atla yaparlar, yalnız Padişah'ın gezilerinde ona yaya olarak eşlik ederlerdi.

halkı geriletemediler. Nihayet kırk metre genişliğinde bir alan açılabildi, ancak arâzi üzerinde herhangi bir çıkıntıya çarparak etrafa parça sıçratabilecek olan bombalar benim için bir endişe kaynağı olmaya devam ediyordu; böyle bir durumda halk, cehaletinden doğan kabahati benim üzerime atmakta gecikmezdi; buna rağmen kalabalığın ötesinde yere çarparak patlayan bomba beni rahatlattı. Atılan altı bomba, on iki, on üç sekme yaptıktan sonra iki üç kilometre ötede patlıyordu. Büyük bir dikkatle doldurduğum yedili bir bomba atıldıktan sonra kalabalığın orta yerine rastlayan kısımda yere düştü ve yanmaya başladı. Her an kanlı bir kazanın dehşeti içinde yirmi saniye boyunca bombanın yanmasını seyrettim. Buna rağmen seyircilerden hiç kimse yerinden kımıldamıyordu; bu bombaya da öteki lere olduğu gibi merakla bakıyorlardı; büyük bir şans eseri bomba patlamadı. Daha sonra bomba üzerinde yaptığım incelemelerde patlamaması için hiç bir sebep bulamama rağmen büyük bir nefes aldım. Denemeleri böyle bir gösteri ile bitirdiğimi sanarak bir de beni alkışladılar. Otuz üç milimetrelik bir havan ile atılan bomba, altı yüz kulaç ötede kurulmuş hedef olan çadıra tam isabet kaydetti. Padişah bana giydirmek maksadıyla yanında bir samur kürk getirtmişti; ama Fransa elçisinin de orada olduğunu öğrenince ona vermeden bana verilecek bir kürkün saygısızlık olacağına hükmederek bu törenden vazgeçti. En uygun çare olarak benim kürkü almam için Bâb-ı âli'ye gitmem kararlaştırıldı; Şehir Emini bana eşlik edecekti. Bu arada benim mükâfatlandırılmamı bekleyen halk, hiç bir tören yapılmadığını, üstelik Bâb-ı âli'ye sevkedildiğimi görünce cezalandırılacağımı sandı ve bir müddet sonra bu davranışı bayağı haklı buldu.

Gelişimden haberdâr edilen Sadrâzam beni bütün vezirleri ile birlikte Arzodası'nda beklivordu. Orada

Padişah'ın memnuniyetinden dolayı kutlamaları kabul ettim. Sonra bana samur bir kürk giydirildi ve 200 akçelik bir kese armağan edildi. Bâb-ı âli'den ayrıldığım vakit güneş batmak üzereydi, Beyoğlu'nun kenar mahallelerine geldiğimde karanlık iyice çökmüştü. Güvenliğimi sağlamak üzere her yerde bana eşlik eden biri topçu, diğeri denizci iki subay bir az arkamda kaldırımdan geliyorlardı. Birden karanlıklar içinden çıkan, üç beş kişilik bir grup denizci subayına yaklaşarak hangi ortadan olduğunu sordular; cevabı üzerine tabancalarını çekince, benim subay da onlara ateş etti. Topçu subayı da ateş ederek yardım istemeye başladı; Almanya elçiliğinin kapısındaki altı yeniçeri dışarı çıkarak, kimin yardım istediğini araştırmadan karanlık içinde bizimkilere ateş etmeye başladılar. Bize saldıran yamakların silâhlarını doldurmak için ateşe ara verdikleri sırada içimizden hiç biri yaralanmadan benim eve sığındık.

Zaten şahsıma olmayan bir saldırı için hiç şikâvette bulunmamama rağmen Beyoğlu'nun asâyişi ile yükümlü olan inzibat âmirliği hemen bana başvurarak sucluları tesbit edersem onları cezalandırabileceklerini bildirdi. Sadrâzam da ertesi gün adam göndererek bir gece önceki saldırı hakkında benden bilgi istedi; Padişah da olayla ilgilenmek iyiliğinde bulundu. Türklerin geleneklerini, Orta anlayışını ve Hükûmet'in korkaklığını ortaya çıkaran bu olayların içyüzünü sonradan öğrendim.

Bir süre önce yeniçerilerin Lâzlarla dolu olan ortası ile denizciler arasında bir düşmanlık doğmuştu. Galata'daki meyhanelerden birinde müşteri çekmek için dans eden on üç, on dört yaşındaki bir erkek çocuk her iki tarafında hoşuna gitmişti. Sırasıyla her iki taraf çocuğu kaçırmıştı, sonunda Galata'nın sahne olduğu bir çatışma doğmuştu. Sürtüşme o dereceye gel-

mişti ki, belli başlı camilerden birine sığınan bir tarafı ele geçirmek isteyen diğerleri limandaki gemilerden birinin topunu sökmüşler ve camının kapısına ateş etmekten çekinmemişlerdi. Her sokağın köşesinde barikat kurulmuş, karşılıklı atılan top ve tüfek sesleri Padişah'ın kulaklarında yankılanmıştı. Bütün ulaşım ve ticaret durmuştu; buna rağmen çatışmanın esas sebeplerine inmekten kaçınan devlet, insanların harcanmasını kendisine ilke edindiğinden önce başıbozukların birbirlerini öldürmesini beklemişti. Bu rezilâne durum üç günden beri devam ediyordu; elliden faza insan ölmüştü. Vezir'in yanına çıktığımda tarafların mücadelesi en kızgın dönemini yaşıyordu. Tuna boylarında öylesine korkaklık, Galata'da ise böylesine cesaret Osmanlıların sadece şapkalardan korktuğunu belli ediyor, dedi. Diğer yeniçeri ortalarının arkadaşlarını korumak maksadıyla işe karışmasından çekiniliyordu. Kavganın sebebi olan kişiyi ortadan kaldırmaya karar verdiler; alanda oğlanın asılması bir an önce onun için kan dökenlerin büyük memnuniyeti ile karşılandı.

Bu gürültü patırdı arasında ben vezirlerle yeni bir topçu birliği kurulması meselesini görüşüyordum. Aslında Türklerin bu maksatla kurulmuş bir birlikleri vardı; ancak Topçu adı altında askere alınmış kırk bin kişilik bir birlik gereksiz olduğu kadar pahalı bir şekilde devletin hazinesini kemiriyordu. Yeniçeriler gibi disiplinsiz olan bu birlik başkente ve bütün imparatorluğa yayılmıştı. Her askerin elinde maaşını alabilmesi için verilen Esâme denilen bir senet bulunurdu; isteyenler bu senedi bir aracı ile göndererek maaslarını alabilirlerdi, bazıları da esâmelerini satarlardı. Kışlalara sadece yemek yemeğe gidenler çoğunluktaydı. Sultan Süleyman döneminde büyük bir itina ve ihtişam ile yapılan yeniçeri kışlalarında o zamanlar gayet sert bir disiplin hüküm sürerdi; ancak sonradan

bu disiplin terkedilmiş yeniçeri ocağına kayıtlı olanlar 400.000'i bulmuştu, halbuki silâh altında olanlar ancak 20.000 kadardı. Her üç ayda bir dağıtılan maaşlar önceleri üç akçe iken sonradan 99 akçeye kadar çıkmıştı. Sadece subayların takdirine bakarak askerî hizmetleri ödeme şekli bu askerî teşkilâtın mahvolmasına yetmişti. Her şeyi kötüye kullanmaya iten himaye askerî harcamalar için vergiye bağlanmış toprakların da dağıtılmasına sağlamıştı. Türkiye'de itibarda olan adamın hizmetkârlarına mükâfat olarak verdiği bu nesneler, en gerekli anlarda imparatorluğun gelir temin edeceği yerleri çok sınırlamıştı. Padişah'ın kendi hazinesi için halktan topladığı vergi göz önüne alınmazsa, kayıtlara 500 milyon akçe olarak geçen devlet gelirleri aslında 74 milyon akçede kalıyordu. Bu miktar para birliklerin maaşlarına, Deniz kuvvetlerinin bakımına ve hesapta olmayan diğer masraflara ayrılmış iken, Sultan Süleyman tarafından, kalabalık atlı birliklerinin, top arabaları çekiminde kullanılacak 4.000 atın bakımına, kalelerin onarılmasına, yolların yapımına ayrılan 400 milyon akce, bu işlerle meşgul olanların özel servetlerinden sağlanıyordu; savaş durumunda ise Padişah, âcil masrafların karşılanması maksadıyla kendi mallarının zararına servetini harcamak zorundaydı.

Sultan Mustafa da kendi servetini harcama yoluna gitmişti; sağladığı 600 milyon akçeyi gerçekten vararlı bir yerde harcamayı düşünüyordu. Kurallarını benim tesbit edeceğim yeni bir topçu birliği kurulması ihtiyacını hissediyordu; fakat her şeyden önce toplanan yıllık vergilerin yeni birliğin giderlerini karşılaması gerekiyordu. Defterdar yanında çalışan memurlara dağıtılan ikramiyeyi kaldırarak 100 bin altınlık bir gelir sağladı. Sonra Bâb-ı âli kurulacak birliğe hangi adın verilmesini tartışmaya başladı. Bu maksat-

ıa toplantıya çağırılan ulemâ Süratçi adı verilmesini kararlaştırdı. Kaleme aldığım nizamnâme bir Hatt-ı Hümâyûn ile açıklandı. Yeni birliğin üniforması da tesbit edildi; yapacakları işin gerektirdiği şekilde çevik hareket edebilmeleri maksadıyla üniformalarının şeklini verirken, halkın ve yobazlığın gülünç olarak tanımlamaması için de büyük dikkat sarfettim; sonunda Kâğıthâne'deki Topçu okulu yanında kışlaları olan altı yüz Süratçi'ye Arnavutlarınkine benzeyen üniformalar giydirttim. Her ne kadar eğitimleri top kullanmak konularında ise de, Türklerin süngü taşıma alışkanlığını elde etmeleri amacıyla süngü eğitimi de koydurdum. Bu silâhı iyi kullanan Ruslar tarafından yenilgiye uğrayan Osmanlılara bunu kabul ettirmek biraz zordu. Buna rağmen yapılacak tenkitleri susturmak ve yobazlara kabul ettirmek amacıyla Şeyhülislâm'ın aracılığını talep etmek gerekti. Yanında Sadrâzam ve diğer vezirler olduğu halde Topçu okuluna ziyarete gelen Şeyhülislâm eğitimleri gördükten sonra, bana bir tüfenk getirtti en ince ayrıntılarına kadar kullanılışı hakkında bilgi aldıktan sonra, süngülü tüfeğin İslâm'ın savunmasında hayırlı olmasını diledi, buna cevaben önce Süratçiler sonra etrafta birikmiş olan halk «Allaha çok şükür!» diyerek bağırdılar.

Yeniçeriler her hafta aksamadan Süratçilere dağıtılan maaşları ve düzgün üniformalarını ilgiyle izliyorlar ve kendilerine de aynı şekilde davranıldığı takdirde itaat altına gireceklerini açıkça ilân ediyorlardı. Nitekim önceleri sırf Türklerden meydana gelen bu teşkilât uzun zamandır eski kurallarını terketmis ve nihayet öyle ihmal edilmişti ki, Süratçilerin kurulduğu tarihte Padişah'ın yeniçerilere yirmi yedi aylık borcu vardı. Buna rağmen yeniçeri ocağı şimdiye kadar olmamış bir şekilde Padişah'a az endişe veriyordu, bu da onun itaat altında olmasından değil, düşmanın

savaşı kazanma ihtimalinin fazlalığındandı. Baskıyla yönetilen bir devlette iç karışıklıklar milletin enerjisini ispat eder, eğer iç baskıya karşı çıkaracak enerjisi yoksa, yabancı güçlere karşı ne yapabilir?

Askerî ceza yönetmeliği yürürlüğe konduktan sonra, disiplinden hiç bir fedakârlık yapmadan askerlere kendimi sevdirmek için çareler aradım; falaka ve pranga yerine görünüşte daha hafif olan fakat düzeni ve itaati sağlayarak bir askerin vazgeçilmez özelliği şeref duygusunu yerleştiren cezalar tasarladım. İki misli nöbet tutma hafif kusurların cezası oldu; daha ağır kusurlarda, görevleri devam etmek şartıyla yakalarındaki ve kollarındaki sırmalar sökülüyordu ve şimdiye kadar hiç görülmemiş olan kaçma olaylarında suçlu doğrudan kürek cezasına mahkûm oluyordu. Nöbet sisteminin değiştirilmesi ve bir zamanlar Rus ordusunda hizmet görmüş birkaç Kırımlının gösterdikleri disiplin herkese örnek oldu. Topçu sınıfı olarak yetiştirilen bu birlik her gün eğitim yaparak kısa zamanda dakikada on beş atış yapabilecek duruma erişmişti; ancak bu birliğin alaylı davranışları bastıramayacak kadar güçsüz olduğunu bildiğimden diğer silâhları kullanma arzusuna şiddetle karşı çıktım. Zaten esas anlamıyla askerî eğitim bu birlik için gereksizdi, zira görev yapacağı vakit tüfeklerini çatmak zorunda kalıyorlardı.

Sultan Mustafa sık sık eğitimleri görmeye geliyor, atıştaki sürati görerek memnun oluyor ve daima Topçuların meziyetlerini mükâfatlandırıyordu; ama buyruklarını her zaman benim kanalımla vermeye dikkat ediyor, bende bu fırsattan yararlanarak vezirlerin gayretini canlandırıyordum; çalışmalarımı desteklemekle yetinecek olan Sadrâzam ise bütün gayretiyle beni denetlemeye çalışıyordu. Kâğıthâne'ye yaptığı gezilerden birinde önceden haber vermeden ziyareti-

me geliyor, her zaman yaptırdığım eğitimin tekrarlanmasını istiyordu. Eğitime nezaret eden subay, buyruk almadan tekrarlıyamayız diye cevap veriyor, Sadrâzam da benim buyruğum yetişmez mi? diye soruyordu. Subay da cevap olarak buyruklarınıza saygımız büyüktür, özellikle iç disiplinimiz'e ilgili olmayan hususlarda; fakat o konuda Hacı Bektaş'tan başkasını tanımayız, diyor; bu cevabı alan Sadrâzam gülümsüyor ve hoşnut bir şekilde ayrılıyordu. Bu olay bana o subay tarafından nakledilmiştir.

Bir müddet önce Padişah bana İstanbul Boğazı'nı saldırıya karşı korumak için alınması gereken tedbirlerin neler olduğunu sordurmuştu. Karadeniz ağzının yakınlarında iki hisar yaptırılmasını teklif etmiştim; fakat Hükûmet'in Anadolu ve Rumeli kıyılarında iki fener yaptırdığını duyunca bu tasarının itibar görmediğini sanmıştım. Savunma tabyaları konusunda çok az bilgi sahibi iki mimar bu işle görevlendirilmişti. Bir müddet sonra Boğaz'ın hemen girişinde, otuz altılık mermilerin menzilinde kötü kuleler ve top bataryalarını içine alacak cılız surların yükseldiği görüldü; hepsi kireçle beyaza boyandıktan sonra Vezirler bu eserin hazır olduğunu Padişah'a bildirdiler. Yapım esnasında benim de bulunmamı düşünmüş olan Padişah kendisine teslim edilen zabıtta adımı görmeyince sebebini sormuştu. Daima beni uzak tutmak isteyen vezirler, benim o işe katılmam hususunda buyruk almadıklarını öne sürerek özür dilemişlerdi; ancak onların özürlerini kabul etmeye yanaşmayan Hünkâr, vezirlerini aşağılarcasına benim tesisleri denetlememi buyurmuştu. Reis Efendi ile Defterdar beni yeni hisarlara götürerek muhafaza edilmeleri veya yıktırılmaları hakkındaki kararımı Padişah'a bildirmekle görevlendirilmişlerdi. Bu durum vezirlerin endişelerini uyandırmakla birlikte benim için de az sıkıcı değildi, zira

ya bana gösterilen güvene ihanet edecek, ya da kabahati olmayan insanları fedâ edecektim. Yapılan işi kötülersem, yapılmasını buyuranlar, kabahati, ne kadar iyisini yapabilecek, ne de tasarıyı reddedebilecek durumda olmayan mimarların üzerine atacaklardı. Bu zavallıları da yanımızda götürdük, hisarlara geldiğimizde, tesisi beğenmezsem mâruz kalacakları tehlikeyi bana belirtmek istediler; bilgisizlikleri yüzünden bağışlanabileceklerini söylediysem de onları sâkinleştiremedim. Bu arada iki vezir beni bir an önce karara varmam için sıkıştırıyorlar ve daha şimdiden duvarcılık işlerini ve asker koğuşlarını beğenmediklerini ileri sürüyorlardı. Bu meselenin önemli olmadığını, asıl meselenin top menzillerinin çakışması olduğunu, geri kalan meselelerin kısa zamanda çözümlenebileceğini belirttim. Mimarlardan biri hemen atılarak menzillerin çakıştığını öne sürdü; ona bu işten anlamadığını, deneme yapıldıktan sonra olumsuz sonuç alınırsa yapılan tabyaların yıktırılacağını söyledim. Topçulara gerekli buyruklar verildikten sonra, burçlardan birine çıktık; işaret verildikten sonra yapılan atışlarda Anadolu ve Rumeli kıyılarından gelen güllelerin iki kıyıyı ayıran mesafenin ancak üçte birini katettiklerini gözlemledik. Birkaç defa deneme yaptıktan sonra hep aynı sonuca ulaştığımızdan hisarların diğer taraflarını denetlemek gereksiz oldu. Keşif raporu mimarların endişelerini dağıtacak şekilde düzenlendi; öğle yemeğinden sonra İstanbul'a dönmek üzere gemiye bindik ve yolda İstanbul'u savunacak olan hisarları yerleştirecek yeni yerler aradık. Önümüze çıkan karşılıklı iki burun uygun bir mesafede olduklarından bu iş için elverişli gözüktü. Yeni durum üzerinde tartıştık; vezirler elde ettikleri bilgileri Padişah'a ileteceklerini söylediler; fakat bu görüşmemizden altı ay sonraya kadar hiç bir şekilde mesele hakkında söz söylenmedi.

Dökümhâne çalışmaları, yeni Topçu okulundaki günlük işler başka şeyler üzerinde düşünmeme fırsat vermiyordu, ben de artık Boğaz'ın savunması tasarısından tamamen ümidimi kestim; hattâ Padişah'ın bile bu tasarıdan vazgeçtiğini düşünmeye başlamışken, beni acele olarak Bâb-ı âli'ye çağıran hem Sadrâzam'dan, hem de Reis Efendi'den iki dâvet aldım. Oraya vardığımda Divanı toplanmış, vezirleri efendilerinin kızgınlığından endişe eder hâlde buldum. Arada Bâb-ı âli'ye gelerek vezirlerinin ülkeyi yönetimlerine nezaret eden Padişah, Boğaz'ı savunacak hisarların yapımına henüz başlanmamış olduğunu öğrenince hepsini huzura çağırmış ve hemen o işe başlanılmasını buyurmuştu. Vezirler Padişah'ın ithamlarına karşılık buyruk almadıklarını öne sürmüşlerdi. Sonunda ertesi gün inşaata başlanacağına dair söz verdikten sonra onu sakinleştirebilmişlerdi. O gün hisarların yapılacağı yere giderek lâf olsun diye işçilere birkaç kazma vurdurulduğu, böylece Padişah'a karşı işe başlanmış havası uyandırılmak isteniyordu. Yapı işine tam anlamıyla başlayabilmem için esaslı bir ön çalışma yapmam gerekliydi; ben mevkiye en uygun tasarılar üzerinde çalışırken Sadrâzam müneccim'ere ilk taşın konması için en iyi günü ve saatı tesbit ettiriyordu. Tören günü evimden ayrılmak üzereyken Padişah tarafından geldiğini söyleyen, birkaç Çuhadar'ın eşlik ettiği bir Türk beni ziyaret etti. Adamın takındığı ciddî tavır görevinin ne olduğunu bir an önce öğrenmeme engel oluyordu. O, ağır ağır kahvesini içerken ben sabırsızlanıyordum. Nihayet koynundan kırmızı atlastan yapılmış bir kese çıkardı, keseyi bana sunarken Padişah'ın ağzından bana övgüler yağdırıyordu. Kesenin içinden altın işlemeli bir mendile sarılı gümüş menteşelerle tutturulmuş dört abanoz parçasından yapılmış bir inşaatçı arşını çıktı. Başçuhadar sözüne devam ederek İs-

tanbul'daki bütün işçilerden yararlanabileceğimi belirtti; Padişah'ın yolladığı bu arşın sayesinde onlara ceza da verebilecektim. Yeni hisarların yapılacağı yere vardığımda kırk kadar temel işçisinin arşınları ile orada beklediğini gördüm; müneccimlerin tesbit ettiği temel atma töreni saatını beklerken elimdeki arşınla onlarınkilerini ölçmek istedim. İşçilerin başı olan ve kendini mimar olarak tanıtan şahıs, kendi arşını ile kontrol yapılmasını teklif etti. Her şeyden önce onun arşınının kontrol edilmesi gerektiğini söyleyerek koynumdan kırmızı keseyi çıkardım, ve Padişah'ın yolladığı arşını gösterdim. Bunu gören işçiler şaşkınlık içinde on adım gerilediler; yarattığım bu şaşkınlık havasından yararlanarak zalim olmadan sert bir davranışla üzerlerinde otorite kurmak maksadıyla benim arşına uymayan arşınları kırdırdım. Mimar da dahil hepsinin arşınları kırıldı; yenilerinin yapılması için hemen faaliyete geçildi. Başdefterdar bir elinde saatı, diğer elinde müneccimin verdiği ilk taşın konacağı yere geldi, büyük bir dikkatle söylenen saniyede Allah'ın adını ve taşı koyarak harçla sıvadı.

İlk olarak, toprağı tesviye etmek ve hisarların inşasında gerekli olacak malzemeyi elde etmek maksadıyla arâziyi kazmaktı. Somaki taşı matrisli bir kayadan oluşan temeli kazmak için bin beş yüz Makedonyalı işçi temin ettim.

Topçu okulu, dökümhâne ve yeni tabyalar her gün bunları ayıran yirmi beş kilometrelik mesafeyi katetmeme sebep oluyordu. Padişah Bostancıbaşına buyruk vererek benim için Saray'dan kürekçiler tahsis edilmesini istedi; o tarihten itibaren yelkenlim limanda Padişah'ın felukasının yanına kondu.

Yeni dökümhânenin ilk çalışmaları, Türklerde olmayan ve yeni topçuların hizmetine verilmesi şart olan modern topçu arabalarının imâliydi. Sefer hâlindeki

ordudan mektup yazan Sadrâzam durmadan böyle bir yardıma ihtiyaçları olduğunu belirtivordu; Padişah benden dörtlü 50 parça top ve okulda yetişmiş üç yüz Süratçi istedi. Bu isteğin yerine getirilmesi çalışmalarıma bir fazlalık yüklemiş oluyordu; yeni tabyalarda alçak bataryaların bitirilmesini bekleyen Padişah'ın sabırsızlığını ortadan kaldırmak için çalışmalara büyük bir gayretle devam ediliyordu. Fakat temel kazılırken karşılaşılan sert kayalar en iyi çelikten yapılmış âletleri bile kısa zamanda aşındırıyordu; ama Makedonyalıların güçlü kolları sayesinde bu zorlukların da kısa zamanda üstesinden geldik.

Bir pazar günü kendime ve işçilerime dinlenme iznini uygun gördüm. Makedonyalı işçilerden bir grup Rumelifeneri'ndeki meydanelerden birine giderek eğlenmeye başlamışlardı. Bir ara içlerinden biri dışarı çıkmış, kıyıda Varna'ya silâh taşıyan bir yelkenlinin tayfalarını görmüştü. Tayfalardan biri Makedonyalıya tokat atmış, o da tüfeğini çekerek adamı öldürmüştü. Bunun üzerine diğer tayfalar da kendi silâhlarını ateşleyerek işçiyi vurmuşlardı; gürültü üzerine olay yerine koşan diğer işçiler ile tayfalar arasında vuruşma olmuş, dokuz tayfa öldürülmüş diğerleri yelkenliye atlayarak kaçmayı başarmışlardı. Olayı duyar duymaz gayet ciddî bir durum karşısında olduğumuzu anladım. Hemen Kaymakam'ın yanına çıkarak işçilerim için dokunulmazlık istedim. Gayet soğuk bir şekilde beni dinleyen Kaymakam, olayın unutulmasını istedi. Talebimde ısrar edince, benim 1.500 Makedonyalı işçimin kendilerini koruma imkânlarının onun bize temin edeceği imkânlardan daha iyi olduğunu belirtti.

Hünkâr Tarabya'da yazlık bir evin masrafları hazineye ait olmak üzere bana ayrılmasını buyurmuştu. Yazın o evde otururken, hem İstanbul'a hem de yeni tabyalara aynı mesafede bulunduğumdan işlerimi ta-

kıp etmekte zorluk çekmiyordum. Bir gün, safra almadan kereste yükleyerek Karadeniz'den yola çıkan bir yelkenlinin Boğaz'a girdikten sonra güneyden esen rüzgârın etkisiyle Tarabya koyunda karaya oturduğunu gördüm. Kaptanın ve tayfalarının hâline acıyarak tabya inşaatından gerekli âletleri ve malzemeyi getirttim, adamlarımın da yardımıyla yelkenliyi kurtardım. Bu davranışımdan dolayı çok memnun kalan kaptan bir dahaki sefer İstanbul'a gelişinde tayfaları ile ziyaretime gelerek bana kuru üzüm, tereyağ, Karadeniz'in diğer ürünlerini ve birçok koyun armağan etmek istedi. Almamak için bütün ısrarlarına rağmen adamların çok üzüldüklerini görünce, bir daha tekerrür etmemek kaydıyla armağanları kabul ettim.

Sadrâzam uzun zamandan beri yeni dökümhâneyi ziyaret etmeyi düşünüyordu; ordudan gelen yeni talepleri karşılamak üzere batarya arabalarının imâli ile meşgulken Sadrâzam'ın geldiğini haber verdiler. Atelyeler tam faaliyet hâlinde olduğu için Sadrâzam'a her konuda ayrıntılı bilgi vermem mümkün oldu.

Mizacını daha önce çizdiğim bu Sadrâzam, İmparatorluğun dizginlerini ince ve kurnaz zekâlı Reis Efendi'ye bırakarak mevkiini koruyabiliyordu. Devleti o kadar kayıtsızlıkla yönetiyordu ki, bir gün onunla İstanbul'un fethini ve güçlü İmparatorlukların bile eninde sonunda çökeceğini konuşurken, bana kötü bir savaşın onları nereye kadar süreceğini sordu. Ben de, karşı kıyıya kadar, dedim. Anadolu kıyısına doğru yüzünü çevirerek, dostum, orada çok güzel vâdiler var, güzel bir köşk yaptırırız, dedi. Bu cevaptan İsmail Beğ'in, sorumluluğunu doğrudan paylaşmadığı felâketlere karşı nasıl davrandığını anlamak mümkündür; kendisine sorumluluk yükleyebilecek meselelerde doğrudan Padişah'dan buyruk almayı uygun görüyor, görevlerinden ziyade mevkiini muhafaza etmeyi düşünüyor-

du. İzzed Bey ile olan ilişkileri onu yükseltmiş, yerinde kalmasını sağlamıştı; öteki de efendisinin teveccühünden memnun bir şekilde entrika çevirmeden ve ihtiras gütmeden, bilgisiz olmasına rağmen yararlı olmaya çalışıyordu.

Bu gözde ile sıkı bağlarım vardı: efendisi ile benim arasında en önemli araç görevi yapıyor, sohbetlerimizi ona naklediyordu. Padişah İzzed Bey'in aracılığı ile de benimle temas kuruyordu; görüşleri olağan sınırların ötesine ulaşmaya başlayan bu Hükümdar, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla iki denizin birleştirilmesi tasarısına büyük bir ilgi duyuyordu. Benim bu konudaki düşüncelerim ile Mısır'daki görevlilerin düşüncelerini birleştirmeye çalışıyordu; Hâtıralarım'ın dördüncü kısmında belirttiğim gibi, bu Padişah daha fazla yaşayabilseydi, böylesine büyük bir işi başarabilecek ortamı kolaylıkla bulabilirdi. Görünüşte büyük kâr sağlayacak gibi olan bir konuda hatâya düşerek paranın değer kaybetmesine sebep oldu. Sultan Mustafa'nın saltanatının ilk dönemlerinde teveccüh sahibi olan ve Darphâne Eminliği'ne getirilen Tahir Ağa adında birisi barış zamanında paraların eritilmesini ve yeniden basılmasını teklif etmiş ve yapmıştı; ancak bu işlemin gerektirdiği fedâkarlık savaş zamanında kaldırılamıyacak bir yük olmuştu. Hazine tükenmeye başlamış, darphâne gece gündüz düşük değerde sikke basmaya devam etmişti. Kötü dökülmüş çelik sikke kalıpları aralıksız çalışma yüzünden bozulmuştu. Sürekli olması gereken çalışmayı aksatan, hattâ durduran bu engeli ortadan kaldırmam için bana başvurulmuştu. Yanılan işte mezivetin takdir edilmesi maksadıyla bilinmeyen şeyleri biliyormuş gibi davranma ilkesini esas tutarak işe kovuldum ve kısa zaman sonra sikke kalıplarını istendiği gibi sağlam yaptım. Bu arada kalıpların bozulmasında çıkarları olan işçiler

çalışmama bir şey diyemediklerinden, su verme işleminde kullandığım değişik yönteme dil uzatmaya başladılar: güya ben, Padişah'ın adını kirletmek için kalıpların su verildiği yere sidik döküyormuşum; bu gülünç iddiayı etrafa yaydıktan sonra Padişah'a resmî şikâyet şeklinde duyurdular. Böylesine saçma bir iddianın etki yapabileceği elbette düşünülemez; ancak böyle bir iddiayı çürütmek için benim gücümün yetmeyeceğini düşünen Padişah, olayın incelenmesini istedi. Resmen cevabım istendi. Ben de, her gün paçavralar üzerine Tanrı'nın adının yazıldığını sonra bunların çamura atıldığını, dolayısıyla iftirada bulunanların Padişah'a Tanrı'dan daha fazla önem verdiklerini belirterek iftirayı gülünç duruma düşürdüm.

Geçici tedbirlerle yönetimdeki aksaklıkları düzeltmenin yetmediğini gören Padişah, benim yönetimimde kurulacak bir Mühendis Okulu'nda gerekli bilgilerin verilmesini istiyordu. Sultan Süleyman tarafından teşkil edilen mühendisler topluluğu bu yeniliğe karşı çıktılar; Hünkâr, mühendis olarak geçinenlerin bundan böyle iki hükûmet yetkilisinin nezaretinde tarafımdan sınava tâbi tutulacağını açıkladı. Sınav günü toplanıldığında, sınanacak olan bilginler kadar ben de endişeliydim. Zira hem onlara galebe çalmak, hem de onları incitmemek istiyordum. Teşkil edilen kurul önünde işi fazla zorlaştırmadan soru sormaya karar verdim; İsmail Bey'in açış konuşmasından sonra söz bana bırakıldı. Mühendislere bir üçgenin üç açısının toplamının değerini sordum. Soruyu tekrar etmemi istediler; bir müddet düşündükten sonra içlerinde en cüretli olanı üç açının toplam değerinin üçgene bağlı olduğunu, her üçgen için ayrı değere sahip olacağını söyledi. Böylesine saçma bir cevap alacağımı bilseydim bu soruyu hiç sormazdım. Ayağa kalkarak bu sorunun cevabını mühendislere isbat ettim. Ancak şunu

da itiraf etmeliyim ki, mühendisler ne kadar cahil iseler, ilime gösterdikleri ilgi o kadar büyüktü. Hepsi yeni kurulacak okula yazılmayı kabul etti ve artık okulun kurulma çalışmalarına rahatlıkla eğilebildik.

Özellikle donanmaya ait olan yeni okul tersanede kuruldu (1); önceleri okula mevkileri gereği yeni bilgileri öğrenmeleri şart olan kimseler kabul edildi; ak sakallı tecrübeli kaptanların yanında genç öğrenciler de bulunduğundan gerek benim, gerekse diğerlerinin davranışlarına dikkat göstermem şart olmuştu. Dersi her gün Türkçe olarak veriyordum; öğrenciler bunu defterlerine yazıyorlardı, ertesi gün aralarından seçtiğim biri aynı dersi arkadaşlarına tekrar ediyordu. Bu yöntem sayesinde öğrencilerimin dikkatleri arttığından kısa zamanda çok iyi bilgiler öğrendiler; üç ay içinde trigonometrinin dört problemini uygulayabilecek duruma gelmişlerdi. Aslında mesafe ölçmesini, kerteriz almasını ve rota tâyin etmesini bilen denizciler gerekliydi. 60 yaşındaki öğrencilere daha fazlasını öğretmek gereksizdi. Sultan Mustafa'ya bu eğitimin yeterli olduğunu, pratik yaparak daha fazla tecrübe kazanılacağını, ve bu maksatla iki fırkateynin Boğaz ile adalar arasında eğitim gemisi olarak görevlendirilmesini tavsiye ettim; o da aynı fikirde olduğunu bildirdi (2). Gemilerin inşası da sağlam ilkelere dayandırılmalıydı. Benden planlar istendiğinde, temin etmek için bir hayli çaba harcamama rağmen bunlardan sadece kıç tarafın süslenmesinde yararlanıldı.

Yeni dökümhânenin eskisinin çalışmasını engellemediği görülmüştü. Topçu kuvvetleri için ayrılan

---

(1) Mühendishâne-i Bahr-i Hümâyûn. (Ç).

(2) Birkaç ay uygulanan ve ahlâken iyice bozulmuş olan vezirlere bir az ruh verebilecek olan bu tasarı, Sultan Mustafa'nın ölümünden sonra terkedilmiştir.

paradan çoğu eski dökümhâneye gidiyor, yararlı bir işe sarfedilecek pek az para bulunuyordu. Eski mühendisler heyetinin arâzileri bile vardı, yeni okul için teşvikte bile bulunulmuyordu; bütün yeni kuruluşlardan, kalıcı olarak kurulan Süratçi birliği yalnızca kendisine ayrılan fondan gereği gibi yararlanabiliyordu.

Daha iyi korunan deniz kuvvetlerinde görülen aşırı harcamalar kolaylıkla önlenemiyordu; buna rağmen gemilerin direk takımlarının yapılması adı altında hesaplara geçen büyük miktarda masrafı kısmak maksadıyla, sık sık bahsettiğim direkleme cihazını yapmam için hükûmet bana görev verdi. Marangozumun da yardımıyla tersanede kurdurttuğum direkleme cihazı Kapdân-ı Deryâ'nın küçümsemesine rağmen başarılı oldu.

Hükûmet Mühendis okulundaki öğrencileri maddî olarak destekleyeceğine dair bana durmadan ümit veriyor, ama bir türlü dediğini gerçekleştirmiyordu. Bu konuda yaptığım teşebbüsler sonunda Darphâne Emini'nin aracılığıyla, bir yüzünde Padişah'ın tuğrâsı diğer yüzünde Mühendis okulu ile ilgili bir ibâre olan altın sikkeler bastırıldı. Reis Efendi ilk sınavlara katılmak, benim işaret ettiğim öğrencilere altın zinciri ile o sikkeleri armağan etmek üzere buyruk aldı. Derslere olan ilgi birden arttı ve çok geçmeden istendiği an Babadağı'nı konaklayan orduya katılabilecek niteliklere sahip bir sınıfa sahip oldum. Babadağı'ndaki ordunun hareketsizliğine öylesine alışmıştık ki, vezirlere askerî işlemler hakkında hiç bir şey sormak gereğini duymuyordum. Zaten Tersane'deki ve okullardaki meşguliyetlerim ordunun neler yaptığını sormama fırsat tanımıyordu. Buna karşılık, Kaymakam olan Vezir gayet ciddî bir şekilde Osmanlı ordusunun kalabalık olup olmadığını bana sordu. Eğer öğrenmek isteseydim, bunu benim size sormam gerekirdi, diye ce-

vap verdim. Bilmediğini belirtti. Peki nereden öğrenebilirim? diye sordum. Gazette de Vienne'den dedi. Şaştım kaldım. Bir araya gelmiş bunca budalalık Sultan Mustafa'nın ileri görüşlülüğü ile asla bağdaşamazdı. Bu imparatorluk için en talihsiz nokta, sallantılı bir sağlığa sahip olan Sultan Mustafa'nın, tahtı kardeşi Abdülhamid'e bırakarak dünyadan göçüp gitmesidir.

Abdülhamid tahta çıktıktan sonra yayınladığı Hatt-ı Hümâyûn'da, sakınılmasını ve korunmasını istediği yerler arasında halefinin temellerini attığı yeni kurumlar da vardı. Bu cümleleri yazdıran zihniyetin sahibi dışarıya yaptığı ilk geziyi Topçu Okulu'na ayırmıştı. Hünkâr'ın gözleri önüne çeşitli topçu eğitimlerinden örnekler serdim. Özellikle Süratçilerin sekiz dakikadan daha az süre içinde yüz yirmi mermi atmalarına hayran kaldı. Kırk yıllık bir mahpus hayatından sonra çeşitli eğlenceleri tercih etmesi daha akla yakın olan Padişah, düşünülenin aksine askerî manevralara daha büyük bir ilgi duyuyordu. Bu arada tahta geçen Abdülhamid'in harem hayatından uzak kalmak zorunda olduğunu da ilâve edelim. Hastalığını incelemek üzere bir araya getirilen Türk ve Avrupalı hekimler sonunda, zihninin başka şeylerle meşgul olmasını sağlamak üzere haremi hatırlatan her şeyden uzak durmasını, başka şeylerle meşgul olmasını öğütlemişlerdi. Hükümdar musikî, gezi ve soytarı gösterileri ile kendini avuturken, gözdeleri muazzam bir serveti yutan savaşa son vermeyi arzuluyorlar, Vezirleri de düşmanın kendileri için utandırıcı olacak barış şartlarını kabul ettireceği günün yaklaşmakta olduğunu hissediyorlardı.

Abdülhamid'in göz altında geçirdiği günlerde kendisine büyük yakınlık gösteren basit bir Bostancı, efendisi tahta geçince en önemli gözdesi olmuştu.

Bu küstah gözdenin ilk kurbanı Kaymakam oldu; onun yerine zalimliği ile tanınmış Kuyucu Hasan Paşa getirildi. Daha önce yumuşakbaşlı ve iyiniyetli olarak tanıttığım İzzet Bey de Darphâne Eminliği'nden alınarak önemsiz bir görev olan Şehir Eminliği'ne getirildi. Ancak bu makamda da gördüğü itibar düşmanları tarafından unutulmasına engel oldu.

Bir gün bana gayet kederli bir yüzle gelerek, iki gün içinde Dökümhâne'den elli parça top çıkartamazsam Kaymakam tarafından kellesinin vurulacağını açıkladı. Bunun üzerine Kaymakam'a, bana bu buyruğu ilettiğini ancak benim sert bir şekilde ondan buyruk almayacağımı, gereken bir şey varsa doğrudan Kaymakam'ın bana iletmesini söylediğimi bildirmesini istedim. Böylece o sorumluluktan kurtulurken, bana da Kaymakam'a iyi bir ders verme fırsatı çıkmış oluyordu. Sözlerim Kaymakam'ın kulağına gidince bana karşı kötü niyetler beslemeye başlamıştı. Bir gün Dökümhâne'de bulunurken, bana en basit işlerde kullanılan çuhadarlardan bir mehteri yollamış hemen Bâb-ı âli'ye gelmemi istemişti. Mehterin (1) saygısız davranışlarına gerekli cevabı verdikten sonra efendisine ne zaman istersem o zaman Bâb-ı âli'ye geleceğimi bildirmesini söyledim. Korkudan ne yapacağını şaşıran zavallı çuhadar, ona karşı böyle sert davrandığım efendisine bildirirse ağır şekilde cezalandırılacağını açıklayarak Kaymakam'ın isteğine uymam için yalvardı.

Ertesi gün Kaymakam'ın huzuruna çıkarken, aramızda geçebilecek şiddetli tartışmalara tanık olması amacıyla yanıma Bâb-ı âli Tercümanı'nı da almıştım.

---

(1) Mehter adıyla müzisyenler bilinmekteyse de, Kaymakamlığa bağlı ve en basit işleri yerine getirmekte kullanılan çuhadarlara da bu ad verilmişti.

Tercüman aracılığı ile başlayan konuşma sırasında Kaymakam benim Türkçe bilip, bilmediğimi sordu; olumlu cevap alınca neden Türkçe konuşmadığımı sordu. Ben de, şimdiye kadar hiç bir Kaymakam'ın yanında ayakta konuşmadığımı o yüzden bu yola başvurduğumu açıkladım. Yanına oturduktan sonra ikram edilen kahve ve çubuğu içtik; işlerim hakkındaki sorularını etraflı bir şekilde cevapladıktan sonra ikimizin de ayrı ayrı görevleri olduğunu, benden istenen şeyler için benim düşüncelerimi ve kanaatlerimi Efendisi'ne iletmekle yetinmesini, belirttim. Yanından ayrıldıktan sonra dışarda konuştuğum Tercüman, Kaymakam'ın kendisini biraz alakoyduktan, sonra, söylediklerimi çok beğendiğini ancak fazla konuştuğumu söylemişti. Dökümhâne'ye geldiğimde hayatından endişe eden İzzed Bey'i yeni durumdan haberdâr ettim ve artık korkacak bir şey olmadığını kabul ettirdim.

Bu arada Kaymakam Hasan Paşa hareketlerindeki ölçüsüzlüğün kurbanı olmakta gecikmedi; toplanan ulemâ sınıfı azledilmesine karar aldı. Nihayet onu savaş dolayısıyla artan eşkiyalık olaylarını bastırmakla görevlendirerek lâyık olduğu yere getirtmiş oldular.

Kaymakamlık makamına, hiç ummadığı bir anda İzzed Paşa'yı getirdiler. Aslında dikkati çeken nokta, Şehir Eminliği'nin şimdiye kadar Kaymakamlık makamı için bir basamak olmayışıdır. Yeni görevinin üçüncü günü ziyaretine gittiğimde beni, gözden düştüğü devirlerdeki içtenliği ile karşıladı.

Uzun zamandır süregelen barış görüşmeleri Sadrâzam'ın kişisel endişeleri yüzünden aksamıştı. Hükûmet bir an önce barışı sağlaması için onu sıkıştırırken, utanç verici barış şartlarının sorumluluğunun tek başına ona yüklenmesinden endişe ediyordu. Nihayet, Padişah'ın kızkardeşlerinden biri olan karısı kendisine

bir mektup göndererek ne pahasına olursa olsun anlaşmayı imzalamasını istedi; bu yaşlı Sadrâzam barış anlaşmasını (1) imzalayıp, İstanbul'a dönerken yolda öldü.

Kaymakamlık görevinde bulunan İzzet Paşa Sadrâzam ünvanı ile devletin mühürlerine sahip oldu. İstanbul'da bir araya gelen hükûmet bir müddet sonra eski yaşayışına kavuştu. Kurulmasını sağladığım Dökümhâne, Topçu ve Mühendis Okulları artık benim gayretime gerek duymadan da yönetilebilecek bir duruma geldiğinden Fransa'ya dönmek üzere Bâb-ı âli'den izin istedim.

Beni İzmir'den alacak olan Kral'ın fırkateynine kavuşmak üzere İstanbul'dan ayrılırken yanımıza bir sürü kayık yanaştı; hepsi benim eski öğrencilerimdi; hep bir ağızdan kendilerine son bir ders vermemi istiyorlardı. En az sekiz kilometre kadar bu şekilde gittikten sonra çok dokunaklı bir şekilde vedâlaştık.

---

(1) Kaynarca Anlaşması (Ç.)

DÖRDÜNCÜ KISIM

Osmanlıların mizacını, geleneklerini ve devlet şeklini başkentlerinde inceledikten sonra, Padişah'ın uzak olmasının rejime ne gibi etkilerde bulunduğunu ve eyaletlerde yaşayan kavimleri incelemek amacıyla oralara gezi yapmam gerekiyordu. Doğu Akdeniz'de Fransız ticaret teşekküllerinde, kurallara uymamazlıktan ziyade yasaların zıtlığından doğan yolsuzlukları yerinde tesbit edebilmek maksadıyla hükûmet beni Akdeniz iskelelerine yolladı.

Kraliyet fırkateyni Athalanteile 2 mayısta yelken açtık; Cenova ve Malta'ya uğradıktan sonra, göreyimin başladığı Girit adasına geldik.

Antik çağın en eski şairlerinden beri tanıdığımız Girit adası ünlü lâbirenti ile hâlâ gezginlerin ilgisini çekmektedir. Güney kıyısına doğru daha sıklaşan dağları Akdeniz'e adetâ geçit vermez bir durumda iken kuzey kıyısı kötü bir toprağın verebileceği tarımı fazlasıyla sağlar. İklimin uygunluğu sayesinde adalılar elde ettikleri bol ürünler karşılığında orada yetişmeyen buğdayı alırlar. Ticaretlerinin birinci maddesi zeytinyağı olup, sabun imâli başlıca sanayileridir. Buna rağmen bu sanayii o kadar az gelişme göstermiştir ki tüketicinin yakınlığına rağmen satın aldığımız yağları Marsilya'da sabun yapıp bir kısmını İstanbul'a sevk ederiz. Adanın meskûn olmayan doğu kıyısında rasla-

nan yabanî zeytinliklerin yanısıra, vâdileri gölgelendiren ve saçtığı koku ile uyumanın tehlikeli olduğuna inanılan katmerli zakkum ağaçları da vardır. Kırlar, Malta ve Portekiz portakal ve limonlarına tercih edilebilecek kalitede ürünler veren narenciye ağaçları ile kaplıdır. Orada rastlanılan diğer leziz meyveler cinslerinin en kaliteli olanlarıdır.

Uzun zaman Venediklilerin elinde kalan bu ada Sultan IV. Mehmed zamanında Cumhuriyetin elinden alınmıştı; artık dıştan gelen bir düşmanın saldırılarına dayanamıyacak durumda olan kalelerinde Osmanlı yöneticileri oturmaktaydı; halkın bir kısmı dar boğazlarda ve çıplak dağlarda eşkiyalık yaparak bir nevi bağımsızlık altında yaşarken, tarımla uğraşanlar tamamen boyunduruk altındaydılar.

Osmanlı devletinin paşalık hâlinde ayırdığı üç bölgenin merkez kentleri Kandiye, Hanya ve Retimo idi. Kandiyeli Rumlar yeniçerilerle olan akrabalık bağlarını ileri sürerek halka eziyet etmekten çekinmezler.

Bütün kuzey kıyısında görülen baskı ve anarşi, düzensizliği doğururken dağlarda yerleşmiş eşkiyalar kendi aralarında belirli bir düzen kurmuşlar, kendilerini baskıdan kurtarmışlar ve denizleri bir sürü korsanla doldurmuşlardı. Kendilerine müttefik olarak da komşu Manyot Rumlarını seçmişlerdi; karşılıklı olarak yardımda bulunuyorlar ve Osmanlıların zayıf durumu bu zorbaların eli altında inleyen insanları kurtarmaya yetmiyordu.

Çıplak dağların pek çoğu eski volkanlardan oluşmuştu, adanın en doğudaki burnunun yakınında, üzeri lâv tabakası ile örtülü beyaz mermer kayalardan meydana gelmiş bir adaya rastladım.

Hanya'dan ayrıldıktan sonra İskenderiye'ye doğru yol alan fırkateynimiz bir müddet bu adanın tabiî

limanında demir atmıştı. O mevsim esen batı ve kuzey rüzgârları denizcilere Mısır'a kaç günde varacaklarını hesaplamakta yardımcı olur. Mısır kıyılarına yaklaştıkça koyulaşan bir sis duvarı kıyıyı görmemize engel oluyordu. Nihayet ufukta İskenderiye fenerini farkettik ve yeni liman içinde demirledik. Aynı gün Kahire Konsolosumuza bir haberci göndererek gelişimi haber verdim ve hükûmetten Nil yoluyla başkente gelmemiz için gerekli izni almasını istedim. Kahire konsolos yardımcısı yanında dört tâcir ve bir Memlûk Ağası ile 11 haziran sabahı yanımıza geldiler. Şeyhü'l-beled'in yolladığı gemilerle Kahire'ye dönecektik. Beyler arasında görülmeye başlanan geçimsizlik dolayısıyla Kahide'den yollanan bir birlik yol güvenliğimiz için şart olmuştu (1). Nil deltasına yakın olan Râşid (Rosette) şehrine gitmek maksadıyla hareket saatımızı, bur ıltıcı sıcaktan korunmak gayesiyle akşama almıştık. Gün ağarırken Râşid'in minarelerini seçtik; şehri katedip de Nil'in kıyısına vardığımızda deltanın gözlerimize serdiği nefis manzara karşısında havranlığımızı gizleyemedik.

Akşam üstü Şeyhü'l-beled'in yolladığı felukaya bindim. Bu felukanın kıç tarafında yatak odası ve salon olarak kullanılan iki geniş kamara mevcuttu. Hizmetkârlar ve mutfak için ayrılmış ikinci bir yelkenli bizimkini izliyor, yemek saatlarında da yanaşıyordu. Deniz tarafından esen rüzgârın etkisiyle Nil'i yavaş yavaş tırmanarak üçüncü gün sonunda Kahire'ye vardık.

---

(1) Mısır başlarında Beyler bulunan yirmidört İl'e ayrılmıştı; Kahire'nin yöneltimiyle meşgul olan Bey'e Şehü'l-beled (belde prensi) unvanı verilir. Beylerin toplantısında Divan denir ve Divan Padişah adına üç tuğlu bir paşa tarafından yönetilir.

Bizi karşılayan konsolosluğa bağlı bir yeniçeri yüklerimizle birlikte heyetimizi Konsolosluğa götürdüğünde gece iyice çökmüştü.

Daha önce bahsettiğim, Padişah'ın eski gözdelerinden İzzet Paşa o sıralar Mısır Beylerbeyi idi. Gelişimi haber alınca bana iltifatlarını bildirmek nezaketinde bulundu; Şeyhü'l-beled'den de aynı iyi niyeti gördüm. İzzet Paşa'nın çağrısı üzerine Kahire kalesine giderken şahsım için büyük bir karşılama töreni hazırlandığını gördüm. Şehir içinde at üzerinde dolaşmak sadece Beylere ve devlet büyüklerine tanınan bir ayrıcalık olmakla birlikte bana ve maiyetime yedi at ayrılmıştı. İzzed Paşa tarafından karşılandıktan sonra, eski samimiyetimize dayanarak başbaşa görüşmek istediğini bildirdi. Divan salonu boşaltıldıktan sonra bana Beyler arasında başlayan kaynaşmadan bahsetti. Nitekim bu kaynaşma bir müddet sonra silâhlı isyan hâline dönüşecek, karşı karşıya gelen taraflar kısa bir çatışmadan sonra dağılacaklar, yenik düşen taraf Yukarı Mısır'a kaçarken, eski Beylerin yerine yeni Memlûk Beyleri seçilecekti.

Düzen geçici olarak huzura kavuşunca, Giza şehrinden on altı kilometre uzakta olan piramidleri ziyaret maksadıyla o şehre gittim.

Mısır'ın tarihî zenginliklerini bu satırlara sığdıramıyacağımı bildiğimden, gördüklerim hakkındaki ayrıntıları başka bir eserde toplayacağım.

Afrika'nın doğu köşesinde Akdeniz'den Habeşistan'a kadar uzanan Mısır, boydan boya Nil nehri ile sulanır. Kaynakları kesin olarak bilinmeyen bu nehir Habeşistan ve Sudan'ı sulayan nehirlerin sularını alarak güneyden kuzeye doğru inerken Kahire'nin on yedi kilometre altından geçer, o noktada iki kola ayrılarak Delta adıyla bilinen büyük adayı oluşturur; bu adanın

ucuna kadar olan kısmına Arapça'da Batnel-bakara (öküz karnı) adı verilir.

Kahire'nin karşısında Nil'in kıyısındaki dağlar Libya ovalarının doğu sınırını teşkil eder. Bu sıra dağlar Nil'i izleyerek taşkınlara karşı tabiî bir engel görevi yaparlar. Arabistan'a bakan kıyılar daha dağlık olup, Kızıldeniz'e kadar uzanırlar ve deniz kıyılarında görülen dağların görünümüne sahip olurlar. Yağmurun hemen düşmediği böyle bir iklimde nehrin peryodik olarak yaptığı taşkınlar ülke tarımı için hayatî önemdedir. Haziran, temmuz ve ağustos aylarında batı ve kuzeyden esen alize rüzgârları nemli bulutları Mısır'ın üzerinden aşırarak Habeşistan'a götürür, orada düşen yağmur binbir çeşit yoldan Nil'e kavuşur, o da çamurla yüklediği sularını Mısır'a yollar, Taşıdığı killi topraktan dolayı bulanık renkte olan Nil suyu içildiğinde en berrak sulardan bile daha hafif ve temiz gelir.

Nil'in sağladığı bereket yüzünden eski Mısırlıların nehre verdikleri kutsal kişilik Müslümanlar döneminde de az çok muhafaza edilmiştir. Taşkın zamanlarında eski töreleri hatırlatacak kutlama törenleri düzenlenir.

Tellâllar her gün nehrin taşkın anlarını halka bildirerek, suların şehrin merkezine, oradan da sarnıçlara alınmasını sağlarlar. Dikilen bir direk üzerinde belirli bir seviyeye gelen sular, halkın büyük sevinç gösterileri arasında açılan kanaldan sarnıçlara dolar.

Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettikten sonra, bu ülkeyi İmparatorluğunun bir eyaleti hâline getirmiş ve Osmanlı yasalarını uygulamıştır. Mısır'dan vergi alınacak yıllarda Nil'in, o kanalın açılmasını gerektirecek kadar bol taşkın yapması gerekmektedir. Nil'in toprakların çoğunluğunu susuz bıraktığı dönemlerde, kıtlığı önlemek maksadıyla eski Mısır hükümdarları çok sayıda kanal inşa ettirmişlerdi; bunlardan en önemli-

leri günümüze kadar muhafaza edilmiş, ancak diğerleri bakımsızlıktan iş göremez hâle düşmüşlerdir, bu yüzden Mısır'ın tarıma elverişli topraklarının ancak yarısı bugün tarıma açıktır. Hükûmet tarafından büyük bir itina ile korunan kanallardan biri, Fayum ilinde Kahire'ye su sağlayan, diğeri de İskenderiye kanalıdır. İskenderiye kanalı başında görevlendirilen birlik, Bahriye Araplarının vaktinden önce kanalı açmalarına veya yolunu değiştirmelerine engel olur.

Eski Mısırlılarda, Trajan kanalı olarak bilinen Kahire kanalının açılışında genç bir kızı kurban etmek gibi vahşi bir gelenek vardı. Halife Ömer bu geleneği uygarlaştırarak töreni aynen muhafaza etmiştir; bu tören sırasında topraktan yapılan bir heykel Nil'e atılır. Bu törenden sonra çeşitli eğlenceler ve fişek atışları tertiplenir.

Mısır'ın toprağı o kadar alçaktır ki, eski İskenderiye'nin kalıntılarında görülen yüksek harabeler ve Pompée sütûnu olmasa yanaşacak yer bulmak büsbütün zorlaşırdı; karadan on üç kilometre uzaktan denizden bakılacak olunsa, sanki denizden çıkmış gibi duran palmiyelerden başka bir şey görülmez. Ancak Nil'in taşkınlığına sebep olan tek şey arâzinin bu düzgünlüğü değildir.

Daha önce belirttiğimiz gibi batı ve kuzeyden esen alize rüzgârları Akdeniz'den gelen nemli havayı Habeşistan'a doğru sürüklerken Nil'in sularını da içeriye doğru iterek taşkına sebep olurlar. Eylül ayında en yüksek derecesine eriştikten sonra güneye dönen rüzgârlar Nil'in tabiî akışını hızlandırırlar ve aynı zamanda Habeşistan ve Sudan üzerinde birikmiş bulutları Fırat'ın kaynaklarına iterek onun da peryodik olarak taşkın yapmasını sağlarlar; nitekim Mısır sulandıktan hemen sonra Mezopotamya da Fırat'ın bereketine kavuşur. Bu dönemde kalın bulutların Süveyş ber-

zahı boyunca Kızıldeniz'i aşarak Suriye üzerinden Ağrı dağında toplandıkları görülür; tam o sırada Basra körfezinden esen alize rüzgârları Fırat'ın sularını geri iterek Mısır'dakine benzer bir olayla Mezopotamya'nın sulanmasını sağlar (1).

Mısır'ın Avrupa'ya ve özellikle Türklere sattığı Yemen kahvesi karşılığında verdiği buğdaydan başka pirinç, keten, dabaklamada kullanılan sodalı tuz, kalaycılıkta kullanılan amonyaklı tuz, boyacılıkta kullanılan safran, zamk ve ilâçlar en önemli ticaret maddeleridir. Kahire'de rafine edilen şeker ülke ihtiyacını büyük ölçüde karşıladığı gibi İstanbul'a da nakledilir. Daha gelişmiş bir sanayii dokumacılıktır; yakıcı bir iklim altında devamlı olarak beyaz kumaştan elbiselere bürünmek zorunda olan Mısırlıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere geliştirilen dokumacılık hiç bir yasayla tanzim edilmiş değildir.

Mısır'a dışardan getirilmiş olan bitkiler orada çok daha verimli ve kaliteli olmaktadırlar, meselâ çivit otu Suriye'de olduğundan çok çok daha iyi renk vermektedir. Mısır'da toprağın bereketine, ürünlerin zenginliğine bir de havanın sağlamlığı eklenir. Râşid, Dumyat ve Mansur'daki pirinç üretimi için bulunan durgun sular düşünülürse, Mısır'ın bu tür tarım yapan ülkelerin tamamından apayrı bir havaya sahip olduğu görülür. Zenginlikler hiç bir suretle insanın hayatı pahasına elde edilmemektedir.

İslâmiyet Mısır'da en fazla yaygın olan dindir; ancak Mısırlılar İslâm kaynaklı olmayan bir sürü geleneğe de sahiptirler. Bu geleneklerin uygulanmasında, onlar kadar mutaassıp olmayan Türklerden daha az sert davranırlar.

---

(1) 200 yıl önce yapılan bu meteorolojik tahmin'erin doğruluk derecesi, günümüzün bilgileri ışığında incelenebilir (Ç).

Bir zamanlar Kafkasya'dan getirilip Mısır'da satılan Çerkes ve Türk çocukları zamanla Memlûk adı altında kendilerini göstermişler, on, on iki bin kişilik topluluk olmalarına rağmen ülkeyi demir elleri ile yönetmişlerdir.

Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettikten sonra Memlûk beylerinin ayrıcalıklarına dokunmamış, başlarına Padişah'a bağlı bir Paşa getirterek yönetimdeki dengeyi sağlamaya çalışmıştır. Fakat Bâb-ı âli'nin gücü giderek azalınca Paşalar, Beylerin çatışmasından yararlanarak yönetimlerini sürdürmek istemişlerdir; ancak her defasında zayıf olan tarafı tuttuklarından kendilerine yeni düşmanlar kazanmışlar, Memlûk Beyleri, Paşaları avuçları içine almışlardı.

Memlûk Beylerini silâha sarılmaya zorlayan çatışmalar patlak verdiği zaman halk bir seyirci rahatlığı içinde olup bitenleri karışmadan seyreder. Her eyaletin valiliğini yapan Bey, kendisine ait illere kâşif adı verilen yardımcılar yollar. Bütün Mısır'a dağılmış olan Memlûklar her ihtilâlde Kahire'ye gelirler; yoklukları sayesinde hürriyetlerine kavuşan halk hiç bir zaman onlardan kurtulmak maksadıyla bir hareket te girişmemiştir.

İskenderiye'den ayrıldıktan sonra fırkateynimiz, Mısır kıyılarını izleyerek Dumyat'a kadar geldi, oradan Yaffa üzerine dümen kırarak yoluna devam etti. Yaffa'ya gelince kıyıdan sekiz kilometre açıkta demirledik. İlk durak olarak Suriye'nin bu limanını seçmemiz benim Ramallah kentine yapacağım ziyaret ile ilgiliydi. Filistin'in bu kentine atla gittim. O topraklarda hüküm süren şeyh beni rahatlıkla karşılayabilmek amacıyla o sıralarda çatışma hâlinde olan dört Arap kabilesi arasında mütareke sağlamıştı.

Deniz ile Kudüs dağı arasında kalan yirmi beş kilometrelik mesafe düz ve son derece verimli bir ül-

kedir. Ticaret pamuk üzerine, sanayi de iplikçiliğe dayanır.

Haçlı seferlerinden kalan eserleri yok eden islâmiyet, kutsal yerlerin hiç birine dokunmamıştı; Hıristiyanlara ait kutsal yerlerin Ortodokslarla Katolikler arasında paylaşılmasını öngüren Türk siyaseti, iki mezhebin çatışmasından yararlanmayı düşünmüştü. Bu arada iki mezhebin çatışması tahminlerinin de üstüne çıkmıştı; üstelik İspanya'nın Kudüs'e yaptığı malî yardım da Osmanlı hazinesi için iyi bir gelir kaynağı oluyordu.

Gemiye döndükten sonra yelken açtık ve ertesi sabah Akkra'ya vardık. Akkra şehri geniş bir koyun içinde kurulmuş olup, güney rüzgârlarından Karmel dağı ile korunur. Hospitalier Şövalyeleri'nin kurduğu kilisenin dış duvarları hâlâ durmaktadır. Şeyh Tahir zamanında bollaşan tarım ürünleri sayesinde ticaretimiz gelişmişti; fakat bu şeyhin acıklı sonundan sonra oradaki ticarî hayatımız gerilemeye başlamıştı.

Akkra'dan sonra Fransa'nın Genel Konsolosu'nu görmek üzere Sayda'ya gittim. Bu şehir bir anlamda Suriye ticaretimizin merkezi olmuştu.

(Yazar, Lübnan'da yaşıyan Dürzîler hakkındaki gözlemlerini uzun uzun anlattıktan sonra Kıbrıs, Selânik, Tunus ve Malta'ya yaptığı geziler hakkında kısa bilgiler vermektedir. Hâtıralar'ın bu kısmının Türkleri ilgilendirmediğini göz önüne alarak çevirmedik. Zaten yazar da eserine burada son vermiştir.)

İÇİNDEKİLER

YAZARIN KISA HAYAT HİKAYESİ 5
ESERDE ANLATILAN DÖNEM HAKKINDA HATIRLATMA 7–11
BİRİNCİ KISIM 13–117
İKİNCİ KISIM 119–235
ÜÇÜNCÜ KISIM 237–312
DÖRDÜNCÜ KISIM 313–323

TERCÜMAN 1001 TEMEL ESER SERİSİNDEN ÇIKAN KİTAPLAR

1— YUNUS EMRE
2— HUZUR
3— 18. YÜZYIL TÜRK ÖRF VE ADETLERİ
4— EŞREFOĞLU DİVANI
5— ORUÇ BEĞ TARİHİ
6— BOZGUN
7— MEVLANA
8— EMİR SULTAN
9— BUHRANLARIMIZ
10—TÜRKLERİN MANEVİ GÜCÜ
11—BİR ZAMANLAR İSTANBUL
12— TÜRKİYE MEKTUPLARI
13—NECATİ BEY DİVANI
14—BARBAROS HAYRETTİN PAŞA I
15—BARBAROS HAYRETTİN PAŞA II
16—SOSYALİST ÜLKELERDE FİKİR SANATIN KADERİ
17—TEŞRİFAT VE TEŞKİLATI—MIZ
18—TÜRKİYE'NİN DÖRT YILI
19—KİTAB—I BAHRİYE I
KİTAB—I BAHRİYE II
20—GECE HİKAYELERİ (Müsamaretname)
21—FATİH'İN TARİHİ
22—RAMAZANNAME
23—GAZİ MUSTAFA KEMAL
24—ZAĞRA MÜFTÜSÜNÜN HATIRALARI
25—EVRAK—I PERİŞAN
26—KARACAOĞLAN
27—CAN ÇEKİŞEN TÜRKİYE
28—BUDİN KANUNNAMESİ
29—İSLAM MEDENİYETİ
30—AHLAK
31—TÜRKİYE'Yİ BÖYLE GÖRDÜM
32—LEHÇETÜ'L HAKAYIK
33—TÜRKLERİN SOY KÜTÜĞÜ
34—AHMET HARAMİ DESTANI
35—A'MAK—I HAYAL
36—KABUSNAME I
KABISNAME II
37—MÜNECCİM BAŞI TARİHİ I
MÜNECCİM BAŞI TARİHİ II
38—AŞİRETTEN DEVLETE (Türkiye Tarihi I).
39—İMPARATORLUK YOLU (Türkiye tarihi II)
40—CİHAN HAKİMİYETİ (Türkiye tarihi III)
41—OLGUNLUK ÇAĞI (Türkiye tarihi IV)
42—SONUN BAŞLANGICI (Türkiye tarihi V)
43—SONA DOĞRU (Türkiye tarihi VI)
44—DÜŞERKEN (türkiye tarihi VII)
45—BÜYÜK SANCAĞIN GÖLGESİNDE
46—BİZANS TARİHİ I
47—BİZANS TARİHİ II
48—ENVARU'L AŞIKIN I
49—ENVARU'L AŞIKIN II
50—ENVARU'L AŞIKIN III
51—1001 HADİS I
52—1001 HADİS II
53—MEVLANA CELALEDDİN RUMİ
54—İSTANBUL TÜRK KALELERİ
55—MUHAMMEDİYE I
56—MUHAMMEDİYE II
57—MUHAMMEDİYE III
58—MUHAMMEDİYE IV
59—TÜRKİYE'DE SANATLAR VE ZENEATLAR
60—DELHİ TÜRK İMPARATORLUĞU
61—MİR—AT—ÜL MEMALİK
62—TAVSİR—İ AHLAK
63—TÜRKİYE 1850 CİLT I
64—TÜRKİYE 1850 CİLT II
65—ESLAF
66—SÖMÜRÜLEN TOPRAKLAR SOVYET İMPARATORLUĞU
67—SÖMÜRÜLEN MİLLETLER SOVYET İMPARATORLUĞU 2 CİLT
68—ZAFERNAME
69—DEVLET VE AİLE AHLAKI
70—VAKA—I—CEDİD
71—HUZUR—U AKLÜ FENDE MADDİYUN MESLEK—İ DELALETİ
72—KOCA SEKBANBAŞI
73—HAYDAR ÇELEBİ RUZNAMESİ
74—TARİHİ GİLMANİ
75—GİZLİ NOTLAR
76—FATİH SULTAN MEHMEDE NASİHATLER
77—KIRIM HARBİ
78 — ÇANAKKALE İÇİNDE VURDULAR BENİ
79 — ESİR ORTA ASYA
80 — YÖNETENLERİN YÖNETİMİ
81 — TÜRKLERİN SİYASİ DÜSTURLARI
82 — YİRMİSEKİZ ÇELEBİ MEHMED EFENDİ SEFARETNAMESİ
83 — TÜRK İSLAM TARİHİNDEN CİLT 1
84 — TÜRK İSLAM TARİHİNDEN CİLT 2
85 — ESKİ YURT
86 — YENİKAPI MEVLEVİHANESİ
87 — MORKOPOLO SEYAHATNAMESİ CİLT 1
88 — MARKOPOLO SEYAHATNAMESİ CİLT 2
89 — TÜRKLER

TERCÜMAN 1001 TEMEL ESER SERİSİNDEN ÇIKAN KİTAPLAR

1—YUNUS EMRE
2—HUZUR
3—18. YÜZYIL TÜRK ÖRF VE ADETLERİ
4—EŞREFOĞLU DİVANI
5—ORUÇ BEĞ TARİHİ
6—BOZGUN
7—MEVLANA
8—EMİR SULTAN
9—BUHRANLARIMIZ
10—TÜRKLERİN MANEVİ GÜCÜ
11—BİR ZAMANLAR İSTANBUL
12—TÜRKİYE MEKTUPLARI
13—NECATİ BEY DİVANI
14—BARBAROS HAYRETTİN PAŞA I
15—BARBAROS HAYRETTİN PAŞA II
16—SOSYALİST ÜLKELERDE FİKİR SANATIN KADERİ
17—TEŞRİFAT VE TEŞKİLATIMIZ
18—TÜRKİYE'NİN DÖRT YILI
19—KİTAB—I BAHRİYE I
KİTAB—I BAHRİYE II
20—GECE HİKAYELERİ (Müsamaretname)
21—FATİH'İN TARİHİ
22—RAMAZANNAME
23—GAZİ MUSTAFA KEMAL
24—ZAĞRA MÜFTÜSÜNÜN HATIRALARI
25—EVRAK—I PERİŞAN
26—KARACAOĞLAN
27—CAN ÇEKİŞEN TÜRKİYE
28—BUDİN KANUNNAMESİ
29—İSLAM MEDENİYETİ
30—AHLAK
31—TÜRKİYE'Yİ BÖYLE GÖRDÜM
32—LEHÇETÜ'L HAKAYIK
33—TÜRKLERİN SOY KÜTÜĞÜ
34—AHMET HARAMİ DESTANI
35—A'MAK—I HAYAL
36—KABUSNAME I
KABISNAME II
37—MÜNECCİM BAŞI TARİHİ I
MÜNECCİM BAŞI TARİHİ II
38—AŞİRETTEN DEVLET'E (Türkiye Tarihi I)
39—İMPARATORLUK YOLU (Türkiye tarihi II)
40—CİHAN HAKİMİYETİ(Türkiye tarihi III)
41—OLGUNLUK ÇAĞI(Türkiye tarihi IV)
42—SONUN BAŞLANGICI (Türkiye tarihi V)
43—SONA DOĞRU(Türkiye tarihi VI)
44—DÜŞERKEN(türkiye tarihi VII)
45—BÜYÜK SANCAĞIN GÖLGESİNDE
46—BİZANS TARİHİ I
47—BİZANS TARİHİ II
48—ENVARU'L AŞIKIN I
49—ENVARU'L AŞIKIN II
50—ENVARU'L AŞIKIN III
51—1001 HADİS I
52—1001 HADİS II
53—MEVLANA CELALEDDİN RUMİ
54—İSTANBUL'TÜRK KALELERİ
55—MUHAMMEDİYE I
56—MUHAMMEDİYE II
57—MUHAMMEDİYE III
58—MUHAMMEDİYE IV
59—TÜRKİYE'DE SANATLAR VE ZENEATLAR
60—DELHİ TÜRK İMPARATORLUĞU
61—MİR—AT—ÜL MEMALİK
62—TAVSİR—İ AHLAK
63—TÜRKİYE 1850 CİLT I
64—TÜRKİYE 1850 CİLT II
65—ESLAF
66—SÖMÜRÜLEN TOPRAKLAR SOVYET İMPARATORLUĞU
67—SÖMÜRÜLEN MİLLETLER SOVYET İMPARATORLUĞU 2 CİLT
68—ZAFERNAME
69—DEVLET VE AİLE AHLAKI
70—VAKA—I—CEDİD
71—HUZUR—U AKLÜ FENDE MADDİYUN MESLEK—İ DELALETİ
72—KOCA SEKBANBAŞI
73—HAYDAR ÇELEBİ RUZNAMESİ
74—TARİHİ GİLMANİ
75—GİZLİ NOTLAR
76—FATİH SULTAN MEHMEDE NASİHATLER
77—KIRIM HARBİ
78 — ÇANAKKALE İÇİNDE VURDULAR BENİ
79 — ESİR ORTA ASYA
80 — YÖNETENLERİN YÖNETİMİ
81 — TÜRKLERİN SİYASİ DÜSTURLARI
82 — YİRMİSEKİZ ÇELEBİ MEHMED EFENDİ SEFARETNAMESİ
83 — TÜRK İSLAM TARİHİNDEN CİLT 1
84 — TÜRK İSLAM TARİHİNDEN CİLT 2
85 — ESKİ YURT
86 — YENİKAPI MEVLEVİHANESİ
87 — MORKOPOLO SEYAHATNAMESİ CİLT 1
88 — MARKOPOLO SEYAHATNAMESİ

TERCÜMAN 1001 TEMEL ESER SERİSİNDEN ÇIKAN KİTAPLAR

1—YUNUS EMRE
2—HUZUR
3—18. YÜZYIL TÜRK ÖRF VE ADETLERİ
4—EŞREFOĞLU DİVANI
5—ORUÇ BEĞ TARİHİ
6—BOZGUN
7—MEVLANA
8—EMİR SULTAN
9—BUHRANLARIMIZ
10—TÜRKLERİN MANEVİ GÜCÜ
11—BİR ZAMANLAR İSTANBUL
12—TÜRKİYE MEKTUPLARI
13—NECATİ BEY DİVANI
14—BARBAROS HAYRETTİN PAŞA I
15—BARBAROS HAYRETTİN PAŞA II
16—SOSYALİST ÜLKELERDE FİKİR SANATIN KADERİ
17—TEŞRİFAT VE TEŞKİLATIMIZ
18—TÜRKİYE'NİN DÖRT YILI
19—KİTAB—I BAHRİYE I
KİTAB—I BAHRİYE II
20—GECE HİKAYELERİ (Müsameretname)
21—FATİH'İN TARİHİ
22—RAMAZANNAME
23—GAZİ MUSTAFA KEMAL
24—ZAĞRA MÜFTÜSÜNÜN HATIRALARI
25—EVRAK—I PERİŞAN
26—KARACAOĞLAN
27—CAN ÇEKİŞEN TÜRKİYE
28—BUDİN KANUNNAMESİ
29—İSLAM MEDENİYETİ
30—AHLAK
31—TÜRKİYE'Yİ BÖYLE GÖRDÜM
32—LEHÇETÜ'L HAKAYIK
33—TÜRKLERİN SOY KÜTÜĞÜ
34—AHMET HARAMİ DESTANI
35—A'MAK—I HAYAL
36—KABUSNAME I
KABISNAME II
37—MÜNECCİM BAŞI TARİHİ I
MÜNECCİM BAŞI TARİHİ II
38—AŞİRETTEN DEVLETE (Türkiye Tarihi I)
39—İMPARATORLUK YOLU (Türkiye tarihi II)
40—CİHAN HAKİMİYETİ (Türkiye tarihi III)
41—OLGUNLUK ÇAĞI (Türkiye tarihi IV)
42—SONUN BAŞLANGICI (Türkiye tarihi V)
43—SONA DOĞRU (Türkiye tarihi VI)
44—DÜŞERKEN (türkiye tarihi VII)
45—BÜYÜK SANCAĞIN GÖLGESİNDE
46—BİZANS TARİHİ I
47—BİZANS TARİHİ II
48—ENVARU'L AŞIKIN I
49—ENVARU'L AŞIKIN II
50—ENVARU'L AŞIKIN III
51—1001 HADİS I
52—1001 HADİS II
53—MEVLANA CELALEDDİN RUMİ
54—İSTANBUL'TÜRK KALELERİ
55—MUHAMMEDİYE I
56—MUHAMMEDİYE II
57—MUHAMMEDİYE III
58—MUHAMMEDİYE IV
59—TÜRKİYE'DE SANATLAR VE ZENEATLAR
60—DELHİ TÜRK İMPARATORLUĞU
61—MİR—AT—ÜL MEMALİK
62—TAVSİR—İ AHLAK
63—TÜRKİYE 1850 CİLT I
64—TÜRKİYE 1850 CİLT II
65—ESLAF
66—SÖMÜRÜLEN TOPRAKLAR SOVYET İMPARATORLUĞU
67—SÖMÜRÜLEN MİLLETLER SOVYET İMPARATORLUĞU 2 CİLT
68—ZAFERNAME
69—DEVLET VE AİLE AHLAKI
70—VAKA—I—CEDİD
71—HUZUR—U AKLÜ FENDE MADDİYUN MESLEK—İ DELALETİ
72—KOCA SEKBANBAŞI
73—HAYDAR ÇELEBİ RUZNAMESİ
74—TARİHİ GİLMANİ
75—GİZLİ NOTLAR
76—FATİH SULTAN MEHMEDE NASİHATLER
77—KIRIM HARBİ
78 — ÇANAKKALE İÇİNDE VURDULAR BENİ
79 — ESİR ORTA ASYA
80 — YÖNETENLERİN YÖNETİMİ
81 — TÜRKLERİN SİYASİ DÜSTURLARI
82 — YİRMİSEKİZ ÇELEBİ MEHMED EFENDİ SEFARETNAMESİ
83 — TÜRK İSLAM TARİHİNDEN CİLT 1
84 — TÜRK İSLAM TARİHİNDEN CİLT 2
85 — ESKİ YURT
86 — YENİKAPI MEVLEVİHANESİ
87 — MORKOPOLO SEYAHATNAMESİ CİLT 1
88 — MARKOPOLO SEYAHATNA—

FİATI 10 TL